

Володимир ПРИСТАЙКО, Юрій ШАПОВАЛ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І ГПУ-НКВД

ТРАГІЧНЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ: 1924-1934

СПРАВА ФОРМУЛЯР Ч *1023 2070*

Відділок *Кіровоградська обл.* Відділ *2104*

Підтвердження обліку об'єкта

Грушевський
Микола Сергійович
Р-12-1102
Кіровоградська обл.
Кіровоград
Розд. 2. Кіровоград
проживає - окремо
в будинку

ПРИМІТКИ:
ПРИМЕТА:

Рост
Рост
Тілоположення
Складови
Обличчя
Ліце
Ліце

У. С. Р. Р.
ДЕРЖАВНЕ ПОЛІТИЧНЕ УПРАВЛІННЯ

Сектор Д. П. У.

Тай(Міськ.) Відділок Д. П. У.

СПРАВА №

По обвин: *Грушевський*

А ПОСТАНОВЛЕНИЕ.

Форма № 1

К Делу-формуляр № *1023*

192 *4* г. *III* 20 дня *II* П. Уполномочен *I* у

КР Отделения Киевского Губотдела ГПУ

Григорьев Г. С. рассмотрел материалы компрометирующие гр. *Грушевский Михаил Сергеевич* как *б. чур не ведущий*

и найдет, что материалы эти вполне достаточны для возбуждения вынесения указанного гр-на в *КР*

Постановил: взять гр. *Грушевского М. С.* на учет неблагонадежных отнести его к группе *Чур не* окраске *Мертв* и завести на него дело-формуляр для записки о нем сведений.

М. Уполномоченный

УГОЛОВНОЕ ДЕЛО № *34404*

по обвинению **ГРУШЕВСКОГО**
МИХАИЛА СЕРГЕЕВИЧА

1. ОПУ - тов. ЯГОД

РАЦОРТ.

шего распоряжения, я се в Москву академиком М. С. краинского Национального явленные мною ему вопрос

подтверждает факт существования националистической организации и определяет, как роль и ее своему моральному а

*Автори складають
щиросердну подяку
за допомогу у виданні
цієї книжки*

*Вікторові Володимировичу МЕДВЕДЧУКУ,
Григорієві Михайловичу СУРКІСУ,
Богданові Володимировичу ГУБСЬКОМУ*

*Видавничому фондові М. Грушевського
імені Василя і Тетяни Ростунів
при Українському Історичному
Товаристві, США*

*Instituto Italiano
per gli Studi Filosofici, Napoli
Fondazione Feltrinelli, Milano*

*Директорові видавництва «Україна»
Миколі Васильовичу СТЕТЮСІ*

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
SECURITY SERVICE OF UKRAINE
UKRAINIAN HISTORICAL ASSOCIATION

Volodymyr PRYSTAIKO, Yuri SHAPOVAL

**MYKHAILO
HRUSHEVSKY
and the GPU-NKVD
THE TRAGIC DECADE: 1924—1934**

Kyiv
Publishers «Ukraine»
1996

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
СЛУЖБА БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

Володимир ПРИСТАЙКО, Юрій ШАПОВАЛ

**МИХАЙЛО
ГРУШЕВСЬКИЙ
І ГПУ-НКВД**

ТРАГІЧНЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ: 1924—1934

Київ
Видавництво «Україна»
1996

ББК 63.3(4УКР)61-8
П77

На підставі унікальних, недоступних раніше документів і матеріалів простежуються останні трагічні десять років життя і діяльності видатного українського політика і вченого Михайла Грушевського. Це роки, коли після повернення з еміграції на Батьківщину навесні 1924 р. і до самої смерті в листопаді 1934-го він перебував під постійним наглядом ГПУ — НКВД. Чому так сталося? Як впливало на долю М. Грушевського те, що він опинився в колі пильної уваги чекістів? На ці та багато інших запитань дають відповідь автори книжки.

Розрахована на фахівців, усіх, хто цікавиться історією України.

This book contains an analysis of and a collection of documents on the Ukrainian scholar and political activist, Mykhailo Hrushevsky. In the spring of 1924 he returned to Ukraine from his political emigration in Vienna and from that time until his death in November 1934 the GPU — NKVD had him under constant surveillance. In 1931 the NKVD attempted to implicate Hrushevsky as the leader of the «counter-revolutionary» organization, the Ukrainian National Center, but this attempt failed. Why? Why did the GPU — NKVD carefully observe Hrushevsky during this period? On the basis of unpublished and hitherto unavailable documents from the archives of the Ukrainian GPU — NKVD, the authors provide answers to these questions.

This work will be of interest to scholars as well as those who have an interest in Ukrainian history.

Відповідальний редактор
Іван ІЛЬЄНКО

П 0503020902 — 028 Без оголошення
201 — 96

ISBN 966-524-014-5

© В. Пристайко, Ю. Шаповал, 1996
© Л. Винар, передне слово, 1996
© І. Ільєнко, від редактора, 1996

Переднє слово

Україна для мене найдорожча за все, і, можливо, тому я, як стара людина, можу дивитися на життя України з історичної точки зору. У цьому моя розбіжність з комуністами...

М. Грушевський

У нинішньому році ми відзначаємо 130-ліття від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського, найвидатнішого українського історика й організатора наукового життя в Україні, чільного речника українського національного відродження, Голови Центральної Ради і першого Президента Української Народної Республіки.

Михайло Сергійович своєю багатогранною, небуденно динамічною діяльністю створив цілу епоху в національно-державному розвитку української нації і разом з Тарасом Шевченком та Іваном Франком належить до найвидатніших будівничих нової України.

1996 р. виповнюється 30 років грушевськознавству, міждисциплінарній науці, що займається систематичним вивченням життя, діяльності і творчості Михайла Грушевського. Ця наука «народилася» 1966 р. з ініціативи Українського Історичного Товариства, в якому було вшановано 100-ліття від дня народження історика. Починаючи з 1990 р. грушевськознавство розвивається спільними зусиллями дослідників Грушевського та його доби в Україні і діаспорі. Основою цієї нової українознавчої науки є історичні джерела, що безпосередньо або опосередковано пов'язані з Грушевським і його добою. Як відомо, до 1990—1991 рр. дослідники не мали змоги користуватися архівними матеріалами в радянській Україні. Вони були недоступні й лежали закриті в різних спецфондах партійних та інших архівів, зокрема в архівах КДБ.

Комуністична партія і влада в Україні, а також наукові установи, зокрема Академія наук УРСР, десятки років фальсифікували всі періоди життя і творчості М. Грушевського. Радянські історики під тиском партійного терору, а деякі добровільно таврували його як головного «фальсифікатора історії України», «буржуазного українського націоналіста» і спричинилися безпосередньо до руйнування, русифікації української культури і науки. В такій атмосфері ставало немислимим об'єктивне дослідження діяльності Грушевського.

Партійна «історична наука» була прямим запереченням наукової історіографії.

Ситуація змінилася в 1990—1991 рр., з відродженням української державності. 24 серпня 1991 р. Верховною Радою України проголошено «створення самостійної Української держави» як продовження тисячолітньої традиції «державотворення в Україні». Відтоді там започатковуються наукові дослідження життя і творчості Грушевського. Широке відзначення ювілею Великого Українця 1996 р. безпосередньо пов'язане з виданням дотепер невідомих архівно-джерельних матеріалів, цієї серцевини грушевськознавства, на основі яких потрібно зробити переоцінку і об'єктивно висвітлити життя і діяльність Грушевського як науковця, творця української історії.

Саме тому заслуговують щирої подяки генерал-майор юстиції Володимир Пристайко і доктор історичних наук Юрій Шаповал за підготовку винятково важливої публікації, присвяченої проблемі «Михайло Грушевський і ГПУ — НКВД». На нашу думку, ця праця, що ґрунтується на багатьох нововідкритих матеріалах, не лише серйозний науковий внесок у вивчення творчої спадщини Михайла Сергійовича Грушевського, а й дослідження політичної історії України 20—30-х рр. у контексті державного терору ГПУ — НКВД, спрямованого проти української інтелігенції.

Перш ніж перейти до оцінки цієї праці в історіографії, хотілося б бодай коротко подати історію її створення. Як каже латинська приповідка, «кожна книжка має свою долю». І ця також не виняток. Автори вже довгий час послідовно і плідно опрацьовують принципово важливі джерельні матеріали з архівів Служби безпеки України, інших архівів України і Росії, пов'язані з найбільш відомими процесами в Україні за часів сталінізму, зокрема ті, що стосуються справ «Спілки визволення України» і «Українського національного центру».

1995 р. з'явилася їхня спільна праця «Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти». Для дослідження вітчизняної історії це винятково важливе видання, де докладно аналізується процес «СВУ», вперше публікуються численні і невідомі раніше архівні матеріали про провокацію ГПУ, внаслідок якої знищено багато українських інтелектуалів. Рівночасно дослідники готували обширну документальну студію про Михайла Грушевського, його перебування в Україні після 1924 р. аж до несподіваної і досі не з'ясованої смерті історика 1934 р. Про цей проект докладно розповідав авторові цих рядків Юрій Шаповал ще 1994 р. під час українознавчої конференції в Іллінойському університеті в США.

І ось перед нами видання, яке — я переконаний — з великим інтересом буде сприйняте професійними істориками, широким

читацьким загалом не тільки в Україні, а й поза її межами. Адже йдеться про Михайла Грушевського. Книжка становить серйозний крок уперед у розширенні архівно-джерельної бази грушевськознавства, у дослідженнях діяльності ГПУ — НКВД як головних інструментів знищення провідної української верстви в радянській Україні і взагалі в дослідженні політичного та науково-культурного українського процесу даної доби. Вона ґрунтується на численних нововіднайдених архівних матеріалах з архівів ГПУ — НКВД, що донедавна були недоступні дослідникам М. Грушевського, спеціалістам з питань новітньої української історії.

Особисто для Грушевського останні десять років його життя були справді трагічними, хоча з точки зору загальної перспективи цей період позначений динамічним відродженням української національної історіографії і наукового українознавства під ворожою для українських національних інтересів більшовицькою владою.

Тут не місце обговорювати причини повернення Грушевського і його родини в Україну 1924 р. Як відомо, щодо цього існують різні думки в історіографії, а головне, в українській публіцистиці. Це була особиста катастрофа М. Грушевського і його родини, але рівночасно його напружена праця в умовах жорстокого червоного тоталітаризму з головним центром у Москві ознаменувала могутнє піднесення національно-культурного відродження України, зокрема в науково-академічному секторі.

Подальша праця вченого над «Історією України-Руси» і «Історією української літератури», іншими науковими розвідками та прийняття історичної схеми М. Грушевського як національної схеми української історіографії в 1920-х рр. в Україні мали не лише неповторне наукове, а й загальнонаціональне значення. Діяльність і творчість Грушевського в Україні була великою загрозою для радянських концепцій історії України і Росії, для московського більшовизму взагалі. Михайло Грушевський не пішов на політичну співпрацю з комуністичною владою в принципових справах національно-державницьких аспірацій української нації, а тому закономірною партійною розв'язкою «проблеми Грушевського» була його моральна і фізична смерть.

Із аналізу, зробленого В. Пристайком і Ю. Шаповалом, добре видно, що від самого приїзду Грушевського до Києва 1924 р. ГПУ — НКВД не лише встановило нагляд за ним, а й ретельно накопичувало матеріали проти історика. Саме з моменту приїзду його в УСРР, як показують автори, «почалося широкомасштабне постійне збирання «компромату» на вченого, підсумком якого стане арешт 23 березня 1931 р. і спроба зробити його лідером

антирадянської підпільної організації «Український національний центр».

Автори книжки вперше вводять у науковий обіг відповідну архівно-джерельницьку документацію щодо «УНЦ». З наведених матеріалів випливає, що цього разу спроба сфабрикувати нову широкомасштабну справу і відповідно черговий показовий процес (як це було з «СВУ») чекістам не вдалося. І значною мірою цьому завадив сам Грушевський, який спочатку під тиском змушений був визнати свою сформульовану слідчими «провину», а опісля, в Москві, мав мужність відкликати ці «зізнання» і не обтяжив нікого з обвинувачених.

Свого часу мені довелось ознайомитись із копіями «зізнань» Грушевського в Харкові 1931 р. (ці матеріали зберігаються в Інституті літератури ім. Т. Шевченка). На основі вивчених документів я підготував статтю «Свідчення М. Грушевського у Харкові з 28 березня 1931 р.» (Український історик, т.28, 29), в якій уперше було подано автограф свідчення Грушевського і запис Я. Агранова, підготовлений для «тов. Ягоди» в Москві 15 квітня 1931 р. В Україні науковці також зверталися до історії з арештом та наступним звільненням академіка (див.: *Малик Я.* Кримінальні переслідування М. Грушевського. Львів. 1992; *Пиріг Р. Я.* Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття. К., 1993; *Шаповал Ю. І.* У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні. К., 1990; *Жертви репресій.* К., 1993; *Шаповал Ю. І.* Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії. К., 1993; *Пристайко В., Шаповал Ю.* «Політичних поглядів, як і правопису, не змінює...» — Літературна Україна.— 1996.— 16 трав.). Однак ще ніколи фахівці і всі, хто цікавиться історією України, професійні грушевськознавці не мали змоги ознайомитися з унікальними документами стосовно Грушевського та генези справи «УНЦ» у такому обсязі, як це зроблено у книжці, що пропонується читачеві. Гадаю, є всі підстави вважати, що без цього науково-документального видання не зможе обійтися жоден серйозний дослідник перебування М. Грушевського в більшовицькій Україні, а також усього того, що зв'язане з переслідуванням ученого комуністичним режимом.

Особливо хотів би підкреслити високий професійний підхід авторів до архівних документів, інших джерельних матеріалів. При підготовці цього видання В. Пристайко і Ю. Шаповал проаналізували 122 томи справи «УНЦ», 8 томів справи-формуляра на М. Грушевського (це близько 3000 сторінок) — усього дослідниками опрацьовано понад 4000 документів, і можемо лише дивуватись їхній працездатності і справді глибинному знанню архівів ГПУ — НКВД.

Звичайно, будучи обмеженим певним обсягом видання, доволі

важко відбирати матеріали до друку, але, з іншого боку, це створює оптимістичну перспективу, бо маємо реальну надію на нові публікації В. Пристайка і Ю. Шаповала про Грушевського і його добу. Віримо, зокрема, в те, що дослідники в майбутньому опрацюють і реалізують нововіднайдені матеріали про Катерину Грушевську (1900—1943) та Марію Грушевську (1860—1948), доньку і дружину вченого, які були його найближчими помічниками, дорадниками, пройшли всі моральні і фізичні тортури як родичі переслідуваного тоталітарною системою вченого. Не менш важливе значення матиме спеціальне опрацювання матеріалів стосовно Олександра Грушевського (1877—1942), брата академіка, який був підданий репресіям, а також про долі інших членів родини Грушевських.

А поки що ще раз треба підкреслити велику цінність підготовленого науково-документального видання, що з'являється в ювілейний рік Михайла Грушевського і є вагомим внеском у сучасне грушевськознавство і взагалі в українську історіографію.

Доктор Любомир Р. ВИНАР

Кент, Огайо, США, 8 липня 1996 р.

Доля розпорядилася так, що під час горбачовської «перебудови» ми обидва були причетними до перегляду численних справ і процесів сталінської доби, реабілітації багатьох діячів, які стали жертвами безжальної репресивної машини комуністичного тоталітаризму. Саме тоді нам довелося працювати з унікальними архівними матеріалами у справах «Спілки визволення України» та «Українського національного центру». Тоді ж з'явилися і перші спільні публікації про історію фабрикації цих справ, а минулого року вийшла друком наша книжка «Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти». Вона мала доволі значний резонанс. В Україні та за її межами з'явилося чимало відгуків, рецензій.

Газета «Літературна Україна» від 30 листопада 1995 р. зазначила, що «і сама книга, і її презентація стали терновим вінком на уявну братську могилу і засуджених моторошної великодньої ночі 1930 р., і всіх тисяч і тисяч жертв, які пішли в небуття й забуття з тавром «СВУ» на своєму чистому імені». На думку газети «Новости» (1995.— 20—27 листоп.), книга про справу «СВУ» становить інтерес не тільки для тих, хто цікавиться історією, а й «для нинішніх і майбутніх правників... повинна слугувати підручником і навчити їх, як не слід діяти юристам...».

Висловлюємо сердечну подяку всім, хто уважно поставився до нашої праці, дав не тільки позитивні оцінки, а й висловив зауваження, поради, критичні міркування. Все це було для нас украй важливо, оскільки ще під час роботи над рукописом книжки про «СВУ» ми вирішили, що будемо працювати над її, сказати б, продовженням — над темою «Михайло Грушевський і справа «Українського національного центру». Чому? Насамперед тому, що ті унікальні, а часом просто сенсаційні документи, які нам

вдалось опрацювати, мають велике значення для відтворення багатьох невідомих сторінок біографії М. Грушевського, історії Всеукраїнської Академії наук (ВУАН), починаючи з 1924 р., тобто з моменту повернення академіка в Україну після вимушеної еміграції. Ці матеріали важливі також для розуміння багатьох подій в історії України 20—30-х рр., доль інших втягнутих у справу «УНЦ» діячів, серед яких було чимало яскравих особистостей. Сподіваємося, нашим читачам цікаво буде про все це дізнатися.

Ми свідомо побудували книжку так, щоб не нав'язувати будь-кому своєї думки, позиції, своїх оцінок. Хоча, зрозуміло, все це у нас є. Перед вами — науково-документальне видання, а відтак ви маєте можливість самостійно зробити висновки, сформулювати власне ставлення до тих чи тих подій, ситуацій, осіб. Ми лише прагнули показати історико-політичний контекст, в якому довелося жити і працювати Михайлові Грушевському, спираючись на невідомі широкому загалові матеріали, «розшифрувати» суть тієї чи тієї ситуації, показати її наслідки, вплив на подальший перебіг подій, людські долі. «Моральний жах терору, — зауважував свого часу С. Мельгунов, — його розтлінний вплив на людську психіку зрештою не в окремих убивствах і навіть не в кількості їх, а саме в системі» (*Мельгунов С. П. Красный террор в России. М., 1990, с.6*). Зміст нашої книжки, як зможе переконатися читач, цілком підтверджує точність наведених слів одного з відомих і найперших дослідників природи більшовицького режиму.

Ситуацію, в якій довелося жити і працювати Михайлові Грушевському в останнє десятиліття свого життя, а також іншим діячам, про яких ідеться в книжці, не можна не вважати трагічною. Відразу ж після повернення академіка в УСРР його надії на можливість плідної праці в ім'я України були цинічно розтоптані комуністичною системою та її репресивно-каральними структурами, що вже мали неабиякий досвід у пошуках «ворогів народу» та «буржуазних націоналістів», набули вміння робити таких за першим сигналом партійного істеблшменту. Та й за цих жорстоких умов Михайло Грушевський як міг працював для своєї Батьківщини. І як тут не згадати слова Олександра Шульгина, написані ним після смерті М. Грушевського: «Його постать як політика ще за життя увійшла до історії, але й була, й буде живою та гігантська праця, яку виконав він для українського народу... Великих людей судять іншими мірками, ніж простих смертних, до них ставлять

більші вимоги, як до кого-будь іншого, їм не прощають того, що дарують середній людині. Висвітлити трагедію Грушевського, яка так тісно зв'язана з трагедією України, це одне з завдань майбутніх істориків та його біографів». (Голос України.— 1996.— 13 черв.).

Для нас украй важливо, що книжка виходить саме цього року, коли прийнято Конституцію України, коли виповнюється 130 років від дня народження М. Грушевського. Всі, кому не байдужа доля України, прагнуть по-новому осмислити значення його ролі в контексті подій бурхливого ХХ століття, коли наша країна, відкинувши бутфорську «радянську державність», нарешті здобула свою незалежність. Віримо, що й наша праця буде одним із аргументів у полеміці з тими, хто намагається повернути «світле вчора», переконає багатьох у тому, що треба якнайрішучіше відмовлятися від тоталітарної спадщини, будувати справді демократичну державу.

Книжка складається з двох частин. Оригінальне авторське дослідження (ч.1) органічно доповнюється архівними документами і матеріалами, більшість яких не друкувалася (ч.2). Вони публікуються мовою оригіналу (за винятком кількох), за сучасним правописом (окрім публікацій у тогочасній пресі і в діаспорі), хоча в окремих випадках ми спеціально залишали деякі слова й словосполучення, а серед них русизми, без виправлення. Документи подано в хронологічній послідовності, кожен із них має порядковий номер і заголовок. Опущений текст у деяких документах позначено крапками, пропущені або скорочені авторами документів слова відтворені (за окремими винятками) в дужках. Кожний документ має пошукові дані (легенду), в яких вказано назву архіву, номери фондів, описів, справ, аркушів. Імена та прізвища подаються так, як вони зазначені в документах.

Абревіатури понять на означення каральних органів — ГПУ, ОГПУ, НКВД та ін.— залишено в російськомовному варіанті, оскільки ці поняття породжені і привнесені в Україну імперським центром і так відбилися в свідомості мас.

До видання ввійшли документи з Державного архіву Служби безпеки України (ДА СБУ), деяких обласних управлінь СБУ, Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ — колишній Партійний архів Інституту історії партії при ЦК Компартії України) та деякі інші матеріали, що зберігаються за межами України.

Принагідно висловлюємо подяку всім, хто якоюсь мірою допоміг нам у роботі над рукописом, зокрема В. Золотарьову, І. Ільєнку, П. Кулаковському, Р. Пирогу, О. Пшеннікову, Л. Симоновській.

Сподіваємося, що наша праця сприятиме створенню повноцінної наукової біографії М. Грушевського, підготовка якої на часі, а також стимулює подальші дослідження порушеної нами теми. Хотіли б також підкреслити, що далеко не всі опрацьовані нами документи і матеріали ввійшли до цієї (як і до попередньої) нашої книжки. Віримо, що колись буде можливість і для їх публікації.

*Володимир ПРИСТАЙКО,
Юрій ШАПОВАЛ*

Київ, 28 червня 1996 р.

АНКЕТА № 9445

ТОВАННЫХ и задержанных с зачислением за ОГПУ

Имя: *Трушевский Михаил Сергеевич*
Отчество: *Иванович*
Происхождение: *Украинские*
Место рождения: *Киев* (откуда про-)
Область/округ: *(губ. области, округа)*
Уезд/район: *уезд (района)*
Волость: *вол.*
Возраст: *64* лет; родился в *Холме* мес. *село города*

Возраст (год рождения) *64*
Отнош. к воинской повинности
а) Воинское звание, род ору-
жия или специальность
б) Если освобожден, то на ка-
ком основании

8. Образование: а) грамотен ли.
б) какую школу окончил, если не окончил, то ск. *класс. курс.* прош.

а) _____
б) окончила
в) прошел

9. Партийная принадлежность
а) в какой партии состоит
б) с какого времени

не партизан
история
мен Исаев. ак
не дана
не дано

10. Профессия
11. Род занятий и место службы в момент ареста

12. Соц. происхождение
13. Бывш. сословие
14. Бывш. имуществен. положение
15. Имущество перед арестом

Киев 29. III.

Подпись заключенного

ЧАСТИНА 1

**„ ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ,
ЯК І ПРАВОПИСУ,
НЕ ЗМІНЮЄ... „**

Совершенно секретно.

Киевскому Губотделу ГПУ,
копия - Председателю
Киевского Губисполкома.

Курт
Гор. Крауц
14 / 1948

Совет Народных Комиссаров СССР, по ходатай-
ству Украинской Академии Наук, предоставляет
академику, - ГРУШЕВСКОМУ Михаилу Сергеевичу пра-
во свободного проживания на территории СССР, не
являя к нему ника-
ких претензий политическим дея-
ниям академика ГРУШЕВ-
скому по подде-

...Спільною рисою для всього, чого торкалося перо М. С. Грушевського, є, на мою думку, ця глибока переконаність у правоті української справи, в досяжності й здійсненності основних завдань українського руху. До всіх питань він підходить як українець з погляду життєвих інтересів українських народних мас, які (інтереси) для нього ідентичні з вимогами людяності взагалі, з досягненням всієї повноти людської культури. Цитований уже один раз вислів М. С. Грушевського: «пам'ятаймо — ми репрезентуємо великий народ, і повинні репрезентувати його гідно, достойно», — цей вислів не випадкова фраза в його вустах.

Єфремов С. О. На сторожі національної гідності. До характеристики публіцистичної діяльності проф. М. С. Грушевського, 1916 рік // Український історик. 1995. № 1—4. С.178.

Грушевский, Михаил Сергеевич (1866—1934) — укр. бурж. историк, историк лит-ры и полит. деятель. Примкнул в 90-х гг. к укр. нац. движению, но из-за преследования царского правительства эмигрировал в Галицию, где занял кафедру укр. истории при Львовском университете (1895), стал председателем укр. Научного общества им. Шевченко и редактором его «Записок», а в 1898 основал укр. «Лит.-наук. вісник». В 1899 Г. явился одним из организаторов либерального укр. нац. движения в Галиции, а позднее примкнул к укр. прогрессистам. В 1898 начала выходить его многотомная «Історія України-Руси». После революции 1905 Г. продолжал свою работу над изучением украинской истории. В 1914 Г. переехал на жительство в Киев, но был выслан в Симбирск. После революции 1917 вернулся на Украину, примкнул к партии укр. с.-р. и стал Председателем Центральной Рады... В 1919 — 24

Г. жил в эмиграции. В 1924 Г., убедившись в том, что только советская власть обеспечивает социальное и национальное освобождение укр. народных масс, исходатайствовал разрешение вернуться в УССР. В 1924 Г. был избран в Украинскую, а в 1929 — во Всесоюзную академию наук. Г. — один из крупнейших укр. историков по обилию собранного им материала, но по мировоззрению — буржуазный идеалист-электик...

Малая Советская Энциклопедия. — 2-е изд. М., 1935, т.3, с.18.

Останнє десятиліття життя і діяльності Михайла Грушевського (1924—1934) завжди привертало увагу дослідників. Серед найновіших здобутків у ґрунтовному висвітленні подій цього періоду слід згадати, зокрема, монографію Р. Пирога «Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924—1934)» та колективну працю П. Соханя, В. Ульяновського і С. Кіржаєва «М. С. Грушевський і Академія: Ідея, змагання, діяльність», що видруковані під егідою Інституту української археографії Національної Академії наук України¹.

Погрому і знищенню київської наукової школи істориків М. Грушевського присвятив увагу В. Заруба². Цих питань торкається у своїх розвідках і Г. Костюк³.

В останні роки з'явилися публікації Л. Падун-Лук'янової⁴, С. Гречанюка⁵, Л. Винара⁶, в яких ідеться про деякі моменти, пов'язані з арештом Грушевського у березні 1931 р. і спробами чекістів зробити його лідером антирадянської організації «Український національний центр».

Свого часу нам також доводилося писати про справу «УНЦ» і про ту роль, яку прагнули відвести в ній ГПУ і ОГПУ саме Михайлові Грушевському⁷.

Однак і ми, і згадані дослідники донедавна не могли ретельно опрацювати той масив документів і матеріалів в ГПУ — НКВД, який безпосередньо стосується останніх десяти років життя Грушевського. Відсутність доступу до цих архівних джерел породжувала всілякого роду неточності в публікаціях про Грушевського. Наприклад, побувало твердження, що його заарештували на початку березня 1931 р.⁸ (в той час, як це сталося 23 березня), або, скажімо, що кримінальну справу проти нього припинили 1934 р.⁹ (насправді — 1936-го). Можна було б навести чимало інших прикладів, але, повторюємо, вони здебільшого є наслідком необізнаності істориків (через

певні й відомі причини) з документами, що проливають світло на важливі моменти життя і діяльності вченого у 1924—1934 рр.

Слід зважати і на наявні сьогодні твердження, що з Грушевського, мовляв, штучно витворюють міф. А був він нібито лише таким собі звичайним «професором історії, який просиджував у бібліотеці по десять годин», був «добродушним, бородатим, який не любив носити краватку, і близькоруким у прямому і в переносному розумінні — жодної політичної комбінації, розрахованої хоча б на хід вперед, за ним не числиться. Включно з останнім поворотом з еміграції в Радянську Україну, що завершився, як відомо, смертю його красуні-доньки в НКВД. Кому це було потрібно?

Одне слово, історик серед політиків, а не міфічний герой»¹⁰.

В цьому ригористичному твердженні, що належить не науковцю, а журналістові, можна погодитися лише з одною справедливою думкою: не слід нікого міфізувати, в тому числі й Грушевського. А ось об'єктивно розібратися з усіма обставинами, за яких йому довелось діяти, необхідно в ім'я історичної правди, в ім'я того, щоб ніхто і ніколи не думав, що справа, яку для України все своє життя робив політик і вчений, це — черговий міф, результат чиєїсь фантазії або чергової політичної кон'юнктури. Гадаємо, те, про що повідаємо далі, дасть змогу реально уявити позицію Грушевського, його основні ідейні орієнтири, а головне, що він не через тимчасове засліплення і не через власну наївність повернувся в Україну. Він їхав реалізувати ідеї, яким був завжди відданий, але умови, в яких він опинився, потребували від нього часом справжньої мужності, витримки, віри в свою справу, хоча, зрозуміло, вимагали і компромісів. Сподіваємось, аналіз унікальних документів і матеріалів, на які будемо спиратися, наблизить нас до розуміння реального Михайла Грушевського з усіма його чеснотами, вадами, особливостями.

З погляду дослідників, які займаються «репресивною» проблематикою, опрацьовані документи і матеріали не є чимось незвичайним. Це — повідомлення таємних інформаторів, спецдоповіді, оперативні записки, довідки, меморандуми, перлюстровані або вилучені листи тощо. Проте два чинники надають їм унікальності: по-перше, ці архіви ніколи ніким не аналізувалися, крім працівників ГПУ — НКВД, по-друге, вони безпосередньо стосуються Гру-

шевського, його оточення, тих аспектів його життя, до вивчення яких дослідникам просто неможливо було дістатися через звичайні архіви.

Розділ 1

КОМПРОМІС ПОВЕРНЕННЯ

Найголовніше відкриття, що чекало вже на початку роботи з документами й матеріалами, приголомшувало й надавало всьому періодові життя М. Грушевського в більшовицькій Україні трагічного забарвлення: фактично з моменту повернення, а саме з березня 1924 р., на нього було заведено справу-формуляр, він був узятий на облік ГПУ разом з іншими колишніми членами Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), частина яких також повернулася в Україну. Відтоді впродовж десяти років, до своєї загадкової смерті в листопаді 1934 р. у Кисловодську, вчений перебував під постійним наглядом ГПУ — НКВД, а в його оточенні було чимало таємних інформаторів, які докладно й систематично доповідали про його настрої, розмови, наміри, політичні симпатії та антипатії, його особисті стосунки, зв'язки з іншими діячами. Доскіпливо перлюструвалося листування академіка, деякі листи він не одержав, оскільки працівники ГПУ вважали недоцільним передавати їх йому. Збереглися вражаючі свідчення того, що не керівництво ВУАН, а саме співробітники ГПУ — НКВД (зрозуміло, через партійно-державні органи) вирішували долю можливих закордонних відряджень ученого та інші серйозні питання, пов'язані з його діяльністю.

Невдовзі після приїзду до Києва, де, як відомо, Грушевський зосередив у руках керівництво всіма науковими установами та структурами ВУАН у галузі історії, він писав розповсюджувачеві своїх видань у США В. Кузіву: «З національного погляду маю добру віру в будучність... Зрештою в ніякі політичні справи не мішаюсь, в газетах не пишу, працюю виключно науково»¹¹.

Тут доречно нагадати, що очолювали в той час ВУАН відомі вчені: ботанік В. Липський (президент), літературознавець С. Єфремов (віце-президент), філолог, сходознавець А. Кримський (неодмінний секретар). Академія складалася із трьох відділів: історико-філологічного, фізико-математичного і соціально-економічного. Грушевський був зарахований до першого відділу на посаду керівника кафедри української історії. Очолював історико-філологічний відділ

Кримський, а секретарем був Єфремов. Крім них, до відділу входили дійсні члени ВУАН — історик Д. Багалій, археолог, етнограф, мистецтвознавець М. Біляшівський, фольклорист та етнограф А. Лобода, історики мистецтва О. Новицький і Ф. Шміт, історик літератури В. Перетц, а також брат Михайла Сергійовича — професор О. Грушевський, який очолював історико-географічну комісію.

Спочатку на кафедрі Грушевського було лише два штатних співробітники — його дочка Катерина та небіж С. Шамрай. Академік очолив кілька інших наукових підрозділів, зокрема історичну секцію колишнього Українського наукового товариства, археологічну секцію, ряд комісій: культурно-історичну, археографічну, історичної пісенності, порайонного розроблення історії України (з підкомісіями). Всього тоді під керівництвом Грушевського працювали 8 штатних і 9 нештатних (з оплатою) співробітників¹².

Сповнений широкомасштабних планів, Грушевський одразу поринув у наукову роботу. Кафедра історії українського народу стала центром науково-організаційної діяльності історичної секції. Вже 1924 р. було проведено 20 її засідань, на яких заслухано 38 доповідей, відновлено видання історичного квартальника (потім двомісячника) «Україна», підготовлено науковий щорічник та черговий том «Записок» відділу, присвячений історичній тематиці. Всього в цих виданнях було надруковано 76 статей 53-х авторів. Того ж року до Харкова, Чернігова, Запоріжжя, Вінниці, Катеринослава і Житомира були споряджені експедиції, які заснували там дослідницькі осередки.

Великі надії покладав Грушевський на комісію порайонного розроблення історії України. До неї входили підкомісії старого Києва і Правобережжя, Лівобережжя і Слобожанщини, Степової України і Чорномор'я. Кожна з них розглядалася як організаційний центр координації місцевих сил для регіонального вивчення історії України. Згодом Грушевському вдалося добитися виділення на це додаткових коштів. 1926 р. в комісіях працювали 6 штатних і 60 нештатних співробітників¹³.

Археографічна комісія за рік провела 12 засідань, на яких розглядався стан археографії в різних регіонах республіки, плани видання праць М. Костомарова, питання пошуку та повернення в Україну вивезених архівних матеріалів, а також йшлося про скликання всеукраїнського археографічного з'їзду. Члени інших комісій з ініціативи

Грушевського займалися дослідженням первісної культури, збиранням та опрацюванням пам'яток українського фольклору тощо. Загалом уже протягом першого року роботи в Академії Грушевському вдалося зосередити зусилля порівняно невеликого колективу наукових співробітників на дослідженні основних тематичних та регіональних напрямів історії України. І хоча вони стосувалися переважно проблематики вже виданих праць ученого, слід зазначити, що наприкінці 1926 р. була створена й комісія з найновішої історії України¹⁴.

Поряд з великою науково-організаторською роботою Грушевський продовжував працювати над «Історією української літератури» та багатотомною «Історією України-Руси». Чимало часу він приділяв редагуванню журналу «Україна», майже в кожному номері якого друкувалися його статті, рецензії та огляди.

Плідна діяльність очолюваних Грушевським наукових підрозділів досить швидко дала вагомі творчі здобутки. Вже 1926 р. вийшли у світ «Український археографічний збірник», т.1 та «Пам'ятки українського письменства», т.1, «Історія української літератури», т.5, кн.1, дві книги «Первісне громадянство на Україні та його пережитки на Україні» (за ред. К. Грушевської), «Київ та його околиця в історії і пам'ятках» та ін.

Одразу після повернення з еміграції Грушевський поставив перед Наркомосом питання про переведення з Відня до Києва очолюваного ним Українського соціологічного інституту (УСІ). Після тривалого мовчання Народний комісаріат освіти (НКО), якому підпорядковувалася ВУАН (а безпосередньо її діяльністю опікувалося спеціальне управління — Укрнаука), дав негативну відповідь, посиляючись на відсутність «необхідних передумов і живих сил»¹⁵. Через рік Грушевський знову звернувся з аналогічним проханням. Цього разу причина відмови формулювалася більш відверто: «З огляду на нестачу відповідних наукових сил, особливо вчених-марксистів»¹⁶. Проте академік не здавався і восени на поліг на черговому розгляді питання про УСІ. І хоча була підтверджена попередня ухвала з цього питання, при кафедрі історії України дозволили відкрити кабінет первісної культури.

Водночас Грушевський запропонував перевидати його багатотомну «Історію України-Руси». Президія Укрнауки у квітні 1925 р. визнала за бажане перевидання цієї праці, але висунула ряд умов і зрештою зробила загальний висновок:

«Відкласти до відповідного моменту»¹⁷. За життя вченого цей «момент» так і не настав.

Та хоча б які виникали складнощі і проблеми (про це ще буде мова), О. Грушевський мав усі підстави в журналі «Україна» (листопад 1924 р.) написати у відновленому розділі «Хроніка»: «З весни 1924 р. в житті Істор. секції починається оживлення з приїздом голови Секції Мих. Грушевського. Це підняло інтереси до діяльності Істор. секції, привернуло тих членів, що були відійшли за останні роки від діяльності Істор.секції, притягнуло нових»¹⁸.

Та, зрозуміло, що ні Олександр Сергійович, ні сам Михайло Сергійович, коли писав про свою «будучність», не могли знати, що ця «будучність» Грушевського в УСРР уже вирішена. Проаналізувавши перші його кроки в Києві, зокрема його появу в ВУАН через дві години після приїзду, його виступ 11 березня 1924 р. на святкуванні Шевченкових роковин у ВУАН, помічник уповноваженого 1-ї групи контррозвідувального відділення Київського губернського відділу ГПУ Г. Еймонтов підготував постанову про заведення справи-формуляра № 1023, ухваливши «взяти громадянина Грушевського М. С. на облік неблагонадійних»¹⁹.

По суті, відтоді почалося широкомасштабне постійне збирання «компромату» на вченого. Підсумком цього стане арешт 23 березня 1931 р. і спроба зробити його лідером антирадянської підпільної організації «Український національний центр (УНЦ)».

Звичайно, коли знайомишся з вищезгаданим «компроматом», часом треба бути дуже обережним, оскільки Грушевський мав чимало ворогів, задрісників, які готові були вдатися до будь-яких засобів для його дискредитації. Навряд чи треба пояснювати, що пануюча система надавала такі засоби у великій кількості, починаючи від доносів про те, що академік збирає навколо себе «класово ворожі елементи», і закінчуючи тим, що він керує «контрреволюційною організацією». Ось чому в процесі роботи ми прагнули перевіряти ті чи ті положення з документів ГПУ — НКВД, перечитували інші джерела, тогочасну пресу, спогади сучасників.

З самого початку чекісти виокремлювали питання про те, з якою метою повернувся М. Грушевський. Версію про приїзд тільки задля наукової праці було відразу рішуче відкинуто. Постійно збиралися його критичні висловлювання щодо соціально-економічного й політичного стану в Україні, інформація про його плани сприяти розвиткові української науки і культури. З повідомлень однозначно

впливало, що академік веде подвійну гру, прагне скористатись умовами «українізації» у своїх «націоналістичних» розрахунках: ось як, наприклад, характеризувався вчений у меморандумі до справи-формуляра: «Грушевський Михайло Сергійович, професор-історик і член Всеукраїнської Академії наук. Визначний український діяч. Колишній голова Центральної Ради. Після вигнання директорії УНР за межі України емігрував за кордон, де мешкав до кінця 1923 року. У 1923 році порушив клопотання про доворот до УСРР для наукової роботи. Про видання йому дозволу клопотались Кримський і Єфремов. Після приїзду в УСРР Грушевський почав працювати в ВУАН, де обраний академіком і головою Історичної секції історико-філологічного відділу. Почав вести боротьбу з групою Кримського і Єфремова... Грушевський оточує себе молодими українськими науковими діячами для того, щоб створити собі авторитет і опертя. За кордоном в українських колах користується величезною популярністю і авторитетом, і його особа оточена ореолом національного героя... Грушевський — переконаний самостійник, за відгуками агентури, і нині тільки-но чекає зручного випадку, щоб виявити себе»²⁰.

Практично всі повідомлення таємних інформаторів про Грушевського давали підстави для таких висновків. Наведемо кілька конкретних прикладів. Ось повідомлення від 6 березня 1925 р.: «Грушевський М. С. — академік з європейським ім'ям... Великий організатор... Вкрай самолюбивий. Мовчить, добирає людей... Політичних поглядів, як і правопису, не змінює, гнеться, але не ламається»²¹.

А ось уривок із повідомлення від 1 листопада 1926 р. (тобто після відзначення 60-річчя Грушевського, про яке ще буде мова): «Я зустрівся з Грушевським вдома, де у мене відбулась така розмова. Я запитав Грушевського про майбутнє України. «Україна, — сказав Грушевський, — для мене найдорожча за все, і, можливо, тому я, як стара людина, можу дивитися на життя України з історичної точки зору. В цьому моя розбіжність з комуністами... Я вважаю, що для України Союз РСР... реально потрібний, оскільки нам можливо вести боротьбу з Росією тільки тоді, коли всі українські сили будуть об'єднані... Ні, ми лояльні, до скреготу зубів ГПУ лояльні до СРСР»²².

Особливо ретельно аналізувалися контакти Грушевського з тими, кого В. Винниченко в щоденнику називав «грушенятами»²³, тобто з колегами по УПСР, у тому числі з тими, хто раніше за нього повернувся в УСРР, а саме з

В. Мазуренком, О. Жуковським, М. Чечелем, П. Христюком, М. Шрагом, І. Лизанівським, В. Голубовичем та ін. До речі, радянські спецслужби насамперед цікавили контакти Михайла Сергійовича із соратниками по революційній боротьбі 1917 р. — молодими есерівськими діячами, які взяли щільну політичну опіку над Грушевським, щойно він повернувся до Києва. Ось що писав у зв'язку з цим Д. Дорошенко: «Прибувши до Києва, проф. Грушевський дуже скоро зорієнтувався в обставинах і ось за дуже короткий час, коли минулися перші дні радісних зустрічей, поцілунків, привітань, ми, старі «тупівці»²⁴, співробітники Михайла Сергійовича, його вірна стара гвардія, з немалим здивуванням почали помічати, що він — не з нами. Він більше перебував в товаристві молодих есерів (соціалістів-революціонерів), радився з ними, а з нами балакав і радився дуже мало. Коли дехто з старших українських діячів, що стояв в особисто близьких стосунках до Михайла Сергійовича, спробував запитувати його, що сталося, чому він так поводиться, М. С., ухиляючись, заявляв, що реальна сила за цими «молодиками», що за ними скоро підуть маси, через те краще відразу стати на їх чолі, щоб не допустити цілий рух до крайностей і великих помилок»²⁵.

З-поміж інших українських політичних партій УПСР відрізнялася тим, що була найбільш масовою. За даними, що містились у матеріалах III з'їзду УПСР (листопад 1917 р.), вона нараховувала 75 тис. членів, більш пізні есерівські джерела подають цифру 350 тис. Силу і вплив цієї партії засвідчив не хто інший, як лідер більшовиків В. Ленін. У статті «Вибори до Установчих зборів і диктатура пролетаріату» він зазначав: «Дані про вибори до Установчих зборів показують, що ще у листопаді 1917 року на Україні здобули більшість українські есери і соціалісти (3,4 млн. голосів + 0,5 = 3,9 млн. проти 1,9 млн. за російських есерів, при загальній кількості голосів на всій Україні 7,6 мільйона)...

При такому стані справи ігнорувати значення національного питання на Україні — чим дуже часто грішать великороси (і, мабуть, не набагато менш часто, ніж великороси, грішать цим євреї), — значить робити глибоку і небезпечну помилку»²⁶.

УПСР справляла досить значний вплив на українське селянство, висунувши, зокрема, вимогу знищення приватної власності на землю і передачу всіх земель українському народові — в «Український земельний фонд», з якого земля мала розподілятися для користування через громадські організації між селянством. Щоправда, пізніше, влітку 1917 р.,

УПСР визнала необхідність реалізації гасла соціалізації землі.

Згодом чимало вихідців з УПСР перебували разом з Грушевським в еміграції, входячи до «Закордонної делегації УПСР».

Із своєї «емігрантської далечі» вони уважно спостерігали за подіями в Україні, за режимом, який там панував. Ліві українські соціалісти-революціонери — фракція УПСР, що виникла в травні 1918 р. на IV з'їзді, захопила в свої руки центральний друкований орган — газету «Боротьба» — і далі діяла як самостійна партія УПСР (боротьбистів). 1920 р. «боротьбисти» влилися в КП(б)У. Навколо цього більшовики влаштували галасливу кампанію, хоча вже наступного, 1921 р., практично всіх, хто вступив до КП(б)У, було виключено.

У травні 1921 р. над групою членів ЦК УПСР відбувся показовий судовий процес. Серед підсудних були В. Голубович, Н. Петренко, І. Лизанівський, Ю. Ярослав та ін. Наслідки того процесу, а він відбувався в Києві у великому залі Пролетарського будинку мистецтв, у порівнянні з наступними процесами 30-х рр. виявилися м'якими, оскільки основна мета процесу полягала в політичній дискредитації УПСР²⁷. Втім уже цей приклад давав зрозуміти, як саме більшовицьке керівництво ставиться до «колишніх». Можна було здогадатися, що, зміцнившись, «диктатура пролетаріату» неодмінно посилить репресії. Тим не менш у «віденців», а серед них і в Грушевського, дедалі більше визрівало бажання повернутися в Україну. І вони повернулись.

Чому? Довгий час на це запитання в офіційних комуністичних джерелах давалась упереджена, примітивна відповідь. Ось що, наприклад, говорив секретар ЦК КП(б)У М. Попов (на початку 1933 р. він приїхав в Україну у складі «команди» П. Постишева і займався ідеологічним забезпеченням розгрому «національного ухилу» М. Скрипника) у доповіді на зборах Харківського партактиву 9 липня 1933 р.: «І в російських, і в українських емігрантів мова йшла, власне кажучи, про зміну віх боротьби проти радянської влади, про певний маневрений перехід від одкритої боротьби до прихованої. І ось цей маневр 1923—1924 рр. захоплює дуже широкі кола української контрреволюційної еміграції.

На Україну приїжджає тоді група видатних членів ЦК УПСР — найвпливовішої партії Центральної Ради на чолі з Грушевським — Чечель, Шраг, Христюк та інші; приїжджає Ніковський, що був і прем'єром при польській окупації в Києві 1920 року, ряд професорів з Галичини. Все

це робиться під виглядом визнання радянської України, хоч справді люди мають на меті її буржуазне переродження»²⁸.

Звичайно, це повернення було зумовлене багатьма причинами, які згодом «драматурги» з ГПУ зведуть до одної — прагнення створити «контрреволюційну» організацію, «шкодити» більшовицькій владі зсередини. А тоді, в травні 1924 р., в пресі УСРР було оголошено документ, що одержав назву «Декларація 66-ти» (за кількістю осіб, які його підписали). Це був заклик до української інтелігенції співпрацювати з Радянською владою, використовувати наявні можливості для національно-культурної розбудови. В підготовці цього документа брали участь О. Попов, В. Мазуренко, М. Чечель, В. Баланін, М. Шраг, П. Христюк.

Є підстави вважати: ті, хто підписував цей документ, розуміли, що саме повернення в Україну на умовах, висунутих більшовицькою владою, було компромісом. Неминучими були й інші, наступні компроміси. Однак вони приймали їх в умовах партійно-державної лінії на «українізацію», яка для них на практиці означала дерусифікацію. За відносно короткий час ця лінія, хоча й наражалася на опір великодержавних російських шовіністів, дала деякі позитивні результати в галузі освіти, науки, культури тощо. Інша річ, що сталінське керівництво в Москві пильно стежило за процесом відродження України і, побоюючись зміцнення тенденцій до її усамостійнення, дозувало «українізацію», готуючись до її ліквідації (це станеться на початку 30-х рр.).

А чи вважав компромісом своє повернення в Україну М. Грушевський? Поза сумнівом, так. За його словами, це було бажання «відложити на бік старі рахунки, всю історію УСРР і взяти від радянського режиму все, що він може дати для закріплення здобутків революції і підготовлення культурних чи національних вимог українського народу і разом підтримати радянський режим, оскільки він буде відповідати інтересам краю та не тільки іменем, а ділом самим буде урядом України»²⁹.

Звичайно, в такій позиції Грушевського частина української інтелігенції побачила «зраду» й гостро критикувала його. Все це, до речі, ретельно фіксувалося в документах ГПУ. Зокрема було звернуто увагу на те, що коли Закордонний Комітет УПСР дізнався про намір Грушевського приїхати в УСРР, то надіслав йому в січні 1924 р. досить чималий лист, в якому, називаючи Грушевського першим головою українського уряду і кращим сином України, намагався утримати його від повернення. «Цей

лист, — зазначав голова ГПУ УСРР В. Балицький у доповідній записці «Про академіка М. С. Грушевського», надісланій 8 лютого 1927 р. до ЦК КП(б)У, — одначе, не змінив рішення Грушевського. Ще задовго до цього, в 1921 році Грушевський схилився до радянських поглядів»³⁰.

Влітку 1920 р. М. Грушевський та О. Жуковський направили лист до ЦК КП(б)У, в якому визнавали заслуги більшовицької партії в боротьбі проти капіталізму і запевняли, що представники УПСР за кордоном «зрозуміли помилковість стремлень ізолювати Україну з загального розвитку шляхом будь-яких політичних комбінацій». Водночас у листі підкреслювалося, що політична ситуація в Україні не сприяє дальшому розвитку світової революції «через боротьбу, яка виникла між українським народом і Радянською Росією і понині не ліквідована внаслідок допущених з обох боків помилок»³¹.

Автори листа наголошували, що УПСР вже не виступає проти Радянської Росії, відмовилася від підтримки націоналістів, які пов'язували здійснення своїх надій з європейською буржуазією, і прийняла принципи III Інтернаціоналу. Її завдання полягало в використанні свого впливу в українських трудових масах, особливо серед селянства, для повернення його на бік соціалістичної революції і в ній знайти задоволення соціальних, політичних і національних потреб українського трудового народу. «Оскільки УПСР розділяє завдання III Інтернаціоналу, — підкреслювалося в листі, — а ваша партія не полишає гасла вільного самовизначення народів, ми впевнені у досяжності повної угоди і координування дій УПСР з планами КП(б)У, об'єднаними загальними інтересами соціалістичної революції»³².

Коли більшовицьке керівництво зрозуміло, що Грушевський і його колеги всерйоз прагнуть повернутися, це питання було винесено у вищі партійні інстанції. Вперше воно розглядалося на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 25 січня 1921 р. за участю Х. Раковського, В. Молотова, Д. Лебеда, Ф. Кона, В. Чубаря, Д. Мануїльського, М. Іванова. О. Шумський інформував присутніх про бажання Грушевського повернутися. Короткий протокольний запис не дає уявлення ні про хід обговорення, ні про позиції окремих членів політбюро. Ухвала була короткою: «Висловитися проти приїзду Грушевського на Україну»³³.

На початку лютого політбюро розглянуло питання про протидію В. Винниченкові, який повернувся в Україну, але невдовзі виїхав за кордон і розпочав там антирадянську

кампанію. Було розроблено відповідні заходи. Наприкінці ухвали, підписаної першим секретарем ЦК КП(б)У В. Молотовим, є лаконічний пункт: «Питання про Грушевського відкласти»³⁴.

26 квітня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У знову заслухало питання «Про Грушевського та інших українських есерів». Ухвалили: «Визнати приїзд Грушевського на Україну в даний момент несвоєчасним»³⁵.

У вересні 1921 р. М. Чечель та М. Шраг вели в Харкові переговори з головою Раднаркому УСРР Х. Раковським про повернення в Україну частини політичних діячів і науковців за умови відновлення та легалізації УПСР. Цю умову більшовицький прем'єр відмовився обговорювати, але після того, як було надруковано відкритий лист на його ім'я від Грушевського (листопад 1921 р.), вищі партійно-державні інстанції повернулися до питання про евентуальних реемігрантів з кола українських есерів. У листі Грушевський підкреслював, що відмова в легалізації УПСР фактично закрила йому і його товаришам шлях до повернення в Україну, хоч вони «покладали надію, що, рахуючися з реальними фактами, Ваша партія згодом таки відступить від свого принципу недопускання ніяких партійних організацій, крім комуністичних»³⁶.

Він не погоджувався з вимогою більшовиків стосовно УПСР піти на «повне політичне самовідречення». Щодо себе він підкреслював, що його «хочуть бачити не в іншій ролі як службовцем одного з комісаріатів». Взагалі, зазначалося в листі, замість тактики миротворчої щодо української інтелігенції за кордоном знову була взята на озброєння «тактика непримиренного поборювання, так би мовити, виголювання її»³⁷. Наслідком такої політики стали розчарування інтелігенції, пошук допомоги з боку інших сил, зміцнення антибільшовицьких центрів.

Грушевський наголошував на небезпеці радянської бюрократії, яка на зразок старої російської, «зависно підтримуючи свою монополію власті і кормлення», пильнує, щоб усе проходило через її руки, мало її відомчий штампель і номер. Все це гальмує будь-який громадський почин, підтримує опозицію щодо нинішнього урядового і партійного апарату живих соціалістичних, радянських, творчих сил України і «полишає правлячу партію в її ізольованій, відірваній позиції, в ролі російської експозитури, яка не наважується відокремитись і стати на власні ноги...»³⁸.

Вихід з такого становища він вбачав у відмові від «партійної виключності», у щирому і чесному порозумінні з такими соціалістичними партіями, як УКП, УПСР та інші. «Треба поділитися з ними владою, працею і відповідальністю, щоб піднести кредит Радянської Соціалістичної України»³⁹

Звертаючись до Раковського, Грушевський висловлював надію на те, що «він і його товариші» переконалися, що за нашими соціалістичними гаслами нема прихованих націоналістичних чи реакційних планів і наш український патріотизм не входить в конфлікт з нашими соціалістичними переконаннями»⁴⁰. Далі він підкреслював, що «ми були готові переступити через трупи наших партійних товаришів, що безвинно погинули від червоних куль, через попіл наших культурних скарбів, понищених «на страх українській контрреволюції» більшовицькими генералами, були готові працювати під вашим проводом, підпорядковуючи в тім переконанні, що «реальні інтереси трудового народу, який являється єдиним репрезентантом української нації, лежать у площині цієї світової програми»⁴¹.

Закінчувався лист закликом до партійно-державного керівництва УСРР: «Поки час і можливість не втрачені, поки українські соціалістичні радянські партії мають силу і змогу підтримати нинішній радянський режим, поки реакція не перекотилася через голови наші і Ваші, треба спільними силами всіх, зрікшись цієї партійної виключності, скріпити радянську будову і наповнити її живим змістом і живими силами, котрі б захистили її від небезпеки катаклізмів і потрясінь з боку всіх темних сил, внутрішніх і зовнішніх»⁴².

30 січня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши питання «Про групу Грушевського (Грушевський, Чечель, Христюк)», ухвалило: «Доручити т. Раковському з'ясувати за кордоном питання про можливість приїзду на Україну групи Грушевського»⁴³.

У більшовицькому керівництві визначилися різні підходи щодо повернення Грушевського та його групи, але всі сходилися на тому, що в разі повернення вони не повинні займатися політичною діяльністю.

У жовтні 1922 р. секретаріат ЦК КП(б)У розглянув питання «Про українську еміграцію». З інформацією виступили представник УСРР у Чехо-Словаччині М. Левницький та заступник наркома закордонних справ УСРР Я. Яковлев (Епштейн). Вони змалювали широку картину настроїв української еміграції. Грушевський, на їх думку, «тепер залишився без нічого, оскільки всі грушенята розбіглися». На засіданні, по суті, розроблялася дальша

тактика розкладу еміграції. Левицький пропонував: «Відбити великі сили, які профільтрувати і відправити сюди, а інтелігенцію групи зміновіхівців використовувати лише для розкладу еміграції, пускати ж їх сюди не варто». Таку ж тактику пропонував і Яковлев: «Обіцянка про повернення буде залишатися обіцянкою, психологічно ми завжди зуміємо вивернутися»⁴⁴.

Для втілення в життя цих планів було прийнято рішення видавати у Празі «зміновіхівську» газету, активізувати боротьбу проти націоналістичних течій, посилити роботу серед студентів-українців тощо. ГПУ доручалося домовитися з центральними органами про недоцільність висилки за кордон української професури з огляду на складність її розшарування в еміграції⁴⁵.

Тим часом у Грушевського поступово визріло рішення припинити політичну діяльність і цілком зосередитися на науковій роботі. Він наважився навіть на розрив з УПСР, хоча на такий крок значною мірою вплинули і негативні процеси, що відбувалися в самій партії. У листопаді 1922 р. він звернувся до київського центру УПСР з листом, в якому детально обгрунтував своє рішення скласти повноваження члена Закордонної делегації, бо вважав неможливим представляти «партію, котра веде апокрифічне існування, котра не подає ніякого голосу, котра хитається між співробітництвом з УСРР і повстанцями»⁴⁶.

Липневий 1923 р. пленум ЦК УПСР, прийняті ним рішення показали, що гору беруть сили, очолювані М. Шаповалом, і з огляду на це розрив Грушевського з партією був виправданим, хоч ще певний час він залишався ідейним лідером лівої течії УПСР.

Однак лише через рік після офіційного розриву Грушевського з цією партією йому було дозволено повернутися в Україну. 2 листопада 1923 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення: «Не заперечувати проти в'їзду на Україну проф. Грушевського. Доручити його використання т. Затонському»⁴⁷. Протягом листопада були вирішені питання про роботу Грушевського в ВУАН, виділення помешкання для його сім'ї тощо. Наприкінці місяця повпред УСРР М. Левицький повідомив Грушевського про можливість переїзду в Україну.

Близький до М. Грушевського П. Христюк так описував згадані події: «Наша група — «віденців» — стала на становищі нової програми лівих укр. соц.-рев. (що її було надруковано в журналі «Борітеся — поборете») і повороту на Радянську Україну.

Нова програма визнавала радянську систему влади, де в чому наближалась до комуністичної програми, але... не визнавала принципу пролетарської диктатури, обстоювала принцип так званої робітничо-селянської демократії, загострювала національне питання тощо...

Серед нас виникли суперечки щодо питання: для чого повертатись, в якій формі провадити на Україні співпрацю з Радвладою. Частина (Шраг, В. Залізник і я) пропонували повернутись організовано, всім разом, здекларувавши на Україні своє ставлення до Радянської влади і своє бажання стати до співпраці. Але решта (Грушевський, Чечель і Жуковський — члени закордонної партійної делегації) відкинули цю пропозицію. Ухвалено було їхати неорганізовано, хто коли зможе, не виступати з декларацією і не посідати на Україні відповідальних посад...»⁴⁸.

П. Христюк свідчив, що він і його колеги по партії повернулись «як радянці, для праці з радянським урядом». За його словами, в Україні вони з'ясували, що «немає й ґрунту для віденської програми. Це привело нас до переконання ліквідувати яку-будь партію, які-будь зв'язки з есерівщиною, наслідком цього рішення і було надруковано у «Вістях» заяву «віденців» і тих, що до них приєднались⁴⁹, про розрив зв'язків з есерівщиною». Характерно, що Христюк не приховував у зв'язку з цим певної конфліктної ситуації: «Черкаський та Лизанівський були особливо невдоволені з моєї різкої постановки питання, заявивши, що вони можуть здискредитувати мою ліву позицію тепер вказівкою на участь в уряді Директорії тощо, що викликало з мого боку лист до ред. «Вістей», який, проте, не був оголошений...»⁵⁰.

Грушевський повернувся 1924 р. Коментуючи цей крок, один із найнепримиренніших ворогів академіка М. Шаповал та його прибічники зазначали: «Грушевський, Шраги, Христюки, Чечелі, Мазуренки, Ніковські спокійнісінько пішли на службу найлютішому ворогові, пішли ганебно, без жодних уступок з його боку»⁵¹.

У статті «Політична смерть М. Грушевського», датованій 18 березня 1924 р., М. Шаповал писав: «Понизитись же до «сменовеховства», до Слащових, Моркотунів, Поршів, Тютюнників і т. под. український політик, тим більш соціаліст, не повинен. Те, що Грушевський згодився з трактуванням себе з боку большевиків, як «сменовеховця» («Известия» московські так і називають його сменовеховцем, а не соціалістом!), є убивчою характеристикою для його. Сменовеховство є

злобна протиукраїнська концепція, а хто стає на її ґрунт — тому нема надій на признання українського народу.

Гідність першого громадянина Самостійної Вільної України Грушевський прийняв як титул сменовеховця — цим і викреслив він себе з числа борців за Україну. Обернувся в політичного трупа, повз котрого йдучи, українці повинні затуляти носа»⁵².

Навряд чи можна погодитися з таким категоричним твердженням. І не тільки тому, що більшовицька влада деякі, хоча й формальні, поступки своїм учорашнім ворогам спочатку все-таки зробила, а й тому, що Грушевський і ті, хто з ним повернувся з-за кордону, їхали в Україну зовсім не з мотивів безоглядного колабораціонізму.

Свого часу письменник Макс Фріш зауважив у щоденнику: «...Де починається неправда? Я б сказав: там, де ми робимо вигляд, ніби у нас немає секретів»⁵³. Так ось, поза сумнівом, «секрети» і в Грушевського, і в його прибічників були, а те, що Фріш у контексті своїх роздумів називає «неправдою», означало велику правду роботи в ім'я України, прагнення використовувати реальні умови для сприяння розвитку українства в Україні, а не за її кордонами. Були тут певні надії на переродження комуністичного режиму. Недаремно невдовзі після приїзду Грушевський в одній із розмов зазначив: «Марксизм на Україні починає занепадати, та це, властиво, й повинно бути так... Промисловість на Україні зруйновано на 50 %. Без іноземних капіталів, гадаю, зовсім не обійтись»⁵⁴.

Із документів, які ми опрацювали, випливає, що більш обґрунтовану й точну оцінку діям Грушевського та його прибічників дав у «Заповіті борцям за визволення» (1949) В. Винниченко: «Михайло Грушевський і його близькі товариші Шраг, Христюк, Чечель та інші (які з еміграції вернулись на Україну) їхали на великий самокритичний подвиг, на тяжку боротьбу за здобуття нашої революції...»⁵⁵.

А хіба можна забувати про те, що вже сама по собі постать Грушевського була для багатьох людей символічною, оскільки, за словами вже згаданого М. Шаповала, саме Грушевському «українство колись дало мандат представництва ідеї укр[аїнської] державності»⁵⁶. Недаремно партійно-державні структури і ГПУ навіть не збиралися розглядати Грушевського поза контекстом його минулої політичної діяльності, а сама наявність його в УСРР з самого початку була для них чинником потенційного напруження можливих антибільшовицьких «змов», «заколотів», стимулом боротьби за ідею незалежності України. Не

випадково один із таємних інформаторів ГПУ ось так передавав ефект від одного з перших прилюдних виступів Грушевського: «11 березня (1924 р.— Авт.) о 8-й годині вечора був у ВУАН на святкуванні пам'яті Шевченка. Тут зібралися в переважній більшості студенти м. Києва всіх вузів.

Вранці того ж дня в Академії наук відбувався головний відчит по всім секціям ВУАН. На цьому засіданні був Грушевський, якого шовіністичне студентство зустріло шумними аплодисментами. У відповідь на ці аплодисменти Грушевський виступив з коротенькою промовою і передав «слізне привітання від товаришів, що горять бажанням повернутись на Україну і тут прикласти свої творчі сили».

Поява Грушевського на київському горизонті визвала жвавий обмін думок серед студентства. Превалюючим мотивом було тлумачення приїзду Грушевського як один із засобів сучасної боротьби з Радвладою. Приводились міркування, що еміграція за кордоном бачила, що боротьба на віддаленні стає неможливою, об'єктивних причин для повстання на Україні немає, а тому центр роботи треба за всяку ціну перенести на Україну»⁵⁷.

Розуміючи складність свого майбутнього становища в УСРР, Грушевський ще до повернення добився двох, як він гадав, серйозних «охоронних» грамот для себе. Перша — це лист від Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) від 29 грудня 1923 р. за підписами Г. Петровського та О. Буценка, за яким йому надавалося право «свобідного проживання в межах УСРР» і обіцялося, що «з боку Радянської влади йому ніяких обвинувачень за його попередню політичну діяльність не пред'являється»⁵⁸.

Другою «грамотою» був лист за підписами голови Раднаркому УСРР В. Чубаря та голови ГПУ УСРР В. Балицького, в якому стверджувалося, що «академік Грушевський обшукам, арештам і переслідуванню не підлягає»⁵⁹.

І нарешті, третьою своєрідною «охоронною грамотою» для Грушевського була дана йому ще 1923 р. у Відні і підтверджена згодом після приїзду до Києва обіцянка офіційних представників більшовицької влади підтримати його кандидатуру на посаду президента ВУАН.

Ще перед його поверненням на батьківщину, в листопаді 1923 р., представник УСРР у Відні М. Левицький отримав таку директиву В. Затонського: «Можна натякнути Грушевському, що коли б його кандидатура була виставлена на президента, то Наркомос таку кандидатуру

підтримуватиме». Хоч далі робилося застереження, що чимало українських академіків настроєні проти, а посада президента — виборна. Левицький часто спілкувався з Грушевським і натяки, безперечно, передав⁶⁰. 14 квітня 1926 р. політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши питання про ВУАН, ухвалило: «Вважати можливим підтримати кандидатуру Грушевського в президенти академії»⁶¹.

Натхнений цим, Грушевський активізує свою діяльність.

Розділ 2

ТРИУМФ

Свого часу професор О. Оглоблин зауважив, що М. Грушевський повернувся в Україну не для тихої кабінетної праці, а для «продовження боротьби за національну самостійність і соборність України, — тою зброєю, яка в його руках була найсильнішою — зброєю науки»⁶². Це й справді так. Характерно, що співробітники ГПУ на свій кшталт зафіксували цю інтенсивну наукову й організаторську діяльність Грушевського у 20-ті рр., його масштабні плани (достатньо лише згадати його ідею створення Українського інституту історії та Інституту примітивної культури). В одному з аналітичних документів ГПУ читаємо: «...Грушевський поставив собі певну мету — зосередити навколо себе все наукове життя України, зібрати у себе найкращих наукових працівників, створити особливий науковий та ідеологічний, а, можливо, за певних умов і політичний центр, який міг би протистояти і Академії, і Радвладі в цілому. В цей період створюються десятки комісій, старанно добираються люди. Спеціально для зв'язку з місцями, з периферією створюються комісії так званого порайонного дослідження України..»⁶³.

«У Києві створюється ізольована, доволі тісна купка «грушевців», яка протистоїть значно чисельнішій, але всередині неспаяній групі «кримців» (від прізвища академіка А. Кримського. — *Авт.*). «Грушевці» таким чином створюють «Академію в Академії...». Вплив Грушевського поступово починає поширюватись по всій Україні. В різних містах, особливо в академічних центрах, у Грушевського з'являються «свої люди», в тому чи іншому відношенні від нього залежні. В Харкові: Ковалевський, Левицький, Сулима, Бузескул, Шамрай О. та інші. У Ніжині: Петровський, Єршов, Штепа — молоді науковці, які подавали

певні надії. В Чернігові: Федоренко, Єфимовський (нашевно, йдеться про В. Євфимовського. — Авт.), Миловидов. У Дніпропетровську: Пархоменко. В Полтаві: Щепотьєв. В Одесі: Копержинський, Рябінін-Склярєвський...

Поширює Грушевський свої зв'язки і на Західну Україну. Він зв'язується з метою співробітництва з цілим рядом українських діячів, як то Колесса, Студинський та інші»⁶⁴.

Цікаво, що автори документа «позначили» найбільш відданих Грушевському людей: це були Федір Савченко, Сильвестр Глушко, Осип Гермайзе. «В цей період, — читаємо далі, — Грушевський, чекаючи багато чого від влади для здійснення своїх проектів, тримається незалежно, здійснює свою лінію, не приховує або не прагне особливо приховувати свою опозиційність»⁶⁵.

Це справді так. І тут варто згадати 1926 р., коли 3 жовтня урочисто було відзначено 60-річчя М. Грушевського. Збереглася велика кількість документів, що засвідчують надзвичайну увагу ГПУ до цієї події.

Та перед тим, як ми докладно зупинимось на цьому, варто підкреслити, що не тільки ГПУ, а й партійно-державні структури прекрасно зрозуміли цю лінію поведінки Грушевського, його прагнення не імітувати незалежну поведінку, а на практиці бути вільним, передусім у своїй науковій роботі. Владу дратувало й те, що академік ніяк не бажає включатись у процес «соціалістичного будівництва», не змінює поглядів, не таврує своє минуле, не дає «клятву вірності» офіційній політичній лінії. У своєму першому інтерв'ю після повернення з еміграції він критично висловився про ставлення польських властей до західно-українського населення. Незабаром редакція йому запропонувала виступити зі статтею на цю тему. Однак Грушевський відмовився.

Певні ускладнення виникали час від часу з цензурою. Хоч журнал «Україна» як видання академічне не підлягав перевірці, проте до нього прикріпили «опікуна». Якимось він висунув ідею надрукувати в журналі статтю про Леніна. Професор Гермайзе погодився це зробити, але цензор наполягав: «Нехай підготує Грушевський». І коли той відмовився, цензор пообіцяв написати на журнал «рецензію»⁶⁶.

Владні структури не збиралися лише констатувати факти «нелояльної» поведінки академіка. Доволі рано з'явилися публікації, за допомогою яких Грушевському давали зрозуміти, що його поведінка не викликає захоплен-

ня у представників комуністичного істеблішменту. Вже в грудні 1924 р. харківська газета «Вісті» вмістила карикатуру, де Грушевський був зображений поряд з Махном, Петлюрою, Врангелем і Скоропадським.

На початку 1925 р. Затонський підготував статтю «Матеріали до українського національного питання», в якій із «класових позицій» пояснював, хто є справжніми творцями української культури: «Фактично, не руками Грушевських та Винниченків і навіть не руками архівних українських есдеків та есерів, а руками червоногвардійців, що іноді переносили на українську мову свою зневагу до українських зрадників революції»⁶⁷.

1926 р. в журналі «Більшовик України» з'явився підготовлений В. Юринцем огляд редакційного Грушевським журналу «Україна» (кн. 1—3 за 1926 р.). Зазначивши, що основними рубриками журналу є розвідки і матеріали з громадського й політичного життя, а також статті, що відбивають ставлення авторів до різних явищ суспільно-політичного життя, і нарешті — критика й бібліографія, Юринець підкреслював: «В усіх цих рубриках, то очевидячки, то заслонено-езоповськи, проявляється й проводиться уперто одна тенденція: оминати й нехтувати те все, чим живе наша жива українська дійсність, що для всіх, хто із запалом береться творити основи української культури, є злобою дня. Тому дуже хотілось би назвати цей журнал «українознавства» журналом пропаганди незнання того, що дійсно твориться на Україні»⁶⁸.

Далі Юринець дорікав тим, що журнал друкує розвідки, «байдужі з перспективи революції», а оминає такі події, як гайдамаччина, 1905 рік, 1917 рік та ін., що у виборі тем «Україною» є «якась тенденція зрештою дуже прозора, яка викликає сильні нотки скептицизму відносно життєвості цього журналу»⁶⁹.

Нарешті огляд містив критику на адресу самого Грушевського за його статтю «Місія Драгоманова», причому В. Юринець поставив цю статтю за зразок того, як висловлюються погляди, що «об'єктивно можуть викликати дуже небажані наслідки»⁷⁰. Що ж конкретно не сподобалося рецензентові? Перш ніж висловити свої оцінки, він цитує Грушевського: «Позиція Драгоманова була в дечім посередня між лаврістами й бакуністами, його симпатії були більш на стороні романського соціалізму, зв'язаного з Бакунініним, ніж германсько-марксівського; увага Бакуніна до національного питання й анархізм, як остання мета, більш захоплювали його, ніж диктатура пролетаріату. Але, з другого

боку, лаврівське поважання до науки, знання пропаганди раціоналізму й позитивізму були йому в багатьом суголосні — тільки знов відпихало неповажання національних змагань; *отой ухил в бік культу великих народів, що ним погрішали німецькі соціал-демократи, а у російських він ставав покривкою історичного великоруського централізму*» (курсив наш. — В. Ю.).

Автор ніде не застерігає, що це були погляди тільки Драгоманова, а не й самого автора. Він не аналізує дійсної форми й справжнього джерела його «історичного» (!) великоруського централізму, тільки кидає в світ без коментаріїв многозначучий афоризм, а по відношенню до колишньої німецької соціал-демократії повторює вульгарний каламбур про Марксове пруссацтво й великодержавність. Або такий шедевр: Драгоманов дає таку «генезу» бунтарства-народництва: «Бунтарство-народництво видумали власне українофіли (гайдамаки, бунт Стеньки Разіна, Мордовцева «Монографії») і подали росіянам, *котрі трохи помазали його інтернаціоналом і Паризькою Комуною*» (кн.2, 3, ст.6, курсив наш. — В. Ю.). Тут вдаряє нас мимо всього другого пікантний тон і спосіб вислову Драгоманова. Але акад. Грушевський-історик не жахається цього. Він тільки жаліє, що Драгоманов не розвинув далше цієї тези, додаючи від себе: «Але характеристика його в значній мірі вірна». Ось який «підход» на сторінках «України» до складних серйозних й відповідальних питань про спадкоємство й зв'язки революційних ідеологій»⁷¹.

Можна було б наводити й інші приклади, які засвідчують невдоволення позицією Грушевського ідеологів КП(б)У. Єдине, що їх влаштувало на цьому етапі, це смертельна ворожнеча між Грушевським і прибічниками Єфремова — Кримського. Грушевський був потрібен владі, оскільки він реально послаблював вплив більш небезпечного, як вважали більшовицькі лідери, правого угруповання серед української академічної інтелігенції. Ось чому критичні випадки на адресу академіка в середині 20-х рр. ще відрізнялися від більш пізньої відверто погромницько-брутальної критики. Однак і тоді вже Грушевський розумів, чого саме хоче від нього влада. Звичайно, він змушений був піти на деякі компроміси, і ми ще зупинимось на цьому. Однак восени 1926 р. вчений наважився на крок, суть якого не можна розцінити інакше, як своєрідний виклик владі. Йдеться про його згоду урочисто відзначити власний 60-річний ювілей і 40-річчя наукової діяльності.

Гадаємо, що Грушевський керувався не тільки своїми незаперечними заслугами на ниві української історіографії, даючи згоду на святкування. Він розумів, що йому обов'язково під час цих урочистостей «згадають» його минуле, але, з іншого боку, буде нагода нагадати владним структурам, з ким вони мають справу. Адже спливав час, а влада лише підтверджувала, але не поспішала реалізовувати свої обіцянки щодо президентства Грушевського у ВУАН. Крім того, чимало представників української інтелігенції в Україні та за її межами виступали з критикою академіка за його співпрацю з більшовиками, не знаючи багатьох нюансів цієї «співпраці». Отже, під час ювілейних пошанувань Грушевський отримував шанс апелювати до широких верств українства, мав змогу пояснити свою позицію, висловити міркування щодо історії і сучасності України. За таких умов урочистості не могли не перетворитися на національно-політичну подію.

Не випадково в ЦК КП(б)У та в ГПУ УСРР занепокоїлися, коли стало відомо про підготовку до ювілею, а відтак — зрозуміло, що поскільки це буде офіційне вшанування Грушевського у більшовицькій Україні, то ситуація не повинна вийти з-під контролю. У своєму рішенні від 7 вересня 1926 р. «Про ювілей Грушевського» політбюро ЦК КП(б)У вимагало обмежити святкування рамками м. Києва та ВУАН. До ювілейного комітету вводилися представники Укрнауки та Київського окружного відділу спілки працівників освіти.

Одним із найцікавіших у рішенні був пункт, який передбачав публікацію в журналі «Життя й революція» статті про політичну діяльність Грушевського. При цьому наперед визначався її зміст: «У цій статті відзначити, що праця його, спрямована певною ідеологією дрібнобуржуазного націоналізму, штовхнула Грушевського у область політики, на шлях, що призвів до поразки. Відзначити, що Грушевський зміг, однак, не дивлячись на своє минуле, знайти в собі силу зрозуміти те нове, що дала пролетарська Революція. Відзначити (з метою ще більшого протиставлення його відверто ворожим нам націоналістам) кроки Грушевського в бік Радянської влади...

Підкреслити, на противагу старанням самого Грушевського, ту думку, що він зійшов зі своїх минулих позицій, що він прийшов до Рад[янської] влади, а не навпаки — він зберігач тягlosti українського культурного будівництва, а більшовики нібито після низки помилок стали на правильний (на той, який він боронив) шлях»⁷².

Надзвичайно велику увагу приділяли ювілею й чекісти. 11 вересня 1926 р. ГПУ УСРР розіслало до всіх своїх окружних відділів обіжник «Про ювілей академіка Грушевського», в якому, зокрема, читаємо:

«Ювілей буде використано з метою підвищення авторитету Грушевського як найбільшого національного діяча. Про майбутні ювілейні урочистості близькі до Грушевського кола оповістили вже широкі українські прошки у провінції.

У зв'язку з цією обстановкою ГПУ УСРР пропонує:

1. Прослідкувати за настроями й розмовами у зв'язку з ювілеєм, що наближається.

2. Виявити, чи здійснюється до нього якась підготовка і, якщо здійснюється, то в яких формах.

3. Виявити, чи є тенденція до організації будь-яких ювілейних комітетів, ініціативних груп тощо.

4. Слідкувати за тим, які привітання, адреси, листи й телеграми будуть надсилатись у зв'язку з ювілеєм.

5. Звернути увагу, чи будуть надсилатись до Києва на урочистості будь-які делегації або представники. Якщо будуть, то бажано мати серед них перевірених інформаторів»⁷³.

Але, ще напередодні, 10 вересня, заступник голови ГПУ УСРР К. Карлсон надіслав начальникові Київського окрвідділу ГПУ «Вказівки про академіка Грушевського», де йшлося про незадовільну роботу київських чекістів і несвоєчасне інформування про хід підготовки до ювілею. На деяких працівників накладалося стягнення. У документі, зокрема, зазначалося: «З газет ГПУ УСРР довідалось, що у Києві триває інтенсивна підготовка до ювілею ак[адеміка] Грушевського. Ювілей буде використано для зміцнення і підвищення авторитету Грушевського як національного діяча.

Про цей ювілей, про підготовку, що відбувається, про плани і розрахунки прибічників Єфремова ГПУ УСРР повинно було мати найдокладніші і своєчасні інформації, тим часом про такий значний факт... ГПУ УСРР довідується лише тому, що інформація газети «Комуніст» виявилась більш... своєчасною, ніж інформація Київського окрвідділу ГПУ»⁷⁴.

11 і 13 вересня 1926 р. з Київського окружного відділу ГПУ до Харкова надійшли повідомлення за підписом начальника Київського окрвідділу Западного та начальника секретного відділення Гражуля — основних організаторів стеження за Грушевським — про хід

підготовки ювілею. В останньому (у відповідь на критику начальства) підкреслювалося, що Київський ОВ ГПУ має біля Грушевського свою надійну людину («не тільки наблизений до Грушевського по роботі в Академії, а й старий партійний товариш його»)⁷⁵. Стверджувалося також, що «організація ювілею в руках Окркому» (тобто Київського окружного партійного комітету) і що «на боці Грушевського якраз тепер виявились українські *радянські* кола, а націоналісти від нього відвернулись за зраду і, якщо ми чекаємо якоїсь небезпеки, так це того, що націоналісти спробують зіпсувати цей ювілей... Тому ми свою увагу звернули на охорону цього ювілею»⁷⁶.

Наприкінці повідомлення від 13 вересня київські чекісти зверталися з проханням зняти накладені на них стягнення, пояснюючи причини затримки інформації про ювілей і вимальовуючи перспективи своєї роботи, зокрема те, що найближчим часом повідомлять про «вербовку цілого ряду асистентів видних педагогів та інших діячів української інтелігенції»⁷⁷.

Однак позиція харківського центру була непохитною. 21 вересня до Києва надходить «Відповідь на пояснення у справі ювілею Грушевського» за підписом вже згаданого К. Карлсона. «У вашому поясненні, — читаємо тут, — не приведено жодного уважного (так у документі, який, до речі, написаний по-українському. — Авт.) мотиву, який виправдав би ваше несвоєчасне інформування про підготовку до ювілею. Цей факт каже про те, що апарат відділу не досить енергійно робить й використовує агентуру, коли ви не знаєте в свій час, що робиться серед української інтелігенції. На винних повинна бути накладена адміністративна кара... Листування вважаю вичерпаним»⁷⁸.

15 вересня 1926 р. ГПУ УСРР повідомило начальника Секретного відділу ОГПУ СРСР Т. Дерібаса про підготовку до ювілею Грушевського, підкреслюючи, що українські діячі мають намір надати урочистостям характер національно-політичної події, представити Грушевського у «вигляді національного героя»⁷⁹. На жаль, нам поки що не вдалося знайти документи, які б засвідчили реакцію Москви. Натомість можемо сказати, що з Харкова до Києва надійшла надзвичайно цікава директива, яка вимагала вжити «заходів до того, аби «Грушевський обов'язково на ювілеї недвозначно, ясно висловився за радянську владу, проти правих українських кіл»⁸⁰.

24 вересня 1926 р. К. Карлсон, начальник Секретного

відділу ГПУ УСРР В. Горожанин та тимчасово виконуючий обов'язки начальника 1-го відділення Секретного відділу Б. Козельський (майбутні найактивніші організатори справи і процесу «Спілки визволення України» у 1929—1930 рр.) надіслали до Києва нові директиви «Про ювілей Грушевського», де знову йшлося про незадовільну роботу київських чекістів⁸¹.

Спецдоповідь «Про підготовку до ювілею Грушевського в українських колах м. Харкова» містила шість розділів і в ній зазначалося, що найбільш активно до ювілею готуються члени УПСР, які виробили тези і мають план святкування. Тим планом передбачалося, що в кожній установі, де є хоча б невелика кількість українців, створюються групи і влаштовуються групові збори. Вони приймають за основу вироблені есерами тези й виробляють звернення до Грушевського, яке надсилають до ювілейного комітету у Київ. «Телеграми, — підкреслювалось у документі, — на ім'я ювілейного комітету будуть підписуватись всіма учасниками зборів, що свідчитиме про те, що ювілей є справою всієї української громадськості»⁸². На думку авторів спецповіді, ювілейні урочистості мають на меті розв'язати два завдання: по-перше, піднести авторитет Грушевського «як законного наступника всіх українських революціонерів і як захисника українського народу», а по-друге, дати своєрідний імпульс українській інтелігенції, щоб ювілей пройшов як національне свято, в якому візьмуть участь всі верстви українського народу. Як найбільш активні серед есерівської групи в документі були названі колишні члени ЦК УПСР І. Лизанівський та Н. Петренко⁸³.

2 жовтня 1926 р., напередодні урочистого ювілейного засідання, до Київського ГПУ надходить нова директива від харківського чекістського начальства: «Ми маємо відомості, що підготовка до ювілею Грушевського в останні дні розгортається. На раут записалось вже ніби 600 чоловік, між якими буде лише 2 комуніста. Вживіть заходів до забезпечення рауту нашими секретними співробітниками»⁸⁴.

Чимало неприємностей і клопоту партійним органам і ГПУ завдав Грушевський видрукуванням своєї автобіографії. Вона складалася з тексту, виданого у Львові 1906 р. і доповненого коротким описом життєвого шляху за останні двадцять років. Дізнавшись про підготовку автобіографії, партійні органи намагалися вплинути на її зміст. Так, бюро Київського окружного партійного комітету на засіданні у вересні 1926 р. під головуванням П. Постишева оцінило автобіографію як спробу Грушевсь-

кого провести його стару ідеологію — боротьбу «за національно-буржуазне визволення України», — а також як «повне ігнорування Радянської влади й розв'язання нею національного питання».

Грушевському дорікали тим, що він не зупиняється на своєму поверненні в УСРР і на умовах, створених тут для національно-культурного відродження, а лише згадує мимохідь про свій приїзд до Києва. На думку Постишева і його сточення, автобіографія поставила «в цілому питання про Грушевського, що йому у зв'язку з цим документом знов необхідно дати зрозуміти, що всіяке ухилення від виявлення свого ставлення до Радвлади і до умов роботи в Радянській Україні неодмінно повинно вплинути на ставлення до нього і до питання про його президентство в Академії наук»⁸⁵

Бюро Київського окрпарткому дійшло висновку, що без внесення змін до заключної частини автобіографії друкувати її не слід, і звернулося з проханням до ЦК КП(б)У дати термінову директиву у зв'язку з вищевикладеним не пізніше 27 вересня 1926 р., коли у ВУАН мали обговорювати організацію ювілейних урочистостей⁸⁶.

Незважаючи на все це, Грушевський не вніс до автобіографії тих змін, яких від нього вимагали, а в останній коректурі зробив правку, в результаті якої розповідь велася вже не від імені автора, а від імені третьої особи. Тим самим він (очевидно, не відаючи про те) завдав нового клопоту чекістам. У ніч з 1 на 2 жовтня 1926 р. начальник Київського окрвідділу ГПУ Западний зателефонував на квартиру до начальника Секретного відділу ГПУ УСРР Горожанина і повідомив, що без врахування будь-яких вимог щодо коректив автобіографія Грушевського вже в друкарні. Горожанин доповів про це Балицькому, а 2 жовтня телеграфно передав у Київ вимоги щодо тексту автобіографії. Збереглася телеграфна стрічка з цією директивою, яка, зокрема, вимагала чітко вказати, що «заклад, головою якого свого часу був Старий (ідеться про Центральну Раду; «Старий» — псевдонім Грушевського в оперативних документах. — Авт.), був на хибній позиції, внаслідок чого Грушевський потрапив в еміграцію. Побувши в еміграції, він переконався, що єдиним виразником потреб робітників і селян України є Радянська влада. Зайнявши таку позицію, він попрохав дозволу і одержав його, повернутись в Радянську Україну і працювати на користь українського народу. Ці зміни повинні бути внесені в текст. Друк повинен бути поки призупинений, до того, поки не буде узгоджено

питання із Старим. Сьогодні тов. Затонський повинен говорити по цьому ж питанню з тт. Любченком або Постишевим»⁸⁷.

Однак і це не вплинуло на Грушевського, який підготував свою автобіографію до ювілею так, як вважав за потрібне. Все це, звичайно, спрацювало на його авторитет, високий рівень якого засвідчила велика кількість привітань з нагоди 60-річчя академіка. Ось що зазначала у своїх тезах до ювілею харківська група есерів на чолі з М. Чечелем, І. Лизанівським, Н. Петренком: «Шевченко, Драгоманов і Франко дали першу соціальну програму для демократичної інтелігенції та селянства України. Грушевський своєю громадсько-політичною роботою продовжив їхню справу.

Після революції 17-го року він практично здійснював роботу разом з тими партіями, які обстоювали інтереси трудового селянства... Хай живе Грушевський, який і на майбутнє залишиться одним з вождів, до голосу якого народ буде прислухатись і за яким буде йти»⁸⁸.

В архівах ГПУ збереглися документи не тільки про це. Чекісти через своїх таємних інформаторів уважно фіксували також усе, що говорили і робили у зв'язку з ювілеєм представники ворожої Грушевському і його прибічникам групи на чолі з академіками С. Єфремовим і А. Кримським та інші українські діячі, які не симпатизували Грушевському. Ось одне із таких повідомлень стосовно київської групи українських есерів: «Сухенко заявляє, що Грушевський, власне, завжди був кар'єристом, гонявся за славою, і тому здоровити його не слід. Він вступив до партії есерів лише тому, що йому імпонувало бути головою українського уряду і сановним тестем лідера українських есерів, відомого Севрюка, який в епоху Центральної Ради вважався женихом доньки Грушевського. Сухенко говорить, що якби Грушевському зараз комуністи побудували дім, то він би, скоріше за все, вступив би до комуністичної партії, і це буде також щиро, як щиро він вступав до партії есерів.

Шаля точно так ставиться негативно до ювілею і каже, що якщо він, Шаля, міг у 1918 році з Далекого Сходу спеціально приїхати до Києва для вітання Грушевського, то зараз він би цього не зробив»⁸⁹.

Найбільш яскраво позицію ворогуючих з Грушевським сил у зв'язку з його ювілеєм відбивають щоденникові нотатки віце-президента ВУАН академіка С. Єфремова. Зауважимо принагідно, що ці записи стануть 1929 р. надбанням ГПУ і фігуруватимуть як свідчення

«контрреволюційних» настроїв ученого, виставленого лідером «Спілки визволення України». А тоді, восени 1926 р., Єфремов, Кримський та їх прибічники протидіяли організації ювілейних урочистостей на честь Грушевського. Отже, запис у щоденнику Єфремова від 15 вересня 1926 р.: «Одразу поринув у море людської підлоти й бруду. Навіть передихнути не дали. Справа власне з ювілеєм Грушевського. Ще вчора, приїхавши, поміж іншими листами застав друковане за підписом П. Тутківського (голова) та Ф. Савченка (секретар) повідомлення: «Українська Академія наук взяла на себе ініціативу організувати урочисте святкування ювілею 60-літнього дня народження й 40-річчя літературно-наукової та громадської діяльності академіка Михаїла Сергійовича Грушевського...» Здивувало це мене, але думаю, може, президента Липського повідомлено. Питаю сьогодні у Липського — його теж не сповіщено. Отже, ціла Президія — президент, віце-президент і неодмінний секретар — ні сном, ні духом не відають, що за Академію схочеться зробити Тутківському і Савченкові. Засідань Спільного зібрання і Відділу за цей час так само не було. Отже, виходить, що за Академію говорять, її не запитавши. До того ж дізнався, що Савченко, не заставши знов же голови Управи, звелів скарбникові одрахувати з платні службовцям гроші на ювілей. Нагримав на скарбника.

Отже, вся історія в тому полягає, що самозвані ініціатори використали час, коли в Києві не було Президії Академії, і бахнули за неї, що їм хотілось. А хотілось їм, певне, зробити бум для близьких виборів»⁹⁰.

27 вересня 1926 р. відбулися загальні збори академіків у зв'язку з наступним ювілеєм Грушевського. Тут Єфремов відверто, вголос висловив незадоволення діями ювілейного комітету, який раніше, ніж це було узгоджено, виступав від імені ВУАН. Академік П. Тутківський, голова комітету, пояснив, що нікого з академічного керівництва не було в Києві. На це Єфремов відповів: «Що ж Ви до Оксфорду знайшли шлях, а у Звоңкову (де С. Єфремов був на дачі. — Авт.) не знали шляху»⁹¹.

Однак дії ювілейного комітету були підтримані й вирішили, що офіційно вітати Грушевського буде президент ВУАН В. Липський, що зрештою й сталося. Надзвичайно цікаво, що один із таємних інформаторів ГПУ після згаданого засідання мав розмову з Єфремовим про ювілей. Ось його інформація: «З питань про характер ювілею Єфремов вважає, що тут, напевно, Грушевським ведеться якась тонка політика, що справа не тільки в

президентстві в Академії». Далі він сказав, що на ювілей не піде, оскільки вважає його «подвійною грою» Грушевського: «Якби Грушевський хоча б прямо святкував свій ювілей з комуністами, це було б чесно, а то ні те ні се. Святкується 60-ліття його, отже, і минула його діяльність. Що ж він сам думає про своє минуле? Потрібно про це сказати чи ні? А це Грушевський обминає. За цю дволикість Єфремов його ненавидить»⁹². У цьому ж повідомленні висловлювалося припущення, що Єфремов із Звонкової керував кампанією проти ювілею.

Та все ж ювілейні урочистості відбулися. Ключовою подією стало урочисте засідання 3 жовтня 1926 р. в актовому залі Київського інституту народної освіти (КІНО), в який було переіменовано Київський університет. 5 жовтня газета «Комуніст» подала коротке повідомлення про це: «В шануванні взяли участь представники радянських, професійних, громадських та культурних організацій. Між останніх — представники Львівського наукового т-ва ім. Шевченка та литовського університету. Відповідаючи на привітання, М. С. Грушевський заявив: «Сьогоднішнє свято є подією української культури та науки, що переможно розвиваються на терені Української Радянської Республіки. Незважаючи на всі перешкоди, що за часів царату зазнавала українська наука, вона нині невпинно розвивається.

Наші вчені повинні здійснити гасло партії «лицем до села» та взяти за основу революційні досліди останніх років в галузі науки.

На жаль, Українська Радянська Республіка об'єднує тільки $\frac{2}{3}$ України, решту захопили поляки. Я вірю, що доживу до того часу, коли побачу об'єднання всіх українських земель в формі Радянської Республіки, коли надійде той час, про який мріяв небіжчик Іван Франко»⁹³.

І все. Важко збагнути, прочитавши це повідомлення, що ж насправді діялося під час урочистого засідання. На щастя, збереглося багато інших матеріалів, що дають змогу більш-менш повно відтворити атмосферу засідання, зокрема те, як офіційні представники влади — уповноважений Укрнауки Л. Левицький, голова профспілки наукових працівників М. Баран, голова Київського окрвиконкому П. Любченко намагалися «виховувати» академіка. Особливо різко виступив останній, що у спецзведенні Київського окрвідділу ГПУ було названо одним із «дефектів» ювілею (другим, на думку чекістів, був той, що з-за кордону надійшло більше вітань, ніж із СРСР)⁹⁴.

Згадуючи про виступ П. Любченка, один із учасників ювілейного засідання літературознавець Г. Костюк у книзі спогадів «Зустрічі і прощання» писав: «Гарний, інтелігентного вигляду, з русявою борідкою клинцем і хвилястим чубом, досвідчений промовець, колишній член Центральної Ради від УПСР, пізніше — опозиціонер, боротьбист, а через 6 років — голова всієї Київщини. Минув той час, коли він, ще зовсім молодий, запальний хлопець бігав коридорами Центральної Ради «у жовтих чобітках», як іронічно про нього занотував десь у свій щоденник Винниченко, і жадібно прислухався до авторитетного голови ЦР. Тепер доля жартівливо ролі поміняла. Колишній авторитет і голова відродженої української держави позернувся з еміграції в ролі тільки скромного вченого-історика, а колишній скромний юнак, що «бігав у жовтих чобітках» у Центральній Раді, тепер уже в поважній ролі господаря не тільки Києва, а й цілої Київської округи. Він прийшов на ювілейне засідання вже як влада, як представник держави і керівної партії...

Не знаю, чи бодай у глибині своєї душі уявляв собі цей оптимістичний промовець дальшу долю в радянській дійсності не тільки Грушевського, але й свою власну. Думаю, що напевне не уявляв. Не бачив, напевне, трагічних перспектив і М. Грушевський, як не бачили, не уявляли того й ми, тодішня студентська молодь»⁹⁵.

Найголовніше побажання промовця Любченка звелось до того, щоб Грушевський «знищив неясність» у своїх стосунках з владою. «Тов. Любченко, — зазначав у спецдоповіді про ювілей Грушевського, надісланій до ОГПУ СРСР, В. Балицький, — у своїй промові заявляв, що до наукової роботи таких осіб, як Грушевський, Радвлада не може ставитись просто як до співпраці в роботі спеців науки, бо їх робота є громадською і повинна йти по лінії Радвлади. Прямої відповіді на це Грушевський не дав»⁹⁶.

Але Грушевський «не дав» ще багато чого. Він говорив переважно те, що вважав за необхідне сказати, а не те, що від нього хотіла почути влада.

Більше того, є всі підстави вважати, що під час свого подвійного ювілею Грушевський здобув своєрідну морально-політичну перемогу над владою. Не випадково 7 лютого 1926 р. Київський окружний відділ ГПУ підкреслював у спецзведенні «Про ювілей Грушевського», що «досвідченої ясності у виступах Грушевського не було»⁹⁷.

На нашу думку, «переграв» Грушевський не тільки владу, а й тих своїх противників на чолі з С. Єфремовим та

А. Кримським, які активно протидіяли масштабності у проведенні ювілею (хоча останні керувалися іншими мотивами, ніж партійно-державні структури). Чимало із тих, хто критично ставився до Грушевського, намагалися применшити значення ювілею, по-своєму тлумачили суть того, що відбулося. ГПУ ретельно слідкувало за цими оцінками, зокрема перлюструючи листування багатьох осіб. Ось уривок із одного з перлюстрованих листів — від О. Оглоблина до академіка М. Слабченка від 5 жовтня 1926 р. «Ви, — писав Оглоблин, — не помилилися: ювілей провалився — і то з великим скандалом. Вже за останні дні було видно, що демонстрація буде не на Грушевського користь. До того ще ставлення до ювілею з боку урядових кіл значно змінилося. В день ювілею «Пролетарська правда» подала статтю якогось партійного діяча, де гостро й не досить тактовно (бо ж ювілей) згадано було за «німецьку окупацію», дрібнобуржуазну ідеологію ювілянта, ще — на майбутнє — раджено йому перейнятися засадами марксизму й лєнінізму. «Урочисте засідання» було зовсім не урочисте. Ні натовпу особливого не було, ні піднесення якогось надзвичайного. Зовнішня організація, мимодадмірних зусиль Савченка, була все ж невдала. Ювілянт був, кажуть (особисто я не був присутнім), сумний...

Все це залишило вражіння досить сіре й сумне. Мені довелося чути з різних джерел (грушев'янських, антигрушев'янських, навіть цілком сторонніх людей) про те, як геть усі незадоволені були з того ювілею. Бо він яскраво виявив громадську нікчемність і моральну бідність грушев'янців, двозначне становище Грушевського, безпідставність його претензій на гегемонію в українській науці, нарешті показав, що з владою ювілянт ще не договорився. Та, мабуть, найголовніше це те, що одверто, перед усією українською науковою республікою й ширшим суспільством був виявлений розкол двох академічних груп. Ювілей ще поглибив отую прірву, що й дотепер була між ними. Надалі буде жорстока, невблаганна боротьба, шляхи якої, звичайно, невідомі...»⁹⁸

Не можна не погодитися з останньою думкою О. Оглоблина, і ми до неї ще повернемося. Стосовно ж значення ювілейного засідання існують й інші, більш точні, як нам здається, оцінки. Одна із них належить учасникові зборів Г. Костюку: «Випадково я стояв дуже близько того місця, де зупинилося авто Грушевського. Я вперше зблизька дивлюся на людину, яка для мене була майже легендою... До Грушевського підійшла група молодих людей, мабуть,

студентів старших курсів, і він з дружиною у їх супроводі рушив до головного входу. Я, як і сотні навколишньої публіки, автоматично рушив услід. Наш ювілянт з великими труднощами, хоч і при допомозі молодого охорони, просувався вперед. Всі, звичайно, хотіли пропустити, дати йому дорогу, але одночасно всі хотіли, якщо не доторкнутись, то бодай глянути на нього зблизька. Перед вхідними дверима я на деякий час затримався. Вдалося ввійти до зали тоді, коли Михайло Сергійович уже був на подіумі і під невгаваючий грім овацій сів на своє місце»⁹⁹.

А ось як описував Костюк промову Грушевського: «Михайло Сергійович встав. Заля — гриміла. Він вичекав, пока затихла, і ніби спокійно почав. Насамперед він подякував усім, хто спричинився до влаштування такого величавого свята, в тому й радянській владі і професійним організаціям наукових і освітніх робітників. Він сказав, що щасливий, що його особиста дата спричинилася до такого величавого свята української науки. Він підкреслив також той факт, що нинішнє свято української науки припадає на 50-річчя ганебного царського указу 1876 року, і це яскраво свідчить про перемогу українського відродження над усіма тяжкими ворожими перешкодами. Він коротко виклав свою дуже ризиковану і ні з ким, звичайно, не узгоднену програму дальшої наукової праці»¹⁰⁰.

Наприкінці виступу Грушевський порушив питання збирання всіх українських земель, а потім сказав:

«Не можу інакше закінчити сьогоднішнє свято, як побажанням повнішої маніфестації на честь української культури, на честь українського життя, української самостійності за участю вже всіх наших країн, нині поза Україною суціль»¹⁰¹.

Як вибух великої сили української державної свідомості характеризує підсумок ювілейного засідання Г. Костюк:

«В той момент, за винятком кількох шпиків, що, напевне, сиділи серед публіки, для учасників ювілейного свята, можна з певністю сказати, не існувало ні радянської влади, ні комуністичної партії та її диктатури. В її свідомості панував лише образ великої соборної України та її духовного вождя — академіка Михайла Грушевського»¹⁰².

Після ювілейного засідання Грушевський підготував листа зі своїми враженнями і з подякою всім, хто мав причетність до святкування. За відомостями ГПУ, цей лист «підказали» підготувати академікові партійні органи. Доктор Р. Пиріг зазначає у своїй книжці, що йому не вдалося встановити, до редакції якої газети звернувся Грушевський

з проханням опублікувати лист¹⁰³. Ми можемо це уточнити: це була газета «Пролетарська правда», редакція якої показала листа у відповідних інстанціях, де порадили не друкувати його повністю. Однак Грушевський почав виявляти свій характер і категорично відмовився робити будь-які скорочення. Тоді це зробили за нього і без його відома. 9 жовтня 1926 р. у «Пролетарській правді» з'явився матеріал «До ювілею академіка Грушевського», що являв собою виклад листа академіка з цитатами. Зрозуміло, були наведені всі ті місця, де згадувалася влада, наприклад такі слова: «Я вернувся в Радянську Україну й думаю, все зроблене за ці роки показало, що я не помилився. Я переконався, що робітничо-селянський уряд і робочі (професійні) організації, до котрих маємо честь належати, перейняті щирим бажанням можливо підняти українську культуру...»¹⁰⁴.

Ознайомившись з такою публікацією, Грушевський вирішив все-таки надрукувати повний текст свого листа і надіслав його до львівської газети «Новий час», яка 22 жовтня 1926 р. вмістила матеріал під назвою «Відкритий лист академіка Грушевського до учасників ювілею».

Не випадково, що саме після ювілею Грушевського піддали публічній критиці. Одним із найбрутальніших випадів була стаття П. Любченка «Старі теорії й нові помилки», надрукована в журналі «Життя й революція». Ось як зафіксовано реакцію академіка на цю публікацію в одному з документів ГПУ: «В цій статті, в главі під назвою «Історіографія ХХ століття, або Як поновити буржуазно-демократичний устрій на Україні», тов. Любченко різко критикує нинішні політичні погляди академіка Грушевського на підставі відкритого листа останнього до всіх, хто привітав його з ювілеєм наприкінці 1926 року...

Насамперед Грушевський обурений тим, що в статті його поставлено поруч з В. Винниченком та Зеровим, хоч загальновідомо, що він з ними нічого спільного не має.

...Грушевський вважає нечесним з боку Любченка те, що останній у своїй статті критикує ті місця листа Грушевського, які не було вміщено в газеті (йдеться про публікацію в газеті «Пролетарська правда» від 9 жовтня 1926 р.—*Авт.*) і взагалі у нас не надруковані. І нарешті, Грушевський не розуміє, чого від нього хоче Любченко або особи, які стоять за спиною Любченка. Якщо метою Любченка є дізнатись кредо Грушевського, то він сам ніколи не говорив про те, що він комуніст, а якщо б був таким, то увійшов би до компартії...

Внаслідок публікації статті у Грушевського нині дуже

пригнічений настрої і він взагалі тепер хоче відмовитись від президентського крісла. Крім того, його ще більше лякає та обставина, що в Академії у нього немає більшості і йому немає з ким працювати там»¹⁰⁵

8 лютого 1927 р. у спеціальній доповідній записці до ЦК КП(б)У «Про академіка М. С. Грушевського» голова ГПУ УСРР В. Балицький наголосив на тому, що «особиста ворожнеча у стосунках Грушевського з Президією ВУАН переноситься у ділову обстановку і шкідливо відбивається на роботі Академії»¹⁰⁶.

Однак, вважаючи Грушевського менш небезпечним, ніж представників угруповання Єфремова — Кримського, політбюро ЦК КП(б)У в березні 1927 р. знову підтримало його кандидатуру на посаду президента ВУАН. Переконавання, що його врешті-решт оберуть президентом ВУАН, слугувало йому своєрідним виправданням за певні компромісні вчинки. Одним із них був виступ у середині квітня 1926 р. у більшовицькій пресі проти Празького наукового з'їзду. «Важко сказати, — зауважує Р. Пиріг, — чи погоджувався текст з Грушевським і чи вважав він бажаним його обнародування»¹⁰⁷.

Тепер достеменно відомо, що виступ Грушевського інспірували партійно-державні структури (не без участі ГПУ). Академік дав згоду виступити з публічним осудом Празького наукового з'їзду після розмови з ним наркома освіти О. Шумського.

Впевненість у тому, що він буде президентом ВУАН, надавала Грушевському сили й у виснажливій боротьбі проти С. Єфремова, А. Кримського та їхніх прибічників. Навряд чи варто сьогодні когось засуджувати, комусь висловлювати симпатії, оскільки нині добре знаємо, що ні М. Грушевський, ні його академічні антагоністи не сприймали більшовицького режиму. До речі, працівники ГПУ надзвичайно велику увагу приділяли причинам цих розходжень, напевно, боячись, що це — лише тактичні прийоми, за допомогою яких їх прагнуть ввести в оману лідери «української контрреволюції». Сь чому і в донесеннях таємних інформаторів, і при перлюстрації листів, як правило, вискремлювалося питання про причини ворожнечі між Грушевським, його прихильниками та групою Єфремова — Кримського. Зокрема, в оперативній записці від 20 січня 1928 р. читаємо, що на запитання, чи не є причиною розходжень цих двох угруповань різні політичні погляди, таємний інформатор, наближений до декого із примітних діячів ВУАН, відповів, що не вважає так, хоча

Єфремов стоїть правіше за Грушевського. Протистояння в Академії він пояснював виключно «місницькими інтересами і боротьбою за владу»¹⁰⁸.

Цікавою була для чекістів і точка зору самих учасників боротьби. Так, в одному із перлюстрованих листів С. Єфремова до академіка В. Перетца від 21 грудня 1927 р. можна було прочитати: «Грушевський і Тутківський цілком свідомо ведуть справу на розвал, вони хочуть Академії іншої — такої, щоб була б тільки слухняним знаряддям в їхніх руках»¹⁰⁹.

Неодноразово (в тому числі в щоденнику) Єфремов підкреслював, що не може вибачити Грушевському співпраці з більшовицьким режимом. Єфремов, на думку Р. Пирого, відділяв себе від тих українських політичних діячів, які повернулися з еміграції, хоча «фактично у нього була єдина «перевага» — він раніше приїхав з-за кордону і більш непримиренно ставився до радянської влади»¹¹⁰. Однак слід уточнити: Єфремов не був за кордоном, в еміграції, а тому й не повертався звідти раніше за Грушевського. Гадаємо, що саме боротьба за реальну владу і вплив у ВУАН була основною причиною конфронтації. Спрацьовували старі розходження, ще з часів Центральної Ради, а також, зрозуміло, суто людські чинники, особисте неприйняття одне одного.

Відомо й те, якої шкоди завдала ця ворожнеча розвиткові ВУАН і чим усе закінчилося: в лютому 1928 р. політбюро ЦК КП(б)У заслухало підсумки роботи комісії для вивчення роботи ВУАН, яка рекомендувала не допускати до керівництва Академією жодну з двох ворогуючих груп.

Та тепер можемо констатувати: ще раніше зорієнтувалося ГПУ, уважно проаналізувавши тенденції внутріакадемічного життя. Тож є підстави говорити про те, чого ніколи не знав М. Грушевський, вірячи, що його оберуть президентом ВУАН. Виявляється, його «головний секрет» з самого початку мав дуже мало шансів на реалізацію. Ще 15 березня 1924 р. до начальника контррозвідувального відділу ГПУ УСРР В. Іванова надійшов лист з Київського губернського відділу ГПУ. Автори цього документа всерйоз міркували над тим, як використовувати М. Грушевського. В листі, зокрема, читаємо: «Для використання його є дві принципові лінії — політична і чекістська.

• Якщо буде визнано за необхідне використовувати його за політичною лінією, то буде раціональним посадити його на президентське крісло, даючи йому тим самим

можливість перетворити Академію на апарат, що проводить певні завдання під керівництвом партійних органів.

Якщо ГПУ УСРР визнає за можливе використання Грушевського за чекістською лінією, шляхом створення навколо нього сітки наших людей, які, прикриваючись його ім'ям, будуть проводити наші завдання, то в такому разі залучення Грушевського до керівництва Академією було б небажаним, оскільки це створило б між ним і частиною українських кіл незлагоду і ворожнечу»¹¹².

На документі стоїть така резолюція: «т. Добродицькому. Дозволити скористатись незгодами, що виникають в українців, для загострення їх, зокрема Грушевського з Єфремовим. Решта — «філософія». В. Іванов. 19.III»¹¹³.

26 березня 1924 р. до Київського губернського відділу ГПУ надходить відповідь на цитований лист із ГПУ УСРР: «На ваш запит про Грушевського повідомляємо свої міркування. Ніякої політичної користі для нас Грушевський на президентському кріслі Академії наук не являє. Першорядну важливість і значення для нас має посилення незгод у верхах української шовіністичної громадськості, зокрема з найсильнішою нині групою проф[есора] Єфремова та всередині її»¹¹⁴.

Така стратегія ГПУ безвідмовно діяла до моменту остаточного реформування ВУАН 1928 р., фабрикації справи «Спілки визволення України», за якою влітку 1929 р. був заарештований С. Єфремов. У листопаді 1929 р. він скаже своєму однокамерникові: «Я Грушевському казав, коли заварилася ця каша, що постраждаю не тільки я, але й Академія, і сам він, оскільки врешті-решт візьмуться і за нього. Він сам вже був вражений й безпорадно виправдовувався, що не чекав, що це може трапитись»¹¹⁵.

Цікаво, що наприкінці 1927 — на початку 1928 р. Грушевський прагнув зробити кроки до примирення з групою Єфремова — Кримського. Але почав це у притаманній йому манері. Він пішов у Київський окружком КП(б)У до Л. Левицького за порадою, чи варто йому примиритися з Кримським і Єфремовим. Левицький, керуючись відповідними настановами, відповів, що не варто. Грушевський подякував за пораду і зробив прямо протилежне — почав шукати шляхи примирення. Це викликало занепокоєння партійних органів.

13 грудня 1927 р. політбюро ЦК КП(б)У заслухало доповідь М. Скрипника про ВУАН, і до Києва надійшла вказівка не поспішати з урегулюванням конфліктної ситуації між ворогуючими академічними угрупованнями¹¹⁶.

Занепокоїлось і ГПУ УСРР. Начальник секретного відділу В. Горожанин 30 січня 1928 р. надіслав до Київського окружного відділу лист такого змісту:

«Надсилаємо витяг зі звіту про ставлення Лизанівського до боротьби в Академії між Грушевським і Єфремовим.

Як видно з нього, харківські кола українського громадянства зрозуміли, що продовження боротьби в Академії між двома українськими течіями, які репрезентують Грушевський та Єфремов, є для нас [тобто ГПУ] корисним, і тому стали на точку зору необхідності припинення боротьби. В такому ж дусі писав Лизанівський Черкаському (копію документа ви нам надсилали). З цього ми робимо висновок, що Грушевський, обміркувавши пораду т. Левицького не миритись, вирішив якраз навпаки і помирився з Кримським.

Вплинуло на нього, звичайно, й те, що писав йому Перетц — перспектива бути обраним до Всесоюзної Академії наук.

Звертаємо вашу увагу на те, що Грушевський має намір виїхати за кордон. Крім того, що він пише з приводу цього своїй дружині, ми маємо відомості про те, що в розмові з проф. Янатою тижнів 3—4 тому Грушевський висловлював думку залишити все й виїхати за кордон»¹¹⁷

Зрозуміло, відповідних заходів — і до роздмухування конфлікту, і до невиїзду Грушевського за кордон — було вжито (саме через це він не потрапив до Норвегії на VI Міжнародний конгрес істориків улітку 1928 р., хоча був включений до складу радянської делегації на чолі з М. Покровським). До речі, вперше Грушевському відмовили у виїзді в наукове відрядження за кордон 1924 р., а останнє твердження, що він збирається втекти за кордон, до Фінляндії, використовуючи наукове відрядження до Ленінграда, знаходимо в документах НКВД СРСР, датованих травнем—червнем 1934 р.

Чи насправді Грушевський, зіткнувшись з реаліями більшовицької УСРР і відчуваючи, що режим не забув і ніколи не забуде про його політичне минуле, прагнув виїхати за кордон? Важко однозначно відповісти на це запитання. В щоденнику Винниченка від 19 серпня 1924 р. занотовано: «Шаповал одержав листа з Праги. В листі згадується лист М. Грушевського з України. Тяжко йому там: робити нічого не можна, вся влада в руках чужонаціональних елементів, обман, дурійство... Хотів би вернутись за кордон, так не певен, що пустять виїхати. Він, мовляв, їхав на Україну готовий на всякі тяжкі явища там,

але те, що він знайшов, перевищує усякі його побоювання... шкода старого»¹¹⁸.

Відомі й слова Грушевського, написані ним того ж 1924 р., що, мабуть, доведеться «махнути рукою на всі наукові плани і проситись назад за кордон — хоч як се не було б мені прикро... Нічого, буквально нічогісінько з моїх наукових планів мені досі не вдалося здійснити...»¹¹⁹.

Однозначно можна стверджувати, що працівники ГПУ ніколи не сумнівалися в тому, що Грушевський прагне при нагоді виїхати із комуністичного «раю», а тому було зроблено все, щоб не надати йому для цього щонайменшого шансу.

Розділ 3

«ДО БОЛЬШЕВИКІВ ВІН ТАКИ НЕ ПРИСТАВ...»

1926-й рік був для Грушевського не тільки роком безсумнівного тріумфу і його демаршу щодо владних структур, який він здійснив під час ювілею. Цей рік започаткував і чимало неприємностей для вченого.

Одна з них пов'язана з публікацією в першому номері журналу «Червоний шлях» невеличкого оповідання співробітника ВУАН М. Могилянського під назвою «Вбивство». В ньому йшлося про те, як три діячі здійснюють політичне вбивство — знищують свого вождя за зраду національної справи. Всі, хто прочитав це «оповідання-сон», дуже швидко зорієнтувались і зрозуміли, що під цим провідирем-зрадником автор мав на увазі М. Грушевського¹²⁰.

Ображений академік вирішив, що це не хто інший, як С. Єфремов, вплинув на автора і підказав ідею твору. «Грушевський, — читаємо в щоденнику Єфремова від 5 червня 1926 р., — скаржився, ніби я підмовив Могилянського надрукувати погрозу йому смертю за те, що він перейшов до більшовиків (оповідання Могилянського в «Червоному шляху»). Словом, «пошла гулять губернія» — губернія препаскудна»¹²¹. Між іншим, Могилянський і справді радився з Єфремовим щодо свого задуму.

Грушевський, однак, не просто образився, а подав скаргу до ЦК КП(б)У, і незабаром до всіх редакцій центральних газет і журналів надійшла партійна постанова, що забороняла вміщувати «статті як белетристичні та публіцистичні, так і дописи київського письменника-журналіста й

співробітника Всеукраїнської академії наук М. Могілянського»¹²².

Характерно, що М. Могілянського, який, до речі, навіть після публікації «Вбивства» підтримував з Михайлом Сергійовичем добрі стосунки, разом з Грушевським у 1933 р. тавруватимуть як «ворожо класових елементів», що готували свої праці «у нацдемівському та фашистському спрямуванні»¹²³.

Та ще раніше, в березні 1929 р., М. Могілянському довелося офіційно виправдовуватись, оскільки проти нього висувалися різного роду обвинувачення. Нам вдалося віднайти одне із таких його виправдань — лист до редакції журналу «Червоний шлях»: «Видрукування в № 1 р[оку] 1926 «Червоного шляху» мого оповідання «Вбивство» дало привід для дуже прикрих для мене непорозумінь — аж до обвинувачення мене в заклик до боротьби з радянською інтелігенцією та антисемітизмі.

Прошу дати місце моїй заяві: Участь в радянському соціалістичному будівництві вважаю за єдиний гідний для української інтелігенції шлях і для себе особисто іншого не мислю. Що ж до антисемітизму, то вважаю його за брудніший вияв націоналізму та шкідливу спадщину дореволюційної дійсності. Дуже шкодую, що «Вбивство» подало привід для непорозумінь, і вважаю, що видрукування його було тяжкою помилкою. Вину свою в тій помилці визнаю й сподіваюся спокутувати її участю в повну міру своїх сил в будівництві української радянської соціалістичної культури»¹²⁴.

Зрозуміло, ні 1926-го, ні 1929 р. М. Могілянський не міг знати, що він зі своїм оповіданням потрапив до суперсекретного обіжного листа ГПУ УСРР «Про український сепаратизм» від 4 вересня 1926 р. У розділі «Сепаратистські настрої в літературі», зокрема, зазначалося, що оповідання спрямоване проти М. Грушевського, оскільки останній, довгий час будучи «самостійником, наважився визнати Радянську владу і федеративні засади входження України у Союз, тобто зрадив національній справі»¹²⁵.

Як вважали автори цього чекістського обіжника, твір Могілянського — «добрий зразок того, як шовіністи намагаються використати літературу у своїх розрахунках»¹²⁶.

Підтримка влади в епізоді з оповіданням М. Могілянського зовсім не означала, що Грушевський мав таку підтримку в цілому. Він це розумів, про що свідчать повідомлення таємних інформаторів про нього восени 1926 р.

В одному з них, датованому 19 листопада, йшлося про тривожну ситуацію у ВУАН: «Всі чекають реорганізації Академії й незадоволені тим, що в Харкові дотепер затримують і не затверджують Статут ВУАН. Вважають, що затримується це в Головнауці.

Академік М. С. Грушевський з приводу свого президентства в Академії висловився у розмові з с/с, що він чекає провалу, оскільки проти нього провадиться ворожа лінія. Грушевський сказав, що навіть за умов тиску (а в необхідності такого немає сумніву) він може бути все ж не обраний президентом»¹²⁷.

Цікаво, що в одному із документів Київського ГПУ на початку січня 1927 р. докладно аналізувалися причини «пригніченого настрою» Грушевського. Чекісти розділили їх на дві групи. Перша пов'язувалася з матеріальною стороною (тут і відсутність у академіка нормальних житлових умов, і брак необхідної підтримки у його науково-публікаторській діяльності), друга — з незадоволенням Грушевського неясністю загальної політики стосовно різних угруповань у ВУАН¹²⁸.

Справді, політичний флірт більшовицького режиму з своїм колишнім опонентом, якому формально «відпустили гріхи», вочевидь затягувався, хоча сам Грушевський до свого ювілею зробив кілька демонстративно-лояльних кроків. Тут і вже згаданий виступ проти організаторів Празького наукового з'їзду. І промова на пленумі Укрнауки, що відбувся в Києві 23—28 січня 1926 р. Вона була позитивно сприйнята представниками владних структур. «З початком революції 1917 року, — підкреслював, зокрема, Грушевський, — зараз почались заходи коло створення «Української Академії наук». За часів Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії робились коло сього заходи, але вони переривались все новими вибухами горожанської війни, і тільки Радянська влада, закріпившись, дістала змогу поставити справу на твердий ґрунт.

І от коли вона почала енергійну будову свого найвищого культурного українського осередку, вимріяного поколіннями українських діячів, — се в очах українського громадянства стало немов символом того, що ся Радянська влада приймає на себе історичні українські національні завдання»¹²⁹.

Присутні на пленумі фактичний керівник Укрнауки М. Яворський і заступник наркома освіти УСРР Я. Ряпо не могли не оцінити цих та інших моментів виступу Грушевського. Перед ними виступав діяч, котрий ось-ось перебере на себе керівництво Академією. Саме це в приватній роз-

мові висловили академікові Яворський і Ряшпо після засідання.

Однак заступник заввідділом друку ЦК КП(б)У І. Лакиза виступом М. Грушевського був надзвичайно незадоволений. Він навіть написав спеціальний лист В. Балицькому. Сподіваємося, колись видрукуємо повний текст цього унікального документа, суть якого зводилася до необхідності примусити Грушевського виступити з відкритим листом на ім'я Голови Раднаркому УСРР В. Чубаря. Вже навіть підготували такий лист, узгодивши його з Грушевським і внівши правки працівників ЦК КП(б)У (Лакиза додавав для Балицького копію листа). І ось, не знаючи про виступ академіка на пленумі Укрнауки, Лакиза почав через Гермайзе пропонувати Грушевському виступити з підготовленим листом, «голосно і ясно» висловити своє ставлення до Радянської влади. Однак одержав відмову. «Зараз, — скаржився І. Лакиза, — він вважає, що виступ, який підготовлявся тут, просто недоречний, нині, мовляв, ні до чого воно буде. Всі, мовляв, знають, що я виступив, це було в пресі... Він зараз, після пленуму Головнауки, почуває себе дуже добре, цілком задоволений, вже говорить чомусь впевнено про зустріч з тов. Чубарем... Раніше він казав, що після листа він хоче побачення з тов. Чубарем, я ж йому стверджував, що без виступу навряд його Чубар прийме... Не знаю, як на це дивиться Харків. Потрібні зараз серйозні директиви. Якщо потрібна більша інформація, викличте через ЦК до Харкова, але чекаю через Західного директив і то якомога скоріше»¹³⁰.

Не випадково саме І. Лакизі пізніше буде довірено сформулювати офіційну точку зору на М. Грушевського у зв'язку з його 60-річчям у журналі «Життя й революція» (1926, № 10).

Грушевський і справді на початку 1926 р. бачив своє становище трохи в іншому світлі, ніж згодом, особливо наприкінці того ж року, коли проти нього з різкою критикою виступив нарком освіти УСРР О. Шумський. Власне, він дозволив собі таку критику у промові на зборах партійного осередку Наркомату освіти у листопаді 1926 р. Гадаємо, не варто перебільшувати значення цього виступу, який видрукували на початку 1927 р., коли Шумського за наполяганням Кагановича зняли з посади наркома освіти, а новий нарком, М. Скрипник, взявся критикувати свого попередника. Разом з тим не слід і применшувати значення виступу Шумського, оскільки його аргументи проти Гру-

шевського були підхоплені й неодноразово використовувались пізніше іншими авторами.

За що критикували Грушевського цього разу? За його статтю «Ганебній пам'яті» в журналі «Україна» у зв'язку з 50-літтям відомого Емського указу 1876 р. На думку академіка, «затоплений дзвін 1876 року, видимо, досі дзвонить, і його гук, в хвилях революційного затишку, бентежить слухи патріотів панрусизму»¹³¹.

Грушевський мав на увазі виступи Ю. Ларіна та А. Єнукідзе на останній сесії Всесоюзного Виконавчого Комітету, в яких московські діячі, зокрема, дозволили собі випадки проти керівників УСРР за їхнє, мовляв, ігнорування російської мови і насадження національних мов. «...Примара великоруського імперіалізму, — писав учений, — що висунулася в виступах Ларіна — Єнукідзе й ін. на останній московській сесії Всесоюзного Центрального Комітету, загрожила загостренням національної ідеології всупереч всім раціям соціалістичного будівництва. Се правильно відчули відповідальні керівники Радянської України, енергійно виступивши проти яких-небудь обмежень українського національного розвитку»¹³². В даному разі Грушевський мав на увазі статтю «До теорії боротьби двох культур» наркома юстиції і майбутнього наркома освіти М. Скрипника у харківській газеті «Комуніст» (1926. — 3 і 4 черв.).

Грушевський, взявши за основу свою давню публікацію в «Украинском вестнике», що виходив у Петербурзі (1906, № 1), з приводу скасування ганебного указу про заборону українського слова, в досить гострій і переконливій формі привернув увагу до одного з ключових напрямів національної політики в УСРР, підкресливши, що «тепер, навіть в білій пресі, що проливає сльози над українізацією, над недопустимою слабодушністю комуністів, які серйозно здійснюють се гасло українізації, замість тільки дурити ним хохлів, — навіть там мало хто договорується до відживлення старих заборон»¹³³.

Він абсолютно точно вгадав, до чого прагнуть діячі типу Ю. Ларіна, який, до речі, неодноразово відверто виступав проти політики «українізації» і, що прикметно, був критикований навіть Кагановичем. Думки Грушевського варто процитувати, щоб зрозуміти — його оцінка ситуації була правильною: «...Закріпити на вічні часи те підрядне становище, на яке звели українську культуру царські заборони, — ту дистанцію, яку вони витворили між державною великоруською культурою і культурами провінціальними, і в першій лінії — найбільш претен-

ціозною і небезпечною між ними — культурою українською. Забезпечити за великоруською культурою абсолютну гегемонію. Дати великоруській мові, літературі, історії і т. д. під різними аспектами ролю обов'язкових і пануючих предметів в шкільній навчанні. Зіставити місцеві культури при «домашнім ужитку», а за великоруською культурою — значіння «окна до Європи»: тої форми, в котрій світова творчість має доходити до знання, свідомості і вжитку «менших народів» (зайвість перекладів на українську й інші мови, коли всі ці провінціальні народи можуть користуватися перекладами російськими; зайвість українських форм для таких вищих культурних явищ, як, скажім, опера; можливе обмеження українського театру місцевою побутовщиною — тимчасом як світовий репертуар мав би зіставитися фактичною привілеگیєю театру російського і т. п.). Одночасно використати всі матеріальні лишки провінцій на розвій всесоюзних, себто фактично великоруських установ. Їх розростом і одночасними обмеженнями культурних установ провінціальних звернути всю культурну творчість, оскільки вона підіймається над рівнем масового мінімуму, в течію великоруської культури. Се, як бачимо, являється ще й тепер цілком конкретним завданням адептів великоруської великодержавности, чи імперіялізму, — їх же ім'я леґіон!»¹³⁴

Важко сказати, чого в критичному виступі Шумського проти Грушевського було більше — щирості чи політичної кон'юнктури. Скоріше за все, більше останньої, оскільки над ним уже тяжіло висунуте Л. Кагановичем тавро «націонал-ухильника» і обвинувачення у «форсованому» здійсненні «українізації». Напевно, Шумський, як колишній «боротьбист», прагнув хоч якось піднести свій політичний авторитет в очах большевицького керівництва, хоча добре було відомо, яким щирим і послідовним прибічником «українізації» він був¹³⁵.

У згаданому вище листі з Київського окружного відділу ГПУ до В. Балицького від 6 січня 1927 р. було посилення на інформацію про те, що негативне ставлення Шумського до Грушевського диктувалося ще й тим, що перший вважав академіка відповідальним за свій арешт у часи Центральної Ради¹³⁶.

Так чи інакше, а пригнічене самопочуття Грушевського наприкінці 1926 — початку 1927 р. спричинювалось і невизначеністю лінії Наркомату освіти щодо нього, і різкою критикою наркома на його адресу. Цікаве свідчення залишив М. Левицький, який свого часу (як представник

УСРР) вів переговори з Грушевським у Відні, сприяв його приїздові з еміграції. Після повернення з-за кордону Левицький неодноразово зустрічався з академіком і після однієї розмови з ним надіслав спеціального листа до членів політбюро ЦК КП(б)У, який згодом Л. Каганович передав для ознайомлення В. Балицькому. Грушевський, як зазначалося в листі, почав розмову з того, що «йому працювати дуже важко, оскільки з боку НКОсу немає визначеної лінії щодо Академії... вказуючи на те, що, мовляв, його Шумський викликав до Харкова, говорив з ним про Академію, квапив, а згодом вся справа заглохла...

Через кілька днів я одержав лист від Грушевського..., копію якого при цьому додаю... Мені здається, що потрібно було б надати йому можливість випустити Чернігівський збірник... Це одне. А друге — потрібно обговорити питання про українську інтелігенцію, а особливо у Київському її центрі. Я не хотів би тут вдаватись до критики НКОсу, але, як на мене, з боку НКОсу не було достатньої роботи, що її слід було б йому зробити стосовно розшарування й виявлення і залучення української інтелігенції»¹³⁷.

Зрозуміло, Левицький не міг знати, що питання про українську інтелігенцію неодноразово серйозно обговорювалося у вищих інстанціях влади. Так, 26 червня 1925 р. голова ГПУ УСРР В. Балицький на закритому засіданні політбюро ЦК КП(б)У доповів про роботу свого відомства. На доповідь було прийнято ухвалу про матеріальне зміцнення ГПУ, виділення додаткових коштів на «освідомлювальну та контрдиверсійну роботу»¹³⁸. Балицький скористався ситуацією і ще раз привернув увагу керівництва до питання про українську інтелігенцію. Реакція була точно такою, на яку розраховували в ГПУ: «Створити комісію у складі Кагановича, Чубаря, Шумського, Гринька і Балицького для вивчення питання про українську інтелігенцію, нашої тактики щодо неї, зокрема Академії та Грушевського, залучення до роботи тощо»¹³⁹.

22 лютого 1926 р. політбюро знов повертається до питання «Про настрої серед української інтелігенції». Серед доповідачів був і В. Балицький. Саме надані ним матеріали визначили характер ухваленого рішення: «Вважати за необхідне взяти курс на рішучу боротьбу з правими угрупованнями в середовищі української інтелігенції. Доручити тов. Балицькому через місяць подати доповідь про подальші заходи щодо розкладення правих угруповань в середовищі української інтелігенції»¹⁴⁰.

У розвиток подій втручається особисто Сталін. Зокрема,

26 квітня 1926 р. він пише лист «Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У», в якому, власне, дає благословення на нещадну боротьбу проти «націонал-ухильників». А по суті, це був ще один сигнал для активної протидії політиці «українізації».

Саме 1926 р. в ГПУ з'являється кілька надзвичайно важливих і суворо засекречених документів, що розкривають «кухню» і справжній зміст дій цього відомства в умовах «українізації». Це передусім обіжні листи «Про українську громадськість» від 30 березня 1926 р. та «Про український сепаратизм» від 4 вересня 1926 р. Обидва документи підготовлені в Секретному відділі ГПУ, який був ключовим у наданні інформації партійно-державному керівництву УСРР щодо тенденцій у сфері національних відносин. Своїми вказівками керівництво ГПУ орієнтувало місцеві органи в питаннях про «сутність, історію і тактику українського сепаратизму», а також висувало конкретні завдання, які мало розв'язувати ГПУ. Відзначаючи, що «новий національний курс» після XII з'їзду РКП(б) зробив неможливим продовження збройного спротиву більшовицькій владі, чекісти акцентували на тому, що українські націоналісти перенесли свою увагу на «культурний фронт», віддавали перевагу легальним формам протидії більшовицькій владі, що «українізація використовується для групування в усіх життєвих частинах державного організму прибічників націоналістичних ідей»¹⁴².

Були визначені й носії українського націоналізму — Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), Всеукраїнська Академія наук, а також, власне, вся сфера культури, зокрема література. Ці та інші документи переконливо засвідчують, що з самого початку, всупереч усім офіційним деклараціям, ГПУ підозріло й вороже сприймало «українізацію», накопичувало матеріал проти її активних прибічників.

Ось що зазначалося в згаданому обіжнику ГПУ УСРР «Про український сепаратизм»: «Та обставина, що українські націоналісти припинили відверту боротьбу з Радянською владою і формально визнали її, не означає, що вони остаточно змирились з нинішнім станом речей і щиро відмовились від ворожих задумів.

Тут у наявності не зміна ідеології, а зміна тактики...

В цілому представники українського націоналізму працюють не покладаючи рук над запровадженням в маси націоналістичних почуттів.

Вони вважають, що український народ програв свою

визвольну боротьбу через брак національної згуртованості, й прагнуть виправити цей основний недолік, тобто добитися національної спайки в масах.

Якщо період озброєної боротьби відзначався широким розвитком підпільної діяльності, то епоха «культурної боротьби» характерна прагненням використовувати легальні можливості.

Про використання легальних шляхів для боротьби з Рад-владою див. наш обіжник про українську громадськість від 30-го березня 1926 року»¹⁴³.

До речі, цей обіжник, як і інший від 4 вересня 1926 р., мав унікальний гриф: «Цілком таємно. Передруку не підлягає. Зберігати нарівні з шифром під відповідальність начальника органу ГПУ». Як уже зазначалося, в документі згадувався і Грушевський (у зв'язку з оповіданням М. Могилянського «Вбивство»). Тепер неважко уявити, як вписувався академік зі своїми поглядами на рецидиви Емського указу в СРСР у чекістську схему. А його слова про те, що «всякий натиск на повноту української культури або порушення перспективи вповні сприятливих до неї відносин в рамках Радянського Союзу загрожує якраз підвищенням націоналістичних течій і закаламученням нормального українського національного будівництва»¹⁴⁴, ніколи не могли бути сприйняті представниками владних структур за щирі.

Крім того, обіжник ставив перед органами ГПУ конкретні завдання. Серед головних визначено такі:

«Виявлення правих угруповань, їх діяльності і взаємостосунків з іншими колами української громадськості;

не обмежуватись простим спостереженням за всіма колами української громадськості, а вести активну розвідку серед видатних представників українських антирадянських течій;

ув'язати роботу по українській інтелігенції з роботою по селу;

висвітлювати поточні настрої української громадськості, пов'язані з нашим внутрішнім і міжнародним політичним життям».

Як свідчать вивчені нами документи, поставлені завдання послідовно виконувалися.

Таким же чином ГПУ відстежувало й поступово формувало думку про «контрреволюційність» інших визначних діячів, які прагнули скористатись умовами «українізації» для зміцнення українських наукових і культурницьких сил. До речі, в повідомлення про Грушевського потрапляло дуже

багато осіб, яких згодом ГПУ почне «організовувати» у «Спілку визволення України», «Український національний центр», включати до інших справ наприкінці 20-х — на початку 30-х рр.

«Якусь вакханалію, — фіксує в щоденнику С. Єфремов 5 грудня 1926 р., — розводить круг Академії ГПУ (чи українізоване ДПУ).

За два тільки тижні 5 чоловік наших співробітників викликали, допитували про Академію, вимагали «давати відомості» надалі і, взявши підписку, що нікому про це не скажуть, пускали. Кажу — п'ятеро, бо стільки приходило до мене на сповідь, а можливо, що не всі приходили. З оповідань сповіданців моїх виходить така картина. Фактично ДПУ дуже добре знає, що робиться в Академії. Знає навіть такі деталі, що їх звичайні наші співробітники не знають. Це показує, що є у нас шпиги десь близько коло центра, але не в центрі, бо всього таки ДПУ не можуть дати, що його цікавить. А цікавлять найбільше внутрішні стосунки — Грушевський, Кримський, Єфремов: що хто говорить, що робить... Вибори найдужче їх цікавлять... А взагалі ДПУ, очевидно, одержує од своїх «сексотів» (секретних сотрудників) якусь кашу дрібниць і пліток, в якій не добре тями і хоче її коригувати допитами наших співробітників. Теж система. Нема людям, чого робити, то вигадують собі роботу, щоб своє існування виправдати»¹⁴⁵.

І справді, проаналізувавши численні документи і матеріали, можемо сказати, що інколи в повідомленнях про ВУАН, Грушевського, Єфремова, Кримського та інших є чимало неперевіренсі, суперечливої, тенденційної інформації. Але, з іншого боку, С. Єфремов мав рацію, коли записав, що чекісти досить добре знали, що діється в Академії. Це підтверджує аналіз багатьох узагальнюючих документів ГПУ щодо ВУАН. Ретельно фіксувалися не тільки події внутріакадемічного життя, а й, сказати б, довколаакадемічного: розмови про ВУАН, сцінки, думки різних людей. Ось один із документів цього штибу від 2 лютого 1927 р.: «Між моїм тестем, рахівником Укрмету, і вихователем будинку ч[исло] 55 йшла розмова про сучасних «українських діячів». Мій тесть сказав, що Радвлада все ж таки приборкала таких, як Грушевський, Тютюнник, Ніковський й ін., що в свій час відігравали значну ролю, й коли вони зараз і працюють, то тільки в межах, бажаних Радвладі. Козак відповів, що раніш він сам також думав, що зазначені особи, приїхавши з-за кордону, стали жертвою більшовиків, але його товариші-студенти з'ясували йому, що, виїздивши до СРСР, вони знали на що йдуть, але приїхали

для того, щоб загальними силами хоч трохи стримати те знищення суто української культури, що його переводять більшовики. І як факт навів те, що тільки заходами і авторитетом Грушевського утрималась в Києві Академія наук нарівні з академіями інших країн, а то в кращому випадкові їй треба було бути в Харкові філією Московської академії або й зовсім злитись з Московською. Взагалі їх праця, каже, ніби непомітна, але вона впливає великою мірою на хід подій, і за кордоном знають це і цінять»¹⁴⁶.

Надзвичайно цікава оперативна записка від 14 січня 1927 р., в якій ідеться про те, як академік Кримський, знаючи, що у ВУАН є чимало інформаторів ГПУ, причому із самої верхівки, у розмові з керуючим справами П. Лозієвим прямо висловив підозру, що той сам є таким інформатором. Останній переконливо спростував підозру Кримського і заявив: «Якщо Ви мене запитуєте, чи маю я відношення до ГПУ, то я заявляю категорично, що ні, якщо Ви прямо висловлюєте впевненість в таких підозрах, то мені взагалі немає чого продовжувати з Вами розмову. Взагалі ж мої політичні симпатії Вам досить добре відомі, і я заявляю, що у випадку виклику мене до ГПУ я, поза сумнівом, розповім все, що мені відомо, нічого не приховуючи»¹⁴⁷.

Кримський вибачився і попередив Лозієва, що в разі виклику його в ГПУ там почнуть насамперед розпитувати про стосунки Грушевського з Єфремовим і Кримським, про авторитет обох угруповань в Академії, про те, хто під чийим впливом — Єфремов під впливом Кримського чи навпаки. Тут Лозієв відповів, що відомо вміння Кримського підкорити собі будь-кого. Щодо Грушевського його опонент — неодмінний секретар — заявив таке: «Ви ж знаєте, як поводить ся Грушевський і яку розбещуючу роботу він здійснює в Академії. Всім цілком зрозуміло, що Грушевський ні на йоту не змінився і чекає повернення тих часів, коли він міг бути головою уряду»¹⁴⁸.

Не випадково В. Балицький у доповідній записці до ЦК КП(б)У від 8 лютого 1927 р. «Про академіка М. С. Грушевського» повідомляв, що останнім часом настрої ученого погіршився, «боротьба з Президією ВУАН, інтриги, що там проти нього проводяться Єфремовим — Кримським, напевно, нервують Грушевського. Особистий секретар його Савченко говорить, що у Грушевського внаслідок того, що він буцімто не зустрічає до себе належної уваги з боку Радянської влади, поганий настрої...»¹⁴⁹.

У звіті Історичної секції за 1926 р. Грушевський писав,

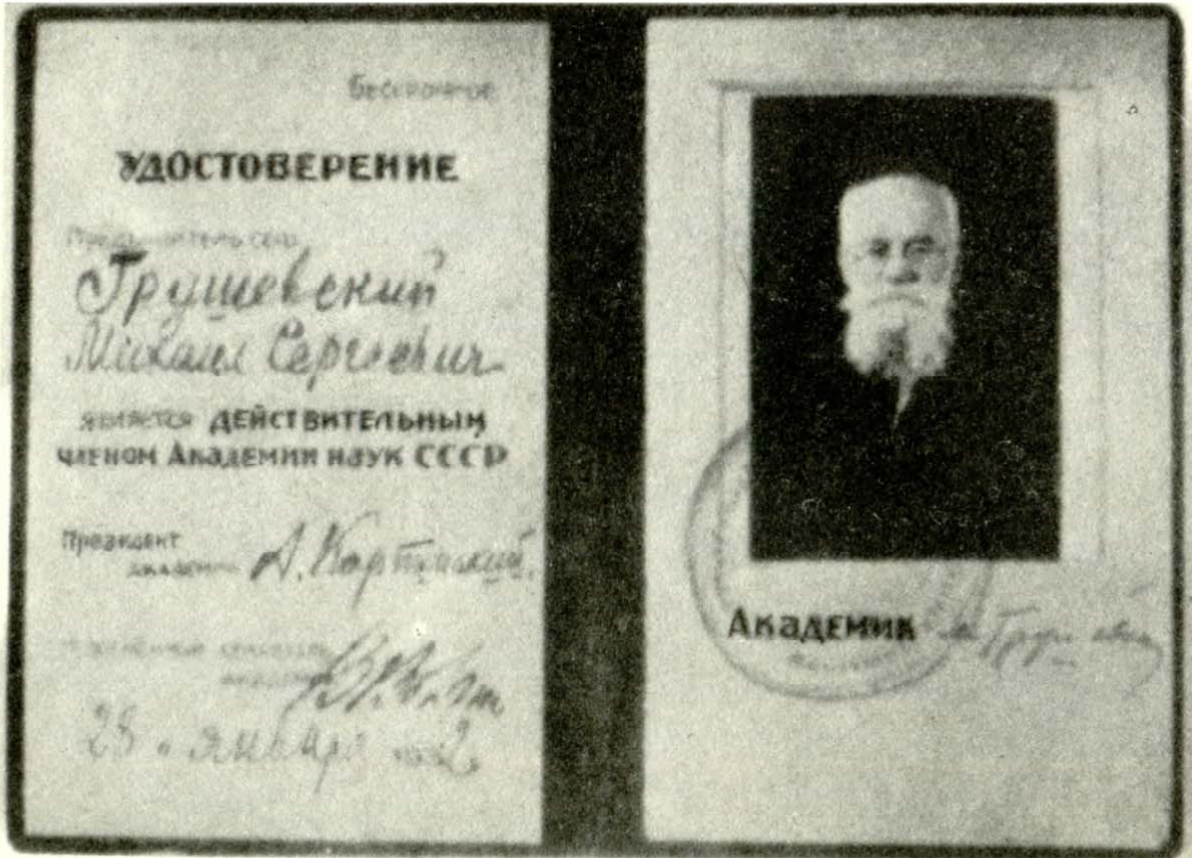
М. Грушевський
у своєму робочому
кабінеті в будинку
по вул. Паньківській, 9.
Київ, кінець 20-х рр.

Марія Грушевська,
дружина вченого.
Київ, 1918 р.
(з архіву д-ра
Л. Винара)

Катерина Грушевська,
донька вченого.
Київ, 1918 р.
(з архіву д-ра Л. Винара)

Посвідчення М. Грушевського як дійсного члена АН СРСР

М. Грушевський відкриває урочисте засідання з нагоди 70-річчя академіка П. Тутківського. Київ, 1928 р.

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ACADÉMIE DES SCIENCES D'UKRAINE—SECTION HISTORIQUE

„L'Ukraine“, revue trimestrielle des études de l'Ukraine,
sous la direction de M. Hrushevsky, président de la Section

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ТРЬОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ОРГАН ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ АКАДЕМІЇ
ПІД ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ ГОЛОВИ СЕКЦІЇ
акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

при бляжчій участі академиків, професорів і співробітників академії:

Д. Багалія, С. Веселовського, О. Гермаїзе, О. Грушевського, В. Данилевича,
С. Єфремова, А. Кримського, М. Макаренка, В. Міяковського, О. Новицького,
В. Перетца, Ю. Полівки, М. Птухи, С. Семковського, К. Студинського, Є. Тим-
ченка, П. Тутковського, В. Щербини, Б. Якубського та інших.

Книга 4

КИЇВ

Закінчено книгу 15 листопаду

1924

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1924

Совершенно секретно.

Киевскому Губотделу ГПУ,
копия - Председателю
Киевского Губисполкома.

*Верно
14/11/24*

Совет Народных Комиссаров УССР, по ходатай-
ству Украинской Академии Наук, предоставляет
академику - ГРУШЕВСКОМУ Михаилу Сергеевичу пра-
во свободного проживания на территории УССР, не
вменяя ему в вину и не пред"являя к нему ника-
ких обвинений за его прежнюю политическую дея-
тельность, а посему упомянутый академик ГРУШЕВ-
СКИЙ обыскам, арестам и преследованию не подле-
жит. -

Председатель Совета
Народных Комиссаров УССР -

/ЧУБАРЬ/

Председатель Государственного
Политического Управления
УССР -

/БАЛИЦКИЙ/

Управляющий Делами СНК -

/БЕГА/

1732

СПРАВА ФОРМУЛЯР Ч 1023/1920.

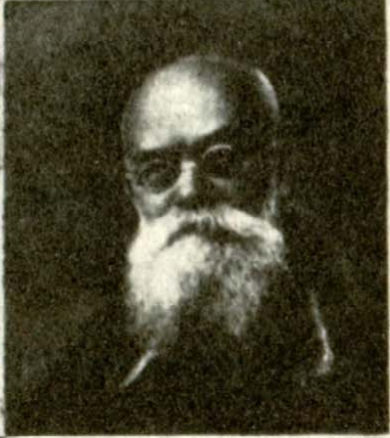
ВІДДІЛОН

Секретариат

ВІДДІЛ

Срочно

Підтвердження обліку об'єкта

Ім'я та по батькові прізвище та отчество	Грушевський Миколай Сидорович	
Місце народження місце проживання	11-й-1885 г. в. Львів	
Початок та соціальне становище в соціальному положенні	св. учитель	
Пол та національність національність	УССР Українець	
Адреса	адресу - центральна	Примітки: Приметы:
Адреса	Львів	
Адреса		
Адреса		
Адреса		Рост Рост Тілозображення Тілозображення Обличчя Лице Под Под Ніс Ніс Вуса Уси Губи Губи Підборіддя Підборіддя Очі Очі Голос Голос Волосся Волосся Борода Борода Борода Вуси Уси Брови Брови Ноги Ноги Руки Руки Особ. прим. Особ. прим. Заг. сніг. Заг. сніг. Особ. обл. Особ. обл.
Адреса	1) З. Української асоц. Моск	
Адреса	2) Член парт. ком. чл. в Україні	
Адреса	3) ХСМ	
Адреса	адресу - центральна	
Адреса	адресу - центральна	
Адреса	адресу - центральна	
Адреса	адресу - центральна	
Адреса	адресу - центральна	
Адреса	адресу - центральна	
Адреса	адресу - центральна	
Адреса	адресу - центральна	
Адреса	адресу - центральна	
Адреса	адресу - центральна	
Адреса	адресу - центральна	
Адреса	адресу - центральна	
Адреса	адресу - центральна	
Адреса	адресу - центральна	
Адреса	адресу - центральна	
Адреса	адресу - центральна	

Том 1

192 р. дано до архіву
дано в архів

21875

Перша сторінка справи-формуляра на М. Грушевського. 1924 р.

А ПОСТАНОВЛЕНИЕ.

Форма № 1

К Делу-формуляр № 1023

1924 г. VII 20 дня Я. М. Уполномочен Гур

КР Отделения Киевского Губотдела ГПУ

Симонов Г.С. рассмотрев материалы компрометирующие гр. Грушевский Михаил Сергеевич как б. чур по сведениям

и найдя, что материалы эти вполне достаточны для подозрения вышеуказанного гр-на в по

Постановил: взять гр. Грушевского М.С.

на учет неблагонадежных отнести его к группе Чур по окраске левый

и завести на него дело-формуляр для дальнейшей разработки имеющихся о нем сведений.

М. Уполномоченный [Signature]
Утверждаю: Начотделения [Signature]

Постанова про взяття М. Грушевського на облік неблагонадійних. Березень 1924 р.

Свобода науки

168 49

ПОЛІТБЮРО
Центральний Комітет
КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ (БІЛЬШОВИКІВ) УКРАЇНИ.
ОРГАНІЗАЦІЯ

Протокол 4 20 пакт 3 від 14/IV 1926 р.

Слухали	Ухвалили:
Об Української Академії наук. тов. ШУМСКИЙ	а) Признати необхідним переименование Украинской Академії Наук в Академію Всесоюзного значення с оставлением ее в ведении Наркомпроса УССР.
	б) Считать возможным поддержать кандидатуру ГРУШЕВСКОГО в Президенты Академіи.
	в) Считать необходимым улучшить материальное положение Академіи в целом и в частности оплату работников.
	г) Считать необходимым приезд т. КАЛИНИНА или РЫКОВА на Пленум Академіи, где будет приниматься новое положение Академіи.
АРХИВ: Діло Ч Обгортка Ч	Все вопросы поставить в ЦК ВКП(б) см на об.

Выяги т. т.

ЦК ВКП(б); т. Шумскому

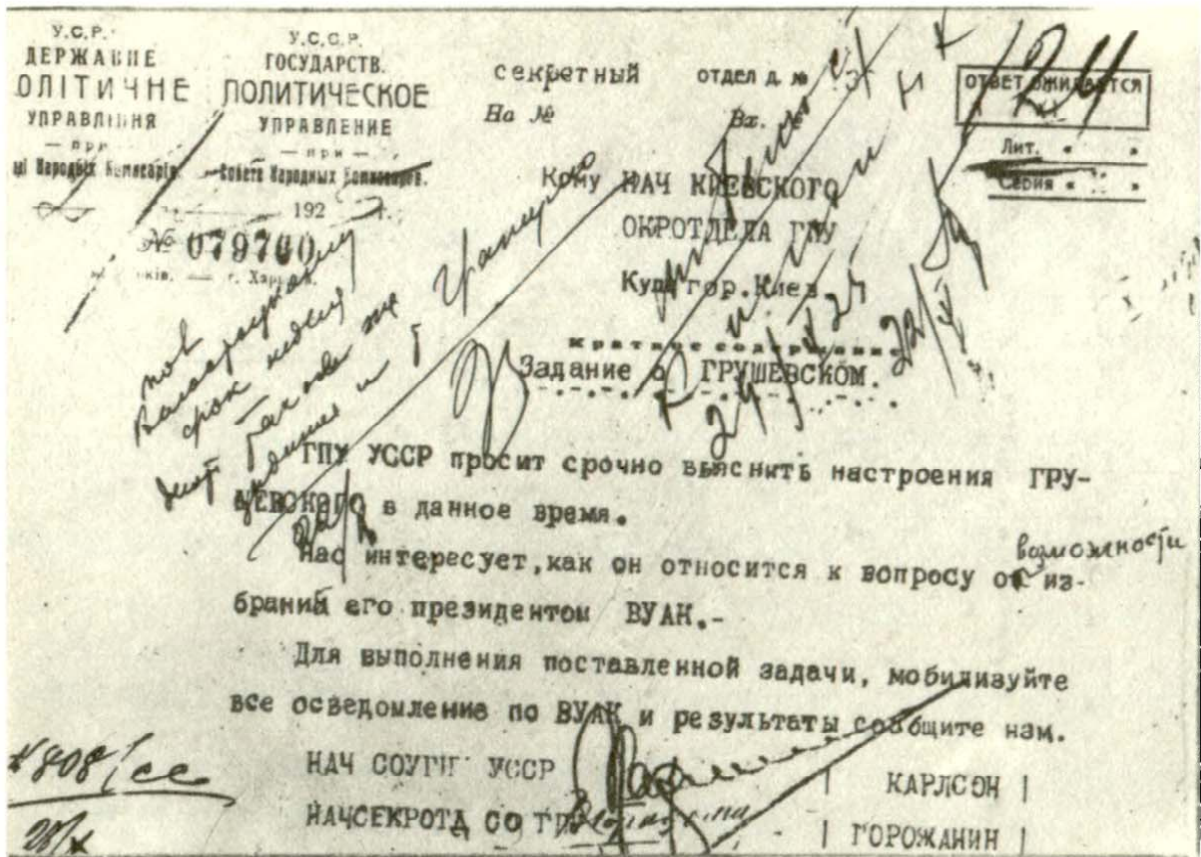
Кім відправлено (підпис)

Зав. 354. 1500 шт.

1-72

д) Поручить тов. ШУМСКОМУ составить докладную записку на основе состоявшегося обмена мнений.

Постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про Українську Академію наук» від 14 квітня 1926 р.

Лист ГПУ УСРР від 2 вересня 1925 р. з проханням терміново з'ясувати настрої М. Грушевського

У «комунізованій» Академії під час сесії (5-й і 6-й справа М. Скрипник і В. Затонський). 1929 р.

НАУЧНО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ
Управление при Народном Комиссариате
Управление при Народном Комиссариате

Кому НАЧ СЕКР ОТДЕЛА ГПУ

Куда Г. Киев.

192
№ 082084

м. Харків. — г. Харьков.

Краткое содержание.

191

О ПРОФЕССОРЕ ГРУШЕВСКОМ.

5 АПР 1926
Грушевский
144

ГРУШЕВСКИЙ, во время его пребывания в г. Харькове, для согласия выступить в печати против организаторов Пражского Научного Съезда. ГРУШЕВСКИЙ на днях выехал обратно в Киев. По приезде туда, он созывает общее собрание академиков, которые выскажутся против участия в съезде. Он так же обещал дать интервью представителям печати по этому вопросу. Вместе с тем должна провериться выступление Киевского Научного Т-ва против Пражского съезда.

Сообщая изложенное для сведения и руководства, ГПУ УСРР отмечает, что Вам надлежит иметь тщательное наблюдение за тем, как будут реагировать на это выступление украинские общественные круги, главным образом, академические и научные.

Результаты выступлений, отклики на них и копия беседы с представителями печати должны быть нам сообщены немедленно.

Одновременно отмечаем, что до сих пор у нас нет никаких сведений о том, как реагировали украинские общественные круги на выступление ГРУШЕВСКОГО на пленуме Главнауки.

144
Грушевский

Грушевский
144
Уполномоченный

НАЧ СЕКР ОУ ПУ УСРР

/КАРЛСОН/

ПРИНАЧ ОУ ПУ УСРР

Абутов

/АБУТОВ/

УПОЛНОМОЧЕННЫЙ

Козельский

/КОЗЕЛЬСКИЙ/

Секретне повідомлення ГПУ УСРР про М. Грушевського від 5 квітня 1926 р.

Проглашеним всех стран, соединяйтесь.

Российская Коммунистическая Партия (Большевиков) ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ.

Отдел

№ 05721с

29 сентября 1928 г.

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО.

В СРОЧНО.

~~СЕКРЕТАРИУ ХАРЬКОВСКОГО ОКРУЖКОМА ЦК/С/У~~

Зам. Зав. Аппо ЦК КП(б)У
Г. Левин

В связи с началом работы подкомиссии Академии Наук к выбору кандидатов, немедленно разверните кампанию в печати и в общественно-научных организациях, точно руководствуясь письмом от 4/УЦ за № 5390/с, за кандидатами: БУХАРИНА, ДЕБОРИНА, ЛУКИНА, РИЧЕ, ГУБКИНА, КРЖИЖАНОВСКОГО, ВЕЛЬЯМСА, ПОКРОВСКОГО, РЯЗАНОВА, БАЗАРОВА, МАСЛОВА, ГРУШЕВСКОГО, БЕРНШТЕЙНА, КРЫЛОВА, против кандидатов: ГОНТЕРА, ЖЕЛЕЗНОВА, ЕГОРОВА, КИСТЯКОВСКОГО, ДОЯРЕНКО, НАДСОНА, ФРЕЙМАНА, ЧЕЛПАНОВА, ГЕНЗЕЛЯ, ЛЮБОВСКОГО.

ЗАБ. АЛПО ЦК ВКП(б)
/КНИЦКИЙ/

А. К. К.

МОСКВА, Старая площадь, 4. Коммутатор ЦК 2-27-80, 2-27-81, 2-27-82, 2-27-83, 2-27-84, 2-27-85, 2-27-86, 2-27-87, 2-27-88, 2-27-89.

При ответах ссылаться на наш № и число.

480
Від *Академіка Михайла Сергійовича Грушевського*

/прі вище, ім.я, отчество та посада/

З А Я В А

Додавши до цього заповнену анкету, прошу дозволити мені закордонну командировку з науковою метою. Командировку га-
дею здійснити коштом власним ~~чи коштом урядовим, або у т.ч. нових, зазначити бують~~

Беру на себе обов'язок протягом усієї командировки не звертатися за матеріальною допомогою до Полпредства інших Радянських та чужоземних організацій за кордоном

Академік Михайло Сергійович Грушевський

12 лютого 1928 року.

Ліній В. К. М.

А Н К Е Т А

особи, що їде закордон з науковою метою:

1. Прізвище, ім.я, отчество. *Грушевський Михайло Сергійович*
 2. Парти йність
 3. Національність *українська*
 4. Адреса . *Київ, Наблюдська ул. 9.*
 5. Посада і спеціальність *Дійсний член Академії наук, чл. Комісії з історії Української мови*
 6. Установа, до просить чи підтримує просьбу про командировання *ІВУЗ, ІНД, Інститут, кафедра, Музей та інші.*
Укр. Академія наук.
 7. Розмір місячного заробітку *275 руб.*
 8. Просить закордонну командировку:
в/ імені Наркомісвіти
~~б/ коштом інших урядових або урядових~~
в/ власний коштом
 9. Строк командировки і коли гадає виїхати за кордон
до 10 квітня до 3. вересня
 10. Відражається в закордонну командировку вперше, або коли відбулася остання поїздка і за чий рахунок. *вперше*
 11. Мета командировання : *вправа націоналістичної комісії Східноєвропейського в Флоренції і Болонії 27.11-3.12 і історичного Конгресу Річчорічів в Оссо 14-18. VIII.*
- /прікласти детальний план і зміст намічених роіт за кордо-

Заява і анкета М. Грушевського для оформлення наукового відрядження за кордон. 12 лютого 1928 р.

С С С Р

Об'единенное Государственное Политическое Управление

ОРДЕР № 9975

Марта 23 1931.

Выдан сотруднику Оперативного Отдела О. Г. П. У.
тов. Соловьеву
на производство ареста и обыска

у Грушевского Михаила
Сергеевича

по адресу: 2-й Воздвиженский пер. д. 2/3
Корп. 4 кв. 102

ПРИМЕЧАНИЕ. Все должностные лица и граждане обязаны оказывать
помощь, по имя которого выписан ордер, полное содействие для успешного вы-
полнения.

Место
для
печати

О. Г. П.

Оперативного Отдела

Ягода
[Signature]

справка

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА

ГРУШЕВСКОГО Михаила от 28-го
Марта 1931 года.-

Признаю свою принадлежность к контрреволюционной
организации, в которую входили также мои сотрудники в прош-
лом ЧЕЧЕЛЬ, ХРИСТЮК, ШРАГ, ГОЛУБОВИЧ и др.

Решительно осуждаю всякие попытки борьбы с Совет-
ской властью и понимая полную абсурдность наших устремлений
в этом направлении, торжественно обещаю по мере возможности
осветить все звенья указанной организации и все те темные
силы, которые разными путями готовят вооруженную борьбу
с Советской Властью.-

Михаил ГРУШЕВСКИЙ.

Ордер на арешт М. Грушевського за підписом заступника голови
ОГПУ СРСР Г. Ягоди (23 березня 1931 р.) і протокол допиту
від 28 березня т. р.

01511

9445

210

АНКЕТА №

для арестованных и задержанных с зачислением за ОГПУ

1. Фамилия *Грушевский*
2. Имя и отчество *Михаил Сергеевич*
3. Граждан. какого государства *УССР Союза ССР*
4. Национальность *Украинская*
5. Место приписки (откуда происходит) *Киев* (губ. области, округа)
уезд (района)
вол.
6. Возраст (год рождения) *64* лет; родился в *Холме* мес. *17* года *1866*
село город
7. Отнош. к воинской повинности
а) Воинское звание, род оружия или специальность . . .
б) Если освобожден, то на каком основании . . .
8. Образование: а) грамотен ли . . . а)
б) какую школу окончил, если не окончил, то ск. клас. курс прош. б) окончил *высш. (чиновничья)* школу
в) прошел *высш. (чиновничья)* школы.
9. Партийная принадлежность . . .
а) в какой партии состоит *не партией*
б) с какого времени . . .
10. Профессия . . . *инженер*
11. Род занятий и место службы в момент ареста . . . *инж. Всаур. ак. наук и Всселит*
12. Соц. происхождение . . . *сын иудея*
13. Бывш. сословие . . . *иудея*
14. Бывш. имуществен. положение
15. Место жительства перед арестом *Киев*
16. Когда арестован . . . *29. III. 1931*

Подпись заключенного *Грушевский*

193 г

Примечания заключенного *в болон, прощ иудея*
иудея

Ответ на вопросы анкеты надо писать чернилами (в крайнем случае химическим карандашом), четко, разборчиво, полностью выписывая слова, по возможности без поправок и поправок.

Анкета заарестованного, власноруч заповнена М. Грушевським.
23 березня 1931 р.

Проти інтервенції буржуазної науки¹

В обговоренні методологічних, соціально-політичних і історичних концепцій акад. Грушевського маємо, нарешті, і одвергий виступ на оборону цих концепцій з боку Могилянського. Такий голос мусив прорватися, як вияв настроїв певних соціальних верств, представників буржуазної науки, що чинять опір наступові марксизму-ленізму на науковому фронті. Не випадково також і те, що цей виступ

був з бс

Одними від
лянської
джерела
рела з
з огляд
шіяну сь
ського,

Хар
ходяться
в період
з комуни
будівни
ологічно
життя,—
під тис
пролетар
етапах і
лістично
фронтом

Цей
ленінськ
неному
ліквідац
тивізації

Де
гіт здав
ками, ід
Могилян
ника на
зокрема
сті розн

А. Хвиля

Буржуазно-націоналістична трибуна

(Про журнал „Україна“)

Можна простежити, як протягом кількох років журнал „Україна“, порушуючи низку важливіших питань, систематично подавав їх в анти-пролетарському, буржуазному дусі. Але може в той же час журнал, поставивши перед собою завдання висвітлити історичні події з далеких часів розвитку історії України, не згадував про питання останніх десятиріч історії України? Може, замість того, щоб стати дійсно науковим журналом, збився на виключно архівний журнал, що подавав матеріяли не оброблені, без відповідних коментарів?

Журнал „Україна“ не став архівним журналом. Він відгукнувся на низку важливіших політичних подій, по-буржуазному висвітлюючи їх. Отже, подаючи матеріял з історії України, давав цьому матеріялові „оформлення“. Ми не маємо змоги подати розробку цілого комплексу всіх чисел журналу за кілька років його роботи. Але ми наведемо кілька ілюстрацій до того, щоб показати як саме журнал, не обминаючи питань надзвичайно значної політичної ваги, ставив їх проти нас, проти пролетарського розуміння історії.

Переглядаючи журнал, ви взагалі не побачите якоїсь розробки з питань робітничого руху. Так званий „науковий журнал українознавства“ Української Академії Наук, по суті, переважно є журнал, що говорить про роботу української буржуазної інтелігенції минулих часів, який в значній мірі є сімейний архів оцієї української буржуазної інтелігенції та українського панства, де міститься такі матеріяли, як листування навіть найінтимнішого порядку.

Про що дзвонять дзвони...

В той же час, як ми вже сказали, на фоні цих матеріялів редакція ставить низку важливих політичних питань. В нашій пресі вже згадувалося¹ про те, як у 4 числі „України“ за 1926 р. у статті „Ганебній пам'яті“, що її написав академік Михайло Грушевський з нагоди 50-х роковин Емського закону царя-„освободителя“, розгорнуто перед нами думку про те, що в умовах диктатури пролетаріату, в умовах радянської дійсності є небезпека, є надзвичайно важливі симптоми, які свідчать про те, що в нашій дійсності радянській є можливість повернення до того стану, в якому була Україна 1876 року. Кажучи про те, в якому стані перебувало „українознавство“ напередодні 1876 року і в якому стані воно опинилося після Емського закону царя-„освободителя“, Михайло Грушевський нагадує, як царська

¹ „Комуніст“, стаття тов. Річницького.

Харьков ГПУ

Адрес: ХАРЬКОВ ОДЕРЖ. ГПУ
УКРАИНСЬКОМУ РАЙОНУ - Б. М. 89

37

209

Період:

3 222 КИЕВА 52 99/95 18/6 14 25 =

КІЛЬКІСТЬ СЛІВ	ЧАС ПОДАЧИ			СЛУЖБОВІ ПОМІТКИ
	Дата	Год.	Хв.	
25				АТОУЗА РОЙЖТООРГУ <i>Кривець</i>

РАПОРТ Т. Ч. АТЕЛЬНОМУ РАССЛЕДОВАНИЮ. ВЫЯСНИЛОСЬ АВТЧК ОРГАНЫ ГПУ
ИЛИЦИИ НОЧЬ 14- НА 15- ОБЫСКА СТАРИКА НЕ ПРОИЗВОДИЛИ МЫ.
ПРОИЗВОДИЛИ ОБЫСК ДВУХ СОСЕДНИХ ДОМАХ ТЧК ОПРОСОМ СОТРУДНИКОВ
СТАНОВЛЕНО ЧТО СТАРИКУ НЕ ЗАХОДИЛИ ТЧК АТОУЗА РОЙЖТООРГУ
ПРОИЗВОДИЛИ ОБЫСКИ ЭТОЙ УЛИЦЕ ДРУГИХ ДОМАХ СТАРИКУ НЕ
ЗАХОДИЛИ ТЧК УГРОЗЫСК МИЛИЦИЯ ОО 14- ДОНЕСЛИ ТУ НОЧЬ ОБЫСКА
ПРОИЗВОДИЛИ ТЧК ЗАПРОС ТЕЛЕФОНУ ИЗ ОКРПАРКОМА СЕКРЕТАРЬ
СТАРИКА СООБЩИЛА ЭПТ ОБЫСК НЕ ПРОИЗВОДИЛИ НО ВООРУЖЕННЫЕ

Телеграфний рапорт з Київського окрвдділу ГПУ з приводу «обшуку» у М. Грушевського. Червень 1927 р.

ГПУ-УССР
Киевский Секрет. Отд. 4 Группа 4 Ч

Відповідь чекається
до _____

Лит. _____
Серія _____

Окружной Отдел
при
Окрисполкоме

1927 г.
№ 54-1338

г. Киев.

НАЧСО ГПУ УССР
гор. ХАРЬКОВ

Короткий лист

Препровод. копия документа к М. ГРУШЕВСКОМУ.

При сем препровождаем Вам копию перлюстрированного нами анонимного документа, в адрес академика М. ГРУШЕВСКОГО. Документ напечатан на пишущей машинке. Никаких надписей от руки на нем не было и адрес на конверте тоже напечатан. На конверте имеется штампель почтового вагона "Москва-Киев" № 17 9.1.27. Документ нами пропущен по адресу.

ПРИЛОЖЕНИЕ: Упомянутое.-

В НАЧКООРГУ
НАЧСО

/КРИВЕЦЬ/
/ГРАЖУЛЬ/

Научно-исследовательский отдел
по адресу, см. в журнале
Стефановича

3
Кривець по рег.
Со. Гривець

Супровідна до копії документа СВ Київського ОБ ГПУ про М. Грушевського. 12 січня 1927 р.

ПРЕД. ОГПУ - тов. ЯГОДА.

Р А П О Р Т .

Согласно Вашего распоряжения, я сегодня переговорил с прибывшим в Москву академиком М.С. ГРУШЕВСКИМ - руководителем к/р. "Украинского Национального Центра". Ответ ГРУШЕВСКОГО на поставленные мною ему вопросы в общем сводится к следующему:

ГРУШЕВСКИЙ подтверждает факт существования конспиративной украинской националистической организации. Свою роль в этой организации он определяет, как роль идеолога и руководителя, приписывает ее своему моральному авторитету, которым он пользовался среди левых кругов украинской интеллигенции, но не своим политическим способностям. Он утверждает, что в 1926 году он в Харьков из Киева не выезжал. Связью между ним и "Харьковским центром" служил ЧЕРКАССКИЙ. В "Харьковский центр" входили - ЛИЗАНИВСЬКИЙ, ЧЕЧЕЛЬ, ШРАГ, ЖУКОВИЧ и др..

Надо сказать, что ГРУШЕВСКИЙ старается сгладить острые углы и преуменьшить политическую роль и значение ликвидированной организации. Он подтвердил существование в Харькове танческой тройки, при чем указывает, что в 1926 году в тройку намечались ЧЕЧЕЛЬ, ШРАГ и ХРИСТЮК, но, по его словам, эти кандидатуры не были названы, как окончательные, и о действительности военной организации ему ничего неизвестно. Основным военным кадров являлась галицийская военная организация, состоявшая из бывш. участников галицийской армии, перешедших в 1920 году на сторону соввласти и являвшихся полит-

ЗАМ. ПРЕД. ОГПУ тов. ЯГОДА.

ТЕКСТ РАЗГОВОРА С АКАД. МИХАИЛОМ СЕРГЕЕВИЧЕМ
ГРУШЕВСКИМ.

Сегодня, 15-го апреля, мною был вызван М. С. ГРУШЕВСКИЙ для переговоров по вопросу о его индивидуальных обращениях к ряду деятелей украинского национал-демократического движения за рубежом. В процессе беседы были затронуты вопросы, касающиеся к области нелегальной деятельности ГРУШЕВСКОГО в советской Украине. Когда мною был задан ГРУШЕВСКОМУ вопрос о характере его связи с галицийской военной организацией, входившей в состав "Украинского Национального Центра", ГРУШЕВСКИЙ после некоторой заминки, заявил, что все его показания, данные им в ГПУ УССР, являются преувеличенными.

В частности, неверными являются следующие моменты:

1) Показания об имевших место в Харькове в 1924 и последующих годах политических совещаниях двух группировок украинских эсеров - а/группировки ЛИЗАНИВЬСКОГО, ГОЛУБОВИЧА, ПЕТРЕНКО и др., не покидавшей Украины и б/ре-эмигрантской группировки ЧЕЧЕЛЯ, ЖУКОВСКОГО, ШРАГА и др. По словам ГРУШЕВСКОГО, на таких совещаниях он не присутствовал и о них ему ничего неизвестно.

2) Показание о повстанчестве и существовании повстанческой тройки украинского центра. Никакой повстанческой организации, возглавлявшейся близкими к нему, ГРУШЕВСКОМУ, кругами, не существовало и никаких повстанческих тенденций в среде его политических друзей не было.

3) Неверно также показание о командировании за границу в 1929 г. МАЗУРЕНКО и свидании последнего в Париже с ВИННИЧЕНКО. МАЗУРЕНКО действительно ездил за границу, но без какого-

О.Г.П.У.

ЧТБ
в 1962 году

АРХИВ
Учетно-информационного отдела
КГБ СССР
СЛЕД. ФОНД

ДЕЛО № 504938

«Украинский Национальный Центр» - 1931.

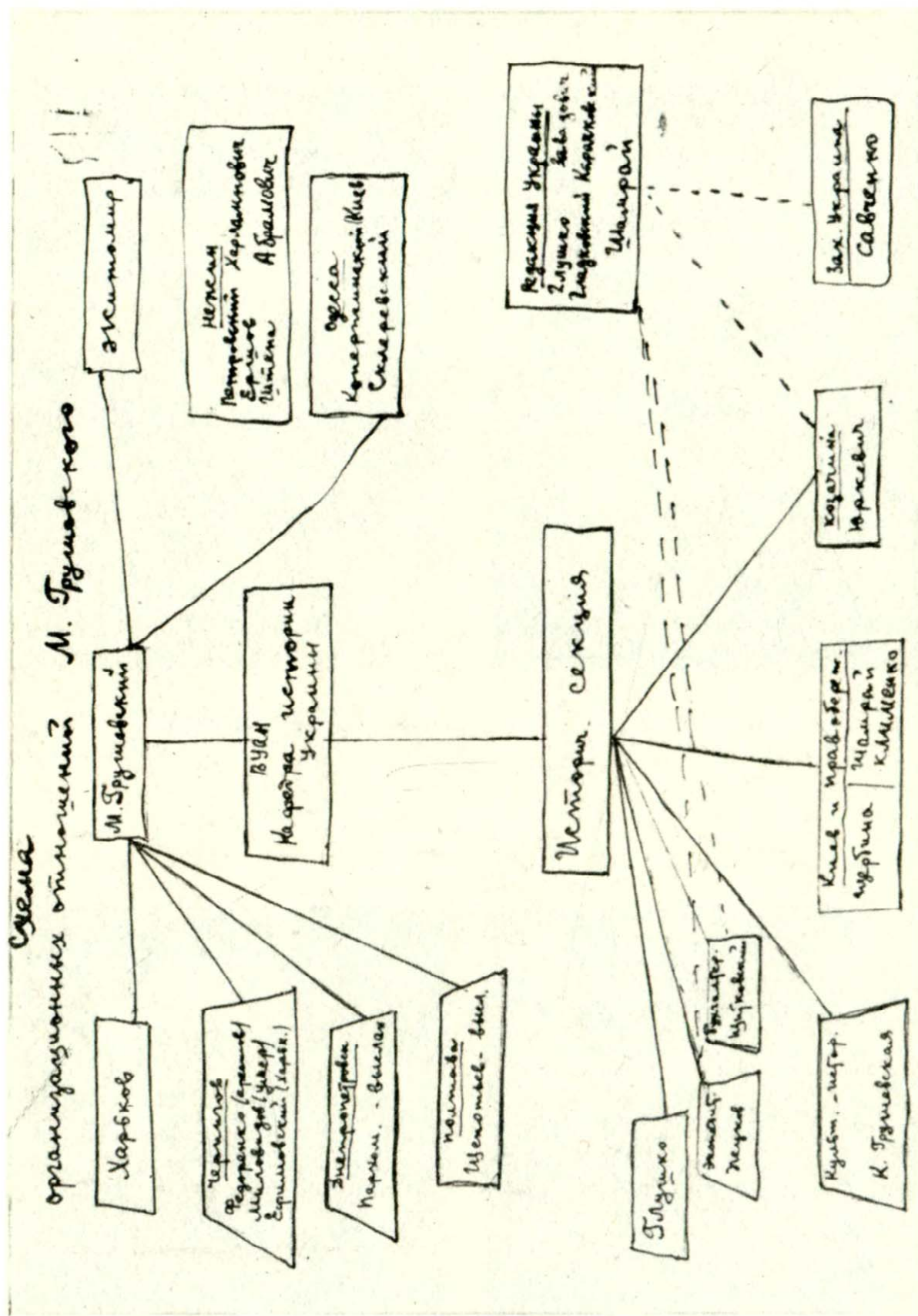
Обвинительное заключение № 404938

59804
ТОМ № 2

~~51002~~

Арх. № 59804

Один из томів справи «Українського національного центру», лідером якого ГПУ намагалося оголосити М. Грушевського. 1931 р.

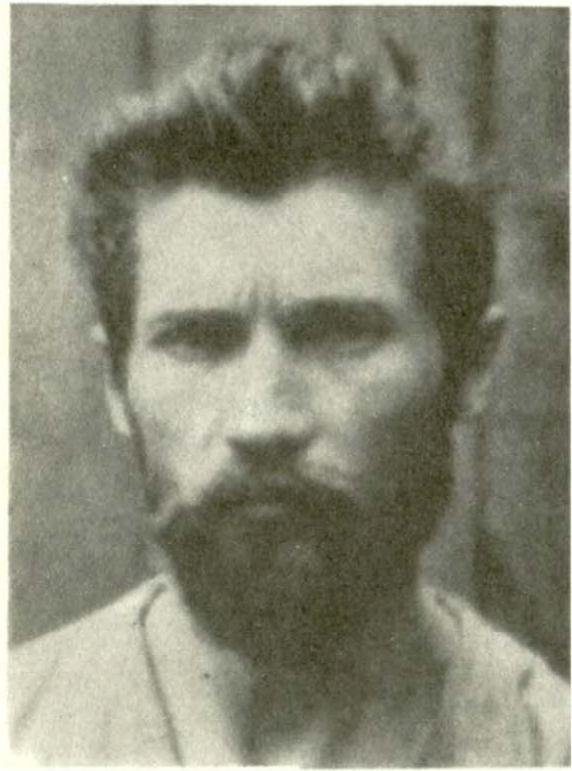

«Схема організаційних стосунків М. Грушевського», виготовлена в ГПУ УСРР і частково покладена в основу «УНЦ». 1931 р.

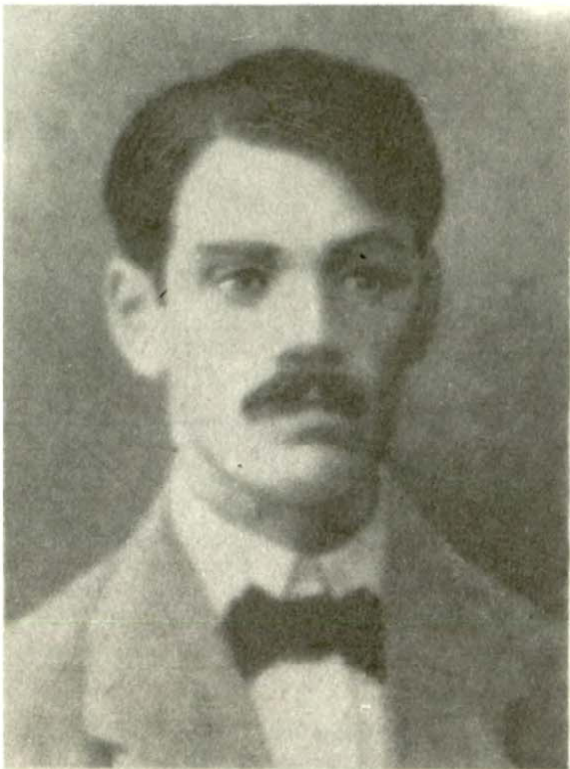
БЕЗВИННІ ЖЕРТВИ

М. Чечель

В. Потішко

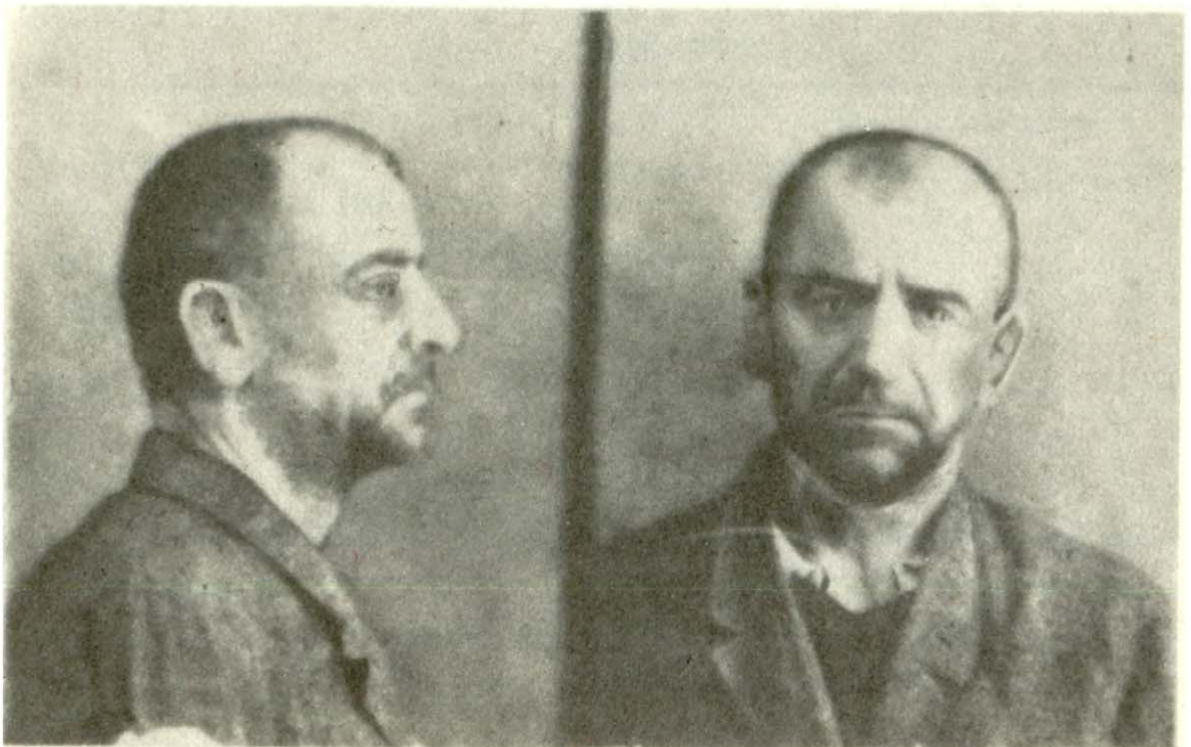
Т. Черкаський

В. Дністренко

М. Яворський

Г Коссак

Выписка из протокола

Заседания Коллегии ОГПУ (судебное) от, 17-го Сентября 1928 г.

СЛУШАЛИ:

ПОСТАНОВИЛИ:

29. Дело № 62943 по обв. с/с
Подольского ГООГПУ - НИКО-
ЛАЙЧУК Ивана Марковича по
58/6 ст.УК.

НИКОЛАЙЧУК Ивана Марковича
приговорить к ВЫСШЕЙ МЕРЕ
НАКАЗАНИЯ с заменой заклю-
чением в концлагерь, сро-
ком на ДЕСЯТЬ лет.
Дело сдать в архив. -

Секретарь Коллегии ОГПУ

Витяг із протоколу засідання колегії ОГПУ СРСР
у справі І. Николайчука від 17 вересня 1928 р.

ВЫПИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА

Особого совещания при Народном комиссаре Внутренних Дел СССР

от, 7-го февраля 1932 г.

СЛУШАЛИ

ПОСТАНОВИЛИ

21. ГЕРАСИМЕНКО Павла Ми-
хайловича заключить в к/л
сроком на ПЯТЬ лет с заме-
ной высылкой через ПП ОГПУ
в Севкрай на тот же срок,
считая срок: первому с
2/Ш-31 г. и второму с 3/Х-
1930 г.

ВЕРНО: НАЧАЛЬНИК 10 ОТДЕЛЕНИЯ 1 СПЕЦОТДЕЛА
МВД СССР - М а й о р - (Михалев)

Отв. секретарь Особого совещания

Витяг із протоколу Особливої наради при НКВД СРСР
у справі П. Герасименка від 7 лютого 1932 р.

Выписка из протокола

Особого Совещания при Коллегии ОГПУ от Судябинска от 7/II-1932г.

СЛУШАЛИ	ПОСТАНОВИЛИ
<p>6. Дело № 121159- по обв. гр. ИНДЫШЕВСКОГО Степана Евгеньевича, по 58/2, 6, 8 и 11 ст. ст. УК. /Дело рассм. в пер. постанов. През. ЦИК СССР ст 9/6-27г/</p>	<p>ИНДЫШЕВСКОГО Степана Евгеньевича - выслать через ППОГПУ в Зап. Сибирь, сроком на ТРИ года, считая срок со 2/3-31г.</p> <p style="text-align: right; font-size: small;">Срок 564 938</p>
<p>П. л. Секретарь Коллегии ОГПУ Верно: Нач. УСО ГПУ УССР</p>	

Витяг із протоколу Особливої наради при колегії ОГПУ СРСР у справі С. Індишевського від 7 лютого 1932 р.

ВЫПИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА

Особого Совещания при Народном Комиссаре Внутренних Дел СССР
от „21“ января 1935г.

СЛУШАЛИ	ПОСТАНОВИЛИ
<p>28. Дело № 121159 (пересмотр) ХРИСТЮК Павла Аникеевича, ос. пост. Кол. ОГПУ от 7/II-32г. к заключению в итл сроком на ПЯТЬ лет.</p>	<p>По отбытии срока наказания ХРИСТЮК Павла Аникеевича сослать в Северный Край срок ком на ТРИ года. Войти с ход. в През. ЦИК СССР об утверждении настоящего постановления.</p>
<p>Отв. Секретарь Особого Совещания</p>	

Витяг із протоколу Особливої наради при НКВД СРСР у справі П. Христюка від 21 січня 1935 р.

Зубкин

ВЫ П И С К А

из протокола Заседания Президиума ЦИК Союза ССР

от 2 июля 1937 года

С Л У Ш А Л И:	П О С Т А Н О В И Л И:
Ходатайство Особого Совещания при НКВД СССР от 2 июля 1937 г. о продлении тюремного заключения на ПЯТЬ лет ГОЛУБОВИЧ Всеволоду Александровичу.	Ходатайство удовлетворить.

п.п. Секретарь ЦИК*а Союза ССР

Верно:

ЗАМ НАЧ В ОТДЕЛА ГУБЕ НКВД
КАПИТАН ГОСУД. БЕЗОПАСНОСТИ

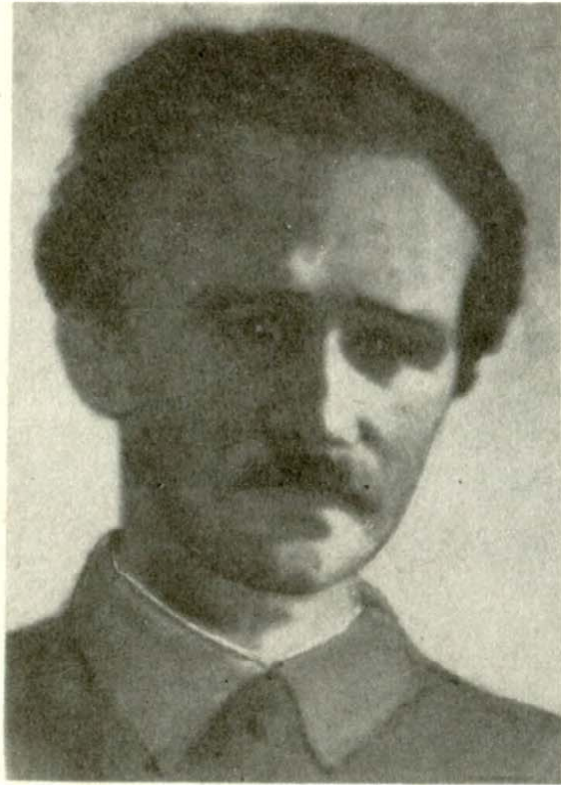
Акулов
К. Д. Д. Д.
Зубкин

Витяг із протоколу засідання президії ЦВК СРСР у справі В. Голубовича від 2 липня 1937 р.

Харківська делегація на IV Всесоюзному з'їзді Рад:
у 1-му ряду — П. Постишев (перший справа),
Л. Каганович (другий справа), В. Чубар (перший зліва);
В. Затонський (перший зліва — у 2-му ряду).
Москва, квітень 1927 р.

«Грушевськознавці» з ГПУ — НКВД

В. Горожанин —
начальник СВ ГПУ УСРР.
20-ті рр.

Г. Люшков — начальник
Інформаційного відділу
ГПУ УСРР. 20-ті рр.

Б. Козельський —
співробітник СВ ГПУ УСРР.
20-ті рр.

І. Леплевський —
начальник СОУ ГПУ УСРР.
20-ті рр.

Г Ягода — заступник голови ОГПУ СРСР. 30-ті рр.

В. Балицький — голова ГПУ УСРР. Початок 30-х рр.

Г. Грушевський
1931

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА

711
11

М.С. ГРУШЕВСКОГО
произведенного Председателем
ГПУ УССР - БАЛИЦКИМ .

0 - Чем вы хотите добавить ранее данные Вами показания ?
В каком виде представляется на сегодняшний день руководимая Вами организация :

ОТВЕТ -

Я в своих показаниях просил иметь ввиду, что мое первенство в организации было нравственное. Харьковский центр информировал меня о всех своих решениях принципиального характера ; многих мелочей я могу не знать.

Я являлся идеологом организации и изучал международную ситуацию. В прошлом я принимал деятельное участие во введении во II-й Интернационал украинских партий. Впоследствии , после моего от'езда из-за границы во втором Интернационале осталась делегация украинских социал демократов. Необходимо было выяснить и установить позицию II-го Интернационала в украинском вопросе для дальнейшего построения деятельности организаций. С этой целью я посылал своих эмиссаров за границу для установления связей с украинской делегацией во II-м Интернационале. В 1925, 1927 и 1929 г.г. за границу ездил МАЗУРЕНКО, который должен был привезти соответствующие информации. Нам было известно, что на Марсельском конгрессе II-го Интернационала в 1925 году обсуждался вопрос об интервенции, поэтому нам требовались подробные информац. об этом. В 1925 году МАЗУРЕНКО видел за границей ФЕДЕНКО - представителя II-го Интернационала, который

д

М. Грушевський

Я. Агранов —
начальник СПВ ОГПУ СРСР.
30-ті рр.

Ю. Кривець.
У 1923—1927 рр. працював
у Київському ОВ ГПУ
1937 р.

В. Гражуль (Дорін) —
начальник СВ Київського
ОВ ГПУ 20-ті рр.

П. Такке (Угер) Долореску —
співробітник Київського
ОВ ГПУ 20-ті рр.

В. Иванов. З 1928 р.—
начальник Київського
окрвідділу ГПУ 1937 р.

НКВД СССР
НАРОДНЫЙ КОМИССАРИАТ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР
3 ОТДЕЛ УГБ
Военный Трибунал № 1025-1939
"КИЕВСКОГО ВОЕННОГО ОКРУГА"
ДЕЛО № 105214
Кондратов
ПО ОБВИНЕНИЮ ГРУШЕВСКОЙ
ЕКАТЕРИНЫ МИХАЙЛОВНЫ
по ст. ст. 54-8, 54-я УК УССР
АРХИВ
Учтено-судебного отдела
КГБ при Совете Министров УССР
СЛЕД. ФОНА
8480
90795-2
50407 ФП том № 2

Справа Катерини Грушевської.
1939 р.

Дело зарегистрировано под № 1023/1900 577

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

(по делу-формуляр)

Город Киев Б. апреля 1936 г.

Сектор (подпись) НКВД УССР Киевская отдела

рассмотрев материал на граждан Грушевский Михаил Владимирович

год и место рождения _____

Адрес _____

Место службы и должность или род занятий _____

Социальное положение _____

Социальн. и полит. прошлое _____

Гражданство и национальность _____

Партийность _____ категория воинск. учета _____

и най д я: его Грушевский М. С. умер

Постанова про припинення справи-формуляра на М. Грушевського від 15 квітня 1936 р.

Дело зарегистрировано под № _____ 48

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

(по делу-формуляр)

Город Киев Б. Августа 1936 г.

Уч. 6-го (подпись) НКВД УССР Мещарь отдела

рассмотрев материал на граждан Грушевский Михаил Сергеевич
(фамилия, имя и отчество)

год и место рождения _____

Адрес _____

Место службы и должность или род занятий _____

Социальное положение _____

Социальн. и полит. прошлое _____

Гражданство и национальность _____

Партийность _____ категория воинск. учета _____

и най д я: его Грушевский М. С. умер

Постанова про припинення справи-формуляра на М. Грушевського від 5 серпня 1936 р.

Надгробок М. Грушевському на Байковому цвинтарі в Києві.
Архітектор В. Кричевський, скульптор І. Макогон, 1934 р.

ПОСТАНОВА

про припинення кримінальної справи

м.Київ

"5" квітня 1991 року

Начальник Слідчого відділу КДБ Української РСР полковник юстиції Пристайко В.І., розглянувши матеріали архівної кримінальної справи № 34404 відносно Грушевського Михайла Сергійовича у зв'язку з виконанням вказівки Генерального прокурора СРСР та Голови Комітету державної безпеки СРСР № 42с/13/40с від 30 квітня 1988 року, -

ВСТАНОВИВ:

У грудні 1930 року органами ДПУ УРСР порушено кримінальну справу, по якій на протязі 1930-1931 років до кримінальної відповідальності притягнуто 50 представників української інтелігенції за участь у так званому "Укробунді".

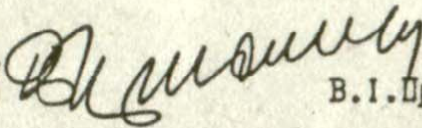
5.-

ПОСТАНОВИВ:

1. Кримінальну справу відносно Грушевського Михайла Сергійовича на підставі п.2 ст.6 КПК УРСР припинити за відсутністю в його діях складу злочину.

2. Копію цієї постанови надіслати Прокурору Української РСР.

Начальник Слідчого відділу
КДБ УРСР полковник юстиції

В.І. Пристайко

що після січневого пленуму Укрнауки «світлі можливості повного свобідного ходу наукового життя відсувались далі і далі — в далеку далечінь»¹⁵⁰. Почастішали скорочення та нерегулярність виплат, дедалі більше відчувалася відсутність коштів, книг, матеріалів, приміщень. Державне видавництво України (ДВУ) підняло ціну на часопис «Україна», що зменшило кількість його передплатників на 20 %¹⁵¹.

Грушевський продовжував виснажливу боротьбу проти керівництва ВУАН, а водночас постійно намагався привернути увагу партійно-державного керівництва до несприятливості стабільного матеріального забезпечення історичних досліджень. Він досить часто апелює до наркома освіти УСРР М. Скрипника, а також до голови Укрнауки Ю. Озерського (колишній керівник Укрнауки М. Яворський перейшов на наукову роботу). Мине не так багато часу, і Яворський та Озерський будуть заарештовані. Перший проходить у справі «УНЦ», а другий — у справі «Української військової організації (УВО)». Знаючи, що Яворський і Озерський свого часу контактували з Грушевським, слідчі будуть вичавлювати з них свідчення про сприяння «контрреволюційній» діяльності вченого. Так, у протоколі свідчень М. Яворського від 12 липня 1931 р. читаємо, що одним із завдань його і Озерського було «під виглядом реорганізації ВУАН у напрямку її радянзації очистити ґрунт у ВУАН для легальної бази Грушевського шляхом усунення від керівництва ВУАН групи Єфремова — Кримського, а також влаштувати на місцях наших людей, хоча президентом ВУАН Грушевського провести не вдалося»¹⁵².

До М. Яворського, відомого історика, академіка, антагоніста Грушевського в науці, який за дорученням вищих партійних інстанцій виробив марксистську концепцію історії України, ще повернемося. Менш відомо про Юрія Івановича Озерського, колишнього боротьбиста, засудженого 1932 р. до 10 років ув'язнення. Йому, зокрема, інкримінувалася приналежність до керівництва боротьбистської підпільної організації, що готувала збройне повстання та інтервенцію проти більшовицького режиму, а також те, що він «був у курсі всіх зв'язків цієї організації з центром М. Грушевського...»¹⁵³.

Тим, хто фабрикував справу Озерського, було байдуже, скільки разів Грушевський, коли почався відвертий наступ на нього, виступав проти голови Укрнауки, вважаючи, що така лінія продиктована його суб'єктивним ставленням, а не загальною політикою.

Рішення політбюро ЦК КП(б)У про реорганізацію ВУАН протягом трьох наступних місяців, прийняте в березні 1927 р., загострило внутрішньоакадемічну боротьбу. Всі розуміли, що події вступають у вирішальну фазу, оскільки М. Скрипник був настроєний рішуче і мав конкретну мету — «приручити» ВУАН якнайшвидше. 29 березня 1927 р. С. Єфремов фіксує в щоденнику: «Викликав Скрипник зранку А. Ю. Кримського до себе на розмову, вчора ввечері розмовляв з М. Грушевським: старий лис таки не кинув свого звичая до кожного начальства підохатися і вижебракував аудієнцію у «високого гостя». Про що вони там розмовляли — можна догадуватися... Кримський оповідає, що Скрипник з того й почав, що виложив йому цілу купу п'яток, брехень, наклепів, зачерпнутих, очевидно, з того каламутного джерела. Питав про «партію Єфремова», цікавився, що я друкую за кордоном і що російською мовою, розпитував навіть про той інцидент з бібліотекою Дорошенковою — це вже, напевне, за Любченком. Взагалі прикре враження ця розмова справила на Кримського. Скрипник здався йому дріб'язково-формалістичною людиною. До того ж, мовляв, нова мітла. А мені здається, що ця нова мітла — от мине місяць-другий — обернеться в простісінький обсмиканий деркач, який не то дріб'язку, а справжнього сміття вже не братиме. Прохав Скрипник на четвер призначити Спільне зібрання, на якому хоче познайомитися з академіками...»¹⁵⁴.

31 березня 1927 р. Спільне зібрання відбулося. На ньому вкрай невдало виступили А. Кримський і М. Грушевський. Останній з-поміж іншого раптом почав клопотатися про підвищення зарплати професорові Є. Тимченку та своєму братові О. Грушевському, а також про те, щоб запросити на штатного академіка К. Студинського (для своєї підтримки). Крім того, Грушевський просив повернути із заслання академіка К. Харламповича.

Цей невдалий виступ, як зауважив у щоденнику 31 березня 1927 р. С. Єфремов, викликав «надзвичайно різку» відповідь Скрипника: «Прикро було слухати таку промову, але — треба правду сказати — сам Грушевський її викликав своїм нетактовним вискоком і мусів слухати начальницького покрику, мов школяр, пійманий на шкоді. Огідна сцена. З тяжким почуттям розійшлося Спільне зібрання після неї. Хоча дехто казав: може, воно й добре, що Грушевський сам виявив себе — менше віри буде його брехням, наклепам та іншим алорам, з якими він заходжується коло кожного начальства»¹⁵⁵.

Весна 1927 р. принесла чергове загострення не тільки стосунків Грушевського з групою Єфремова — Кримського, а й ситуації в Україні. Почалися арешти кооперативних діячів, яких обвинувачували в протидії політиці влади на селі. Все це підвищувало увагу ГПУ до особи Грушевського, який неодноразово і відверто, пояснюючи своє політичне кредо, заявляв, що «він спирається в першу чергу на селянство»¹⁵⁶. Не випадково саме кооператори будуть згодом, у 1930—1931 рр., першими в числі тих, із кого почнуть у ГПУ «добувати» відомості про «контрреволюційну» діяльність Грушевського, на якого вже було накопичено чимало «компромату». Деякі із цих матеріалів цілком можуть бути предметом окремого аналізу.

Ось перед нами «сигнал» на Грушевського — заява одного із аспірантів науково-дослідної кафедри історії України, якою керував академік. Цей документ надійшов до Укрнауки в листопаді 1926 р., а звітти надісланий «куди слід» — до заступника голови ГПУ УСРР К. Карлсона. Автор заяви сигналізував, що «М. С. Грушевський як голова кафедри не дбає про пролетаризацію кафедри, а навпаки, заповнює її правими ворожими пролетарській справі елементами...»¹⁵⁷. Більше того, в заяві робився висновок, що керівництво кафедри висуває «не лише ворожих нам людей, а науково бездарних», серед яких називались В. Євфимовський, Д. Кравцов, П. Нечипоренко, П. Глядківський та ін.¹⁵⁸. Закінчувалася заява запереченням: «Останні доповнюючі матеріали подам пізніше»¹⁵⁹. Зауважимо лише, що автор «сигналу» на початку підкреслив, що він не просто аспірант, а й член ВКП(б) і вказав номер свого партквитка.

Підозри й доноси переслідуватимуть Грушевського всі десять років після повернення з еміграції. Перший донос про те, що він створив в Історичній секції ВУАН «ворожу політичну організацію», об'єднавши довкола себе «активних «хлопців» від української контрреволюції», з'явиться вже в січні 1927 р. Його автором був один із аспірантів Харківської науково-дослідної кафедри, який, зокрема, зазначав, що «добір працівників і організація наукової роботи (порайонно) викликали у мене підозру про існування за лаштунками Історичної секції ворожої нам політичної організації»¹⁶⁰.

ГПУ пропонувалося «перевірити» оточення Грушевського, групу, що «не змінювала своїх переконань і зовсім не стала радянською...»¹⁶¹. Особливу недовіру викликали порайонні комісії, що під пером пильного аспіранта виглядали як центри заклотницької периферії. Наприкінці

містився висновок про існування ворожої організації, «можливо, поки що не досить активної, але здатної виділити у необхідний момент «кабінет міністрів», як і робила Академія в минулому.

Ось чому нині слід звернути особливу увагу, щоб викрити групу»¹⁶².

В середині того ж 1927 р. через Іноземний відділ ОГПУ СРСР до ГПУ УСРР надійшла інформація про те, що Грушевський «приїхав на Україну з відома й дозволу Польщі і що в УСРР він здійснює роботу за польськими завданнями... Кінцева мета — створення самостійної української держави в складі УСРР (так в тексті. — Авт.) і Галичини під протекторатом Польщі». Цікава резолюція В. Балицького на цьому документі: «Це дуже важко довести. До речі, чи висловлювався Грушевський хоч одного разу проти Польщі? Тепер зручний випадок. Можна у нього вимагати інтерв'ю. Цю орієнтировку надішліть до Києва»¹⁶³.

Ми розшукали другий машинописний примірник цього ж документа. І на цьому знов є резолюція Балицького, датована вже 1931 р.: «Тов. Козельському. Старий документ інвідділу має дуже велике значення. Свого часу, тобто в 27 р., він надсилався апаратом до Києва до відома. Врахуйте при допитах Грушевського. Балицький. 30.III 31 р.»¹⁶⁴.

Гадаємо, Грушевський добре розумів і відчував, що відбувається довкола його персони, який специфічний інтерес вона викликає, але не збирався змінювати світогляд, застосовувати марксистську методологію у своїх дослідженнях та й узагалі комусь догоджати. Так, він міг іти на певні компроміси, але його позиція завжди була при ньому. Більше того, він, як міг, боронив свою гідність, про що яскраво свідчать його стосунки з Л. Кагановичем. Останній очолював ЦК КП(б)У з квітня 1925 р. по червень 1928-го. 1925 р. він зустрічався з Грушевським, висловлював свою підтримку¹⁶⁵. Минули роки, і мало що з обіцяного Кагановичем було виконано. 1927 р. під час перебування в Києві партійний лідер знову, через довірених осіб, натякнув на можливість зустрічі з Грушевським. Той, як зафіксовано в одному з повідомлень ГПУ, категорично відмовився, «заявивши, що йому з Кагановичем нема про що говорити. Він з ним вже розмовляв у 1925 році, Каганович йому багато наобіцяв, але нічого не виконав. Ось чому він вважає наступну зустріч зайвою»¹⁶⁶. В цьому ж повідомленні зазначалося, що українці сприйняли із задоволенням таку поведінку Грушевського, розцінивши її як «ляпас Кагановичу»¹⁶⁷.

Боронив Грушевський не тільки себе, а й виступав на захист інших, що також відбито в документах ГПУ. Його ім'я знаходимо серед тих діячів, які в червні 1927 р. підписали лист до редакції газети «Пролетарська правда» у зв'язку з самогубством археолога, етнографа і мистецтвознавця Данила Михайловича Щербаківського. Автори листа вимагали провести у зв'язку з цим кримінальне і громадське розслідування¹⁶⁸. Крім того, Грушевський власноручно підготував і видрукував у журналі «Україна» некролог про вченого. «...Не лишилось далі інших форм протесту, як тільки ті, що практикуються в примітивних умовах життя: самогубством довести завдану кривду!.. Дійсно, неможливі обставини... довели його до самогубства, як останньої форми протесту»¹⁶⁹. Ці та інші фрагменти некролога потрапили у зведення ГПУ і стали предметом пильного аналізу¹⁷⁰.

І це не випадково, оскільки дуже швидко було прийнято версію, що Щербаківський покінчив життя самогубством у стані депресії і кризи. Згаданого листа до «Пролетарської правди» (який також зберігся у справі Грушевського) не надрукували, хоча при цьому покарали декого із тих, хто цькував небіжчика. Однак уже в середині липня 1927 р. М. Скрипник у виступі на пленумі Центрального бюро секції наукових співробітників УСРР звинуватив авторів листа у спробах використати смерть Щербаківського для політичних маніпуляцій академічних кіл проти Радянської влади. Невдовзі припинили й розслідування причин самогубства. А 1934 р. Д. Щербаківського оголосили «буржуазним націоналістом» і його могилу зрівняли з землею.

Отже, Грушевський, вказуючи на причини самогубства Щербаківського, що суперечили офіційній версії, в черговий раз свідомо наражався на неприємності і не міг не розуміти, як це вплине на його «імідж» в очах можновладців. Однак він наважився на це, як наважився клопотатися за повернення до Києва академіка К. Харламповича, який з 1924 р. перебував у засланні. Документи, пов'язані з цим, також збереглися у справі-формулярі на М. Грушевського¹⁷¹, як і його перлюстрований лист до Харламповича, написаний у серпні 1927 р. У посланні до колеги академік торкається і власних проблем: «Щоб посунути наперед свою Історію Укр[аїни], я все відкладаю, навіть газет не читаю — стільки часу забирає ріжна канцелярщина і всяка «організаторська робота», то значить виймання палок з колес. Уже не знаю, коли буде легше. Я дуже за сей рік знервувався, переутомивсь, не маючи спочинку, як білка у колесі»¹⁷².

Йому й справді було чого нервувати. Він нічого не написав Харламповичу про це, але в червні того ж 1927 р., а саме в ніч з 14 на 15 червня вчений потрапив у дуже неприємну ситуацію. Як стверджує дехто з дослідників, у будинку Грушевського на вул. Паньківській, 9, саме тієї ночі було зроблено обшук¹⁷³. Насправді, все сталося трохи інакше, але не менш прикро для академіка. Київським ГПУ був виписаний ордер на арешт колишнього білого офіцера Ф. Бурдиги, який мешкав у будинку, № 14, по вул. Микільсько-Ботанічній. Будинок цей знаходився на розі Паньківської та Микільсько-Ботанічної і з боку Паньківської значився під № 9. Чекіст Бабченко (в матеріалах службового розслідування того часу зазначено, що він чомусь «колишній чекіст»), якому виписали ордер на арешт Бурдиги, разом з двірником і кербудинком, племінником Грушевського С. Шамраєм, зайшов у кімнату Грушевського, потім у кімнату його доньки Катерини, але нікого із сторонніх осіб не виявив і пішов.

Наступного дня по Києву пішли чутки, що у Грушевського зроблено трус. 17 червня В. Балицький дав доручення Київському окрв'їдділу розібратися¹⁷⁴, на що 18 червня до ГПУ УСРР надійшла телеграма за підписом начальника Київського окрв'їдділу Западного з підтвердженням того, що робили обшук не в будинку Грушевського, а в двох сусідніх¹⁷⁵. 21 червня до редакції журналу «Україна», який редагував Грушевський, прийшов співробітник ГПУ П. Такке, який у розмові з академіком з'ясовував деталі нічного інциденту, а потім звітував про цю зустріч, зокрема й про таке: «Закінчивши розмову, я вибачився перед Грушевським за завдану йому турботу, на прощання Грушевський, потиснувши мені руку, попросив передати вітання начальникові Київського окружного ГПУ, хоча він з ним особисто не знайомий. При прощанні Грушевський вимовив кілька малозрозумілих фраз, з яких я, скоріше за тоном, зрозумів, що він висловлює своє задоволення тим, що ГПУ взялося розслідувати інцидент, що трапився»¹⁷⁶. Характерно, що київські чекісти, доповідаючи своєму харківському начальству, писали: «Таким чином, ми маємо наявний факт відвідання квартири Грушевського без обшуку, факт, зрозуміло, небажаний, але факт випадковий, який нами не міг бути передбачений»¹⁷⁷.

Чи передбачали чекісти зайти тієї червневої ночі на Паньківську до Грушевського, чи ні — все це для академіка не мало принципового значення. Тепер він до кінця зрозумів, чого варті ті «охоронні» грамоти, які йому видали

перед поверненням. По-різному, але публічно (в першу чергу в пресі) йому періодично нагадували про його «сумнівне» політичне минуле, а тепер був порушений ще один пункт обіцянки влади — той, що академік не підлягав обшукам, арештам і переслідуванням. Нагадували йому про це і в інших формах. Так, 1927 р. М. Скрипник, будучи наркомом освіти, буквально допитував Ф. Савченка, який був правою рукою академіка, фактично його особистим секретарем. Чекісти зафіксували, що з оточення Кримського було пущено чутки, ніби Ф. Савченко їздив до Одеси, щоб формувати там якийсь уряд (зрозуміло, хто давав йому це «завдання»). Ось як подано зустріч Савченка із Скрипником у спецзведенні Київського окружного відділу ГПУ від 28 січня 1928 р.:

«Скрипник: Коли Ви були в Одесі?

Савченко: Здається, торік.

Скрипник: Що Ви там робили?

Савченко: Провів засідання, лекцію читав тощо.

Скрипник: А з ким балакали?

Савченко: З Бронштейном.

Скрипник: А ще з ким?

Савченко: З Вайнштейном... Цікаво, що про те ж саме мене запитував і Кримський.

Тоді Скрипник розсміявся і сказав, що Кримський розповідав йому про формування Савченком в Одесі якогось уряду. Савченко сміючись сказав, що уряд, очевидно, сформував поганий, бо він більше року існує, а ознак життя не подає. На цьому інцидент закінчився»¹⁷⁸.

Тут же знаходимо й таке: «З кіл Кримського виходять чутки про те, що Грушевський збирається залишити УСРР... Однак обставина примушує нас нині над цим питанням замислитись. У одному з раніше надісланих вам документів до дружини Грушевський пише, що збирався подати в Академію заяву про дозвіл йому закордонного відрядження»¹⁷⁹.

У справі-формулярі і справді збереглася засвідчена копія такої заяви Грушевського до Історико-філологічного відділу ВУАН та Укрнауки від 10 січня 1928 р.: «Чотири роки я не був за кордоном і почуваю потребу відновити зв'язки і ознайомитися з періодиками; сього року відбувається інтересний «Інтернаціональний етрусський конгрес» в Фльоренції й Болонї, 27.IV — 3.V, який ставить цілий ряд проблем з історії егейської й малоазійської культури, а 14—18.VIII — «Інтернаціональний конгрес історичних наук» в Осло (Християнія). На обидва Історична секція при УАН

дістала запросини, і я вважаю нормальним на них побувати. Прошу тому наукової командировки від квітня до вересня, безплатної, бо Укрнаука, мабуть, не розпоряджає вже коштами на такі речі в сім році.

Академік М. Грушевський»¹⁸⁰.

21 січня 1928 р. А. Кримський як неодмінний секретар надіслав цю заяву до Укрнауки. Ознайомилися з нею і чекісти. Але відомо, що закордонне відрядження Грушевському ГПУ УСРР не дозволило, незважаючи на дозвіл Іноземного відділу ОГПУ СРСР за підписом помічника начальника цього відділу Угарова¹⁸¹.

Невдовзі Грушевський ясно зрозумів, що ніколи не буде виконано й іншої життєво важливої для нього обіцянки — обрати його президентом ВУАН. В останній день 1927 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання про академіка і по доповіді М. Скрипника прийняло ухвалу, в якій деталізувалися дії Наркомату освіти та Київського окрпарткому щодо проведення реорганізації ВУАН. Одним із принципових було таке рішення: не надавати переваги жодному із ворогуючих академічних угруповань, а як дипломатичний крок — передбачалося ввести до Президії Грушевського і Кримського з умовою, що останній не займатиме посади неодмінного секретаря¹⁸². Власне, з цього моменту почався пошук сторонньої людини на посаду президента ВУАН, і зрештою, ним стане вчений-епідеміолог, академік ВУАН Д. Заболотний, який перед тим працював у Ленінграді. Неодмінним секретарем рекомендували Д. Багалія. Планувалося повністю використати надане Наркомату освіти постановою Раднаркому УСРР право провести затвердження обраних академіків, виключивши з їх складу вороже настроєних до більшовицького режиму. Передбачалося також схвалити правила та інструкцію про роботу ВУАН, Спільне зібрання замінити Радою, замість таємного голосування ввести відкрите та ін. Наркомату освіти доручалося створити комісію, яка б детально зайнялася підготовкою перевиборів до ВУАН. Уже 2 січня 1928 р. ухвалу політбюро ЦК КП(б)У було доведено до відома академіків¹⁸³.

Про реакцію вчених на ці рішення довідуємося із документів ГПУ. 2 січня 1928 р. перед початком Спільного зібрання до ВУАН прийшов Л. Левицький і повідомив А. Кримського про рішення політбюро ЦК КП(б)У, зокрема про те, що Спільне зібрання має бути замінене Радою. Присутній при розмові С. Єфремов зауважив: «Бачите, Агатангеле Юхимовичу, я завжди казав, що всякі

непорозуміння треба розв'язувати тут, на місці, а не переносити до центра. Треба було тут дійти порозуміння»¹⁸⁴.

Коли до Києва прибула комісія на чолі з Ю. Озерським, він зустрівся з Грушевським, поцікавився його думкою про кандидатури, рекомендовані до Президії ВУАН, і запропонував академікові ввійти до її складу. Ось як передає цей епізод таємний інформатор ГПУ: «Грушевський запитав, чи буде це тимчасова Президія чи постійна. Озерський відповів, що постійна. Тоді той йому заявив, що він до Президії не піде. Підготовки ніхто ніякої не веде. Все це робиться десь в тайниках, апаратним шляхом, і це не буде сприяти збільшенню авторитету цієї Президії»¹⁸⁵.

18 лютого 1928 р. результати роботи комісії Ю. Озерського розглянуло політбюро ЦК КП(б)У, а 9 березня 1928 р. вони обговорювалися на розширеній колегії Наркомату освіти УСРР у присутності членів Президії ВУАН. Колегія схвалила роботу комісії, постановила розширити Президію ВУАН до п'яти осіб, скасувати Управу Академії, поставити питання про розширення асигнувань для ВУАН. Було затверджено пакет документів, які мали юридично забезпечити академічну реформу: положення про роботу Ради ВУАН, інструкцію щодо перевиборів Президії ВУАН, резолюцію про затвердження дійсних членів ВУАН (усього було затверджено 47 осіб; до речі, не затвердженими у складі Академії виявилось двоє, в тому числі К. Харлампович)¹⁸⁶. У зв'язку з цим академік М. Василенко записав у щоденнику: «Як сприймаються ці новини в Академії? Одні дивляться на справу безнадійно, інші посилаються на минуле і не бояться перемін. До останніх належу і я. Ломка Академії введенням до неї сторонніх елементів сильно буде гальмувати справу, але роботу не зупинить, а це головне... Починається новий період у житті Академії — не із веселих. Поживемо — побачимо»¹⁸⁷.

Перед від'їздом до Харкова С. Єфремов і А. Кримський провели приватні збори академіків і намітили свій склад майбутньої Президії. Президентом пропонувалось обрати К. Воблого. Грушевський підтримав цю кандидатуру, однак на другу неофіційну зустріч академіків 14 березня 1928 р. не прийшов, про що стало відомо М. Скрипнику¹⁸⁸.

У березні 1928 р. підсумки підбивала не тільки комісія під керівництвом Ю. Озерського. Узагальнюючий документ під назвою «УАН», у якому стисло характеризувались основні періоди розвитку Академії, був підготовлений і для ГПУ УСРР. Окремо оцінювалося повернення М. Грушевського, з приїздом якого «всі соціалістичні і демократичні еле-

менти Академії почали сподіватись на те, що Грушевський буде на чолі УАН і таким чином Академію перетворить на «справжній осередок української демократичної культури». Це не справдилось, оскільки, зрозуміло, стара акад[емічна] група не хотіла здати позицію. Почалась боротьба, що ведеться до цього часу. В колах української інтелігенції теперішня УАН не є центром української національної культури, як за своїм національним складом (небагато українців), так і за своєю лінією поведінки»¹⁸⁹.

Зверталася увага на те, що ВУАН не може нормально працювати, оскільки «більше зайнята чварами». Разом з тим підкреслювалося, що «база Єфремова і Кримського все-таки дуже велика» і при виборах є вірогідність їхнього переобрання¹⁹⁰. В цілому автор документа давав негативну оцінку стану ВУАН, якій, на його думку, притаманна «не надто міцна, «в міру» лояльність, щоб у випадку наступу капіталу мати можливість виправдатись за співпрацю з більшовиками.

По суті, в науковому відношенні — це продовження старої буржуазної наукової жвачки (за деякими винятками). Прагнення пустити в очі порох «вченості» й довести свою недосяжність і необхідність для радбудівництва. Українські демократичні кола чекають на оновлення УАН з тим, одначе, щоб націоналістичні тенденції були виявлені сильніше, щоб УАН під виглядом наукового центру стала фортецею українського націоналізму.

Вся УАН в цілому (обидві її групи) мають все-таки величезні зв'язки з усім населенням України, переважно українцями, щупальці і нитки існують у багатьох містах, і всі нібито наукові інтереси завжди пов'язують з національними намірами тощо.

Все це слід розробити як належить...»¹⁹¹.

Такі оцінки тільки зміцнювали переконання партійно-державного керівництва щодо правильності обраної лінії в академічних справах. У квітні 1928 р. ЦК КП(б)У попередньо сформував склад Президії ВУАН, до якої мали ввійти Д. Заболотний, К. Симінський, М. Грушевський, А. Кримський, О. Корчак-Чепурківський. Ці кандидатури погодили з політбюро, доручивши М. Скрипнику і П. Любченку запропонувати кандидатури 15 нових академіків, зокрема кількох комуністів.

Переобрання Президії мало відбутися 3 травня 1928 р. З повідомлення від 20 квітня дізнаємося, що до М. Грушевського ще раз звернулися з пропозицією ввійти до складу Президії (це зробив Л. Левицький) і знову напгов-

хнулись на відмову академіка, який не приховував образи. «З точки зору його здатності керувати в Академії, — зазначає таємний інформатор, — немає сумніву, що він би з цією справою впорався, за це промовляє його багаторічний досвід керівництва Львівським науковим товариством імені Шевченка. В цілому Грушевський дуже розстроєний і вважає, що його образили без всякого приводу з його боку. Влітку приїздив до Києва Скрипник, з ним розмовляв, пропонував йому президентську посаду, обіцяв йому створити відповідну обстановку, а тепер раптом пропонують йому увійти до Президії тільки на правах члена. Це розцінюється як недовіра з усіма наслідками, що випливають звідси»¹⁹².

Нарешті, один із документів ГПУ від 3 травня 1928 р. зафіксував невдалу спробу властей запропонувати Грушевському посаду віце-президента ВУАН, «піднявши» тим самим рівень своєї уваги до ображеного академіка. Однак він відмовляється, заявивши, що погодиться на цю посаду тільки за тієї умови, що його кандидатуру висунуть самі академіки. Цей вчинок Грушевського викликав позитивну оцінку академічного загалу¹⁹³.

3 травня 1928 р. відбулися вибори нової Президії ВУАН, до якої пройшли Д. Заболотний (президент), К. Воблій (віце-президент), А. Кримський (неодмінний секретар). До визначення наступних двох членів Президії не дійшло, оскільки присутній на засіданні Скрипник припинив вибори. Однак Наркомат освіти УСРР не затвердив кандидатуру Кримського, а своїм наказом призначив виконуючим обов'язки неодмінного секретаря О. Корчака-Чепурківського. До речі, остзній в розмові з таємним інформатором ГПУ так охарактеризував поведінку Грушевського під час цього засідання: «Грушевський — хитрий, розумний політик і врахував, що тепер йому не час виступати, що співвідношення сил складається не на його користь, але що цей час прийде»¹⁹⁴.

На початку засідання мав місце епізод, який значною мірою наперед визначив ставлення М. Скрипника до ВУАН і багатьох академіків. Справа в тім, що наркома не обрали до президії зборів. Це, власне, йому й не було потрібно, оскільки вирішувалося питання про вибори Президії, а він не був академіком чи одним із академічних керівників. Але раптом П. Тутківський запропонував його кандидатуру на голову засідання Ради ВУАН (після того, як уже було запропоновано В. Вернадського, який зрешттю і пройшов). В одному із перлюстрованих листів М. Левченка до М. Слабченка

(від 12 травня 1928 р.) дано таку оцінку: «Скрипник замість самому одмовитися (бо ж подумати тільки треба, щоб сказати про такі «вибори», де головує не академік, а Скрипник) переніс все це на ґрунт політичний і зараз веде шалену кампанію проти Академії. Що може з цього вийти, то й про роком для цього бути не треба... Особливо наїрошився Скрипник проти Кримського і дав слово, що він Кримського зітре на порох»¹⁹⁵.

Саме 3 травня у львівській газеті «Діло» з'явилася кореспонденція академіка К. Студинського з Києва. В ній не тільки коментувався хід перевиборів, а й кидалися обвинувачення на адресу С. Єфремова і А. Кримського в тому, що старий склад Президії репрезентував і захищав інтереси проросійських академічних сил. 18, 19 і 20 травня за підписом «Лівобічний» у тій самій газеті «Діло» було вміщено матеріал під назвою «За Українську Академію наук». Автором цієї публікації скоріше за все був також К. Студинський. Стаття ще в більш різкій формі і відвертіше повторювала основні положення попередньої кореспонденції. Чекісти уважно проаналізували ці матеріали. В одному із узагальнюючих документів ГПУ зазначалося: «Із змісту цих статей видно, що боротьбу між Грушевським, з одного боку, та Кримським і Єфремовим — з іншого, слід розцінювати як боротьбу між українцями і неукраїнцями. Кримський безсумнівно являє собою інтереси неукраїнські, і Єфремова йому вдалось схилити на свій бік низкою інтриг, а також використанням старої ворожнечі між Єфремовим і Грушевським. Нині стають зрозумілими слова Грушевського, свого часу сказані ним, про те, що в Українській Академії наук сидять «люди українству неприхильні»¹⁹⁶.

Надзвичайно цікаво те, що для чекістів не було сумніву: автором або принаймні інспіратором цих публікацій є Грушевський. «Виступ Студинського, — читаємо в одному повідомленні від 9 жовтня 1928 р., — виходив, зрозуміло, від всієї групи Грушевського і мав на меті зміцнення позицій саме цієї групи»¹⁹⁷.

У липні 1928 р. С. Єфремов у відповідь на виступи К. Студинського і «Лівобічного» підготував статтю «Про двох лицарів — одного під забралом, другого так». Саме цю публікацію йому будуть ставити у провину згодом, коли розпочнеться санкціонована політбюро ЦК КП(б)У кампанія цькування колишнього віце-президента ВУАН.

1 червня 1928 р. заступник наркома освіти УСРР А. Приходько та Ю. Озерський офіційно інформували ЦК КП(б)У

про реорганізацію ВУАН, підбиваючи тим самим підсумки боротьби проти академічної «фортеці». В цей же час партійно-державні структури, щоб хоч якось заспокоїти Грушевського, стривоженого тим, що влада не тільки не виконала, а й не збиралася виконувати обіцянки щодо його президентства в ВУАН, пропонують вченого до списку кандидатів на обрання дійсним членом Всесоюзної Академії наук. 16 червня 1928 р. М. Скрипник підписує такий лист до ЦК КП(б)У: «У зв'язку з виборами до Всесоюзної Академії наук НКО вважає необхідним, аби наукові та учбові заклади та громадські організації виставили додатково декілька кандидатів з України до Всесоюзної Академії наук.

Такими кандидатами можуть бути:

а) по лінії фізико-математичній: акад. Крилов, акад. ВУАН, член-кореспондент Всесоюзної Академії, акад. Бернштейн, член закордонних академій, акад. Граве;

б) по лінії хімічній: акад. Писаржевський, член-кореспондент Всесоюзної Академії, акад. Плотников, акад. ВУАН;

в) по лінії соціально-гуманітарній: акад. Грушевський, акад. Багалій (виставлення кандидатури Кримського на вакансію катедр сходознавчих в сучасний момент НКО з політичних міркувань вважає за недоцільне).

Прошу поставити це на ЦК КП(б)У»¹⁹⁸.

Ще в квітні 1928 р. було оголошено про 43 вакансії з різних спеціальностей на виборах до ВАН. Завідуючий агітпропом ЦК ВКП(б) А. Криницький надіслав до місцевих парторганізацій інструктивний лист у зв'язку з виборами, підкреслюючи необхідність «підняти громадську думку країни й розгорнути кампанію в пресі за — одних і проти — інших кандидатів», виходячи при цьому «а) з міркувань наукової кваліфікації кандидата, б) з громадсько-політичної його характеристики»¹⁹⁹.

І хоча така характеристика М. Грушевського з боку більшовицького режиму не була позитивною, його кандидатура потрапила до числа тих, кого комісія політбюро ЦК ВКП(б) рекомендувала підтримати. Це підтвердила нова директива Криницького від 29 вересня 1928 р., яка започаткувала агітаційну кампанію в пресі, в громадських і наукових установах²⁰⁰.

У тогочасній періодиці знаходимо і статті про Грушевського. Як правило, всі вони були побудовані за принципом «щедрінського симбіозу»: з одного боку — з іншого боку. Ось що писав, наприклад, П. Кияниця в газеті «Пролетарська правда» — органі київських окружкому КП(б)У,

окрвиконкому і окрпрофради: «М. С. Грушевський має погляди немарксистські. У всіх його історичних працях — і раніших, і теперішніх — усе просякнута дрібнобуржуазним ідеалізмом та народницькими мріями... Проте сучасна українська марксистська історична наука високо цінує наукові заслуги та історичну ерудицію найвидатнішого історика України»²⁰¹.

М. Яворський у газеті «Вісті ВУЦВК» зазначав: «М. С. Грушевський у своїх працях ідеологічно й тепер залишився при буржуазному ідеалізмі, не визнавши пролетарського марксизму, все ще й тепер не позбувся цілком старих своїх народницьких мрій та побажань.

Але він є найвидатнішим істориком України... М. С. Грушевський не тільки склав своїми науковими дослідженнями цілу добу в українській історіографії, але й підніс цю історіографію на небувалу до того височінь»²⁰².

Уміло диригована і жорстко контрольована кампанія виборів до ВАН принесла результати: серед інших рекомендованих владою кандидатів М. Грушевський 12 січня 1929 р. на Загальних зборах ВАН СРСР був обраний її дійсним членом. Чекісти уважно відстежували процес передвиборчої кампанії, настрої і думки різних верств щодо кандидатів в академіки, в тому числі щодо Грушевського. Архіви зберегли чимало відгуків про те. Один із них, за оперативним повідомленням, належав С. Єфремову, який у жовтні 1928 р. у приватній розмові заявив, що кандидатуру Грушевського слід розглядати як шмат м'яса, кинутого режимом у бік українства²⁰³.

У тому, що це насправді було так, невдовзі переконався і сам Грушевський. У січні 1929 р. його ім'я, як і Єфремова, згадується в постанові політбюро ЦК КП(б)У. Першим пунктом цього невеличкого, але вкрай важливого за своїми наслідками документа було започатковано масовану громадську кампанію проти Єфремова, що завершиться його арештом у липні 1929 р. і оголошенням лідером «СВУ». Останній, п'ятий пункт постанови був таким: «Визнати за необхідне зміну нашої лінії щодо матеріальної підтримки Грушевського»²⁰⁴.

На практиці це означало початок нищення тієї справи, якій стільки сил і енергії присвятив академік після повернення в Україну. Це знаменувало початок погрому його історичної школи, тотальної обструкції всіх його дій, посилення підготовки репресивних акцій проти нього. Прийняте 9 січня 1929 р., ще до обрання Грушевського академіком ВАН, це рішення засвідчувало справжнє став-

лення режиму до вченого, якому комуністична влада ніколи не довіряла та й не могла довіряти. Як ніколи, в свою чергу, не довіряв цій владі і Грушевський. «До большевиків, — писав про нього колишній секретар Центральної Ради М. Єремійв, — він таки не пристав...»²⁰⁵. Це й справді було так усупереч докорам його ворогів за його «угодовство».

Відтепер режим уже не приховував, що хоче розквитатися з Грушевським за його політичне минуле.

Розділ 4

РОЗПРАВА

28 грудня 1928 р. у Москві розпочала роботу Перша все-союзна конференція істориків-марксистів. Вона була велелюдною (123 делегати з ухвальним голосом, 272 — з дорадчим, чимало запрошених). Працювало п'ять секцій. Одна з них — секція історії народів СРСР — відкрилася доповіддю М. Яворського «Про сучасні антимарксистські течії в українській історичній науці». Вона містила критику історичної школи М. Грушевського, який створив теорію «безкласової» української дрібнобуржуазної самостійності. Подаючи звіт про виступ Яворського, газета «Правда» писала, що «академік Грушевський, хоча й приймає офіційно Жовтневу революцію й неодноразово декларував зміну своєї політичної позиції щодо Радянської України, по суті, залишився на своїх старих позиціях...»²⁰⁶.

Утім Яворський критикував не тільки свого найбільшого наукового антагоніста, а й академіків Д. Багалія і М. Василенка, а також В. Липинського, підкреслюючи, що криза української історичної науки триває, старі буржуазні історичні концепції в Україні починають оживати.

В інформації про роботу конференції в журналі «Україна» О. Гермайзе зауважив: «На жаль, проф. Яворський не сказав у своїй доповіді нічого про досягнення марксистської історіографії на Україні, хоч перелічив мало не всі імена відомих українських істориків, крім свого. Біля доповіді М. Яворського виникли дебати, де були делегатами з України (тт. Гуревич, Рубач) поставлені питання про елементи «великодержавництва» у деяких російських істориків. Виступи поодиноких промовців з цього приводу показували, що обвинувачення українських делегатів мали під собою деякий ґрунт.

Один з молодих російських істориків спробував був уза-

гальнити деякі неточні соціологічні формулювання, що він їх познаходив у старому підручникові М. Яворського, і ті давні помилки пробував трактувати, як взагалі характерне явище для істориків-марксистів на Україні»²⁰⁷.

Ось так, створюючи загальне мінорне уявлення про стан історичних досліджень в УСРР, критикуючи Грушевського та інших учених, Яворський (якого невдовзі в ГПУ почнуть «вписувати» разом з академіком до однієї «контрреволюційної» організації) загострив увагу московських знавців української історії на власному науковому доробку. На це спрацювали і його полеміка, а згодом конфлікт з московськими істориками М. Покровським і П. Горіним.

У лютому 1929 р. у газеті «Правда» з'явилася рецензія останнього на книжку М. Яворського «Історія України у стислому нарисі». На думку рецензента, автор викривляв «справжній історичний розвиток України у ХХ столітті».

Ця рецензія дала імпульс посиленню критики Яворського в Україні. У травні 1929 р. в історичному відділі Українського інституту марксизму відбулася дискусія, на якій погляди вченого кваліфікувалися не тільки як дрібнобуржуазно-націоналістичні, а й як прокуркульські, що йдуть у рідні «правих ухильників»²⁰⁸.

Дискусія тривала чотири дні — 15, 20, 24 і 28 травня. В ній узяли участь М. Вєліц, І. Гехтман, З. Гуревич, О. Городецька, В. Десняк, Г. Карпенко, С. Мебель, В. Сушино-Хоменко, М. Рубач, М. Свідзінський та ін. В основному дискутувалися три проблеми: правомірність критики Яворським школи Покровського; обґрунтованість поглядів Яворського на новітню історію, зокрема на розвиток революційного руху в Україні; ставлення до історичної концепції Грушевського. Хоча про останню у тезах Яворського фактично не згадувалося, учасники дискусії часто торкалися цього питання; одні (їх було мало) — захищаючи, інші — розвінчуючи лідера українських істориків-марксистів. Чимало критиків Яворського намагалися довести спорідненість його поглядів на українську історію з поглядами Грушевського або звинуватити у примиренському ставленні до буржуазної історіографії²⁰⁹.

На жаль, не збереглося точних свідчень про реакцію Грушевського на цю подію, хоча один із таємних інформаторів, посилаючись на розмову з М. Василенком, писав, що Грушевському має бути все це неприємно і йому, очевидно, ще «перепаде, якщо вже в газетах почали писати про дрібнобуржуазність теорії Грушевського»²¹⁰.

Однак поки що найдошкульніше «перепало» С. Єфремову, проти якого було розгорнуто галасливу і добре спрямовану «викривальну» кампанію²¹¹. 1928 р. його за рішенням Президії ВУАН усунули від «усякої організації та адміністративної роботи в органах ВУАН». Наприкінці того року він з гіркотою писав у щоденнику: «Власне, зняття мене з посад (секретаря відділу та з усяких комісій: статутарної, господарчої, ювілейної і т. ін.) для мене не мінус, а плюс. Одбирають вони силу часу, а все без потреби, і мені це власне на руку... Підлішого часу не було й не буде, що ж, лишається пити отруєний келих до дна»²¹².

Його передчуття невідвортної трагедії виявилось точним. Та, напевно, було воно і в Грушевського. Недаремно чекісти пильно слідували за його реакцією на антиєфремовську кампанію. Ще наприкінці 1928 р. з'явилися перші повідомлення про те, що академік співчутливо ставиться до свого супротивника і навіть схиляється до необхідності організувати громадський протест проти цькування Єфремова. Спочатку чекісти не повірили у щирість Грушевського²¹³, але невдовзі переконалися, що він таки настроєний рішуче і навіть побував у ЦК КП(б)У у М. Левицького з вимогою припинити виступи проти Єфремова²¹⁴. Останній по-своєму підтвердив це щоденниковим записом від 10 грудня 1928 р.: «Під час засідання підсів до мене Грушевський і зашепотів: «Коли я довідався, що проти Вас мають бути репресії, то заявив Левицькому, що це на Україні викличе обурення і я перший протестуватиму. Левицький переказав про це Скрипникові, що був тоді в Москві, і Скрипник, порадившись з Менжинським, вирішили, що репресії проти Вас були б на цей час політичною помилкою. Та й Хв. Савченко, будши в кінці листопада в Харкові, чув од двох секретарів Скрипникових, що репресій не буде. Оце я хотів Вам сказати, щоб Вас заспокоїти».

Я подякував. Коли б це не під час засідання, то попрохав би, що хай би вони з Савченком про мене менш клопотались. Яка поза: чоловік сам заварив усю кашу, а тепер ще під добродичність підшивається»²¹⁵.

Переконавання в тому, що не тільки і не стільки його публікація в газеті «Діло» є причиною цькування, а «коренем всього є інтриги Грушевського, Кримського», Єфремов так і не змінив. У березні 1929 р. в одній із приватних розмов він дав саме таку оцінку, що було, ясна річ, зафіксовано в документах ГПУ²¹⁶. Тоді ж Єфремов причинами цькуван-

ня назвав особисте негативне ставлення до нього М. Скрипника, а також те, що влада не може йому вибачити незалежності, бо він «завжди мав власну думку, не рахуючись ні з якими адміністративними і партійними бажаннями»²¹⁷.

С. Єфремова заарештували 21 липня 1929 р. Після цього підготовка по процесу «СВУ» надзвичайно активізувалася. Режим почав вимагати від Грушевського публічно висловитися щодо «СВУ». Академік уникав таких оцінок, але зрештою йому довелося на це піти. Справа в тім, що після сесії Ради ВУАН у листопаді 1929 р. з ним зустрілися робітники-металісти й почали розпитувати про «СВУ». Змушений відповідати, Грушевський виявив обережність, пославшись на хворобу і неприсутність на деяких засіданнях, але сказав: «Щодо останніх подій, що мали місце в Академії у зв'язку з арештами деяких наукових співробітників у справі СВУ — це в деякій мірі, зрозуміло, відбилося на роботі Академії, бо вийняло з роботи деяких робітників...

В самій справі СВУ ми поки маємо лише комюнікар ДПУ. Буде процес, він виявить все докладніше...

Ми побачимо тоді власний образ того, що діялося. Я розумію тривогу, що охопила робітників і, зокрема, наукові кола, але я певен, що Республіці нашій, на чолі якої стоять випробувані керівники, нічого не може загрожувати...

Як можна мені ставити питання про відношення до цієї справи? Які ж можуть бути сумніви, коли виявляється який-небудь напад на Радянську державу, чи її роботу, це є замах на всю нашу роботу.

Я активний робітник на радянській ниві. Тут між нами немає ніякої різниці. Всі ми тут одно»²¹⁸.

Ці слова Грушевського були надруковані в газеті «Пролетарська правда» в грудні 1929 р., і того ж місяця в приватній розмові він заявив, що цим своїм інтерв'ю «втер носа ГПУ»²¹⁹. Пізніше вже не було його публічних оцінок справи «СВУ», а в розмовах з різними особами він прагнув не давати їх. Наприклад, у повідомленні таємного інформатора від 30 січня 1930 р. описується такий епізод: «Грушевський, розмовляючи із Штепою конфіденційно в себе на квартирі, після повернення останнього з Харкова, цікавився між іншим, в якому стані процес «СВУ», однак нічого позитивного про це не говорив. Як і завжди, нині жалівся на «утиски»²²⁰.

Восени 1929 р. нищівній критиці було піддано одного з найближчих співробітників Грушевського, завідуючого секцією методології і соціологічного обґрунтування історії

Осила Гермайзе. Автор рецензії З. Гуревич, оцінюючи його статтю про розвиток української історичної науки за останнє десятиліття, обвинувачував Гермайзе у псевдо-марксизмі, відступі від принципу класового підходу, відмові від боротьби проти української буржуазної історіографії тощо. Одним із основних аргументів при оцінці позиції Гермайзе було його ставлення до історичної концепції Грушевського.

Гуревич висловлював подив з приводу того, що історик, який зараховує себе до «марксистської фаланги», пишався «Історією України-Руси». Не подобалася й та обставина, що Гермайзе з нагоди ювілею Грушевського разом із іншими підписав вітальний адрес, в якому була така оцінка: «М. Грушевський створив українську науку». На його думку, буржуазно-національний максималізм академіка Грушевського, його націонал-буржуазна концепція історії України — це «світогляд, позбавлений будь-якого компромісу».

Автор рецензії дорікав Гермайзе за заявлену апологетику «глибоко ідеалістичної, еkleктичної школи акад. Грушевського», за нерозуміння того, що той був і є одним із ідеологів української дрібної буржуазії та найбільшим провідником її впливу на українському історичному фронті. Самого Гермайзе Гуревич кваліфікував як епігона історичної школи Грушевського²²¹.

В одному з оперативних зведень Київського окрввідділу ГПУ того ж 1929 р. давалася така характеристика О. Гермайзе: «...Старий марксист, але не революційний..., здебільшого перебуває в оточенні істориків-немарксистів: Грушевського, його ад'ютанта Ф. Я. Савченка та інших. Проте він любить ліву фразу й часом, на словах, виявляє себе більшим комуністом, ніж самі комуністи. У наукових колах марксистських він поширює думку, начебто акад. Грушевський став майже марксистом. Це, розуміється, абсурд, і Грушевський, як прихильник школи Дюркгейма (йдеться про французького соціолога і філософа Еміля Дюркгейма, професора Сорбонни.— Авт.), більш є психологіст та ідеаліст, а не марксист. Невідомо, чи наближається Грушевський до марксизму, чи, може, Гермайзе відходить від марксизму, приймаючи ворожий нам світогляд (здається, останній висновок є правильніший)»²²².

Навесні 1930 р. О. Гермайзе разом з С. Єфремовим та іншими представниками української інтелігенції опинився на лаві підсудних, яку спеціально буде виготовлено в Харківській опері для проведення показового політичного

процесу у справі «СВУ». Засуджений до 10-ти років позбавлення волі, Єфремов помер 31 березня 1939 р. у Ярославській в'язниці. Гермайзе одержав 8 років, був висланий у Саратовську область, у грудні 1937 р. його ще на 10 років позбавили волі, а 1944 р. знову засудили на такий самий термін. Він помер в ув'язненні.

Не менш трагічною була доля інших супротивників і прибічників Грушевського. Взяти хоча б академіка А. Кримського, який помер 25 січня 1942 р. в палаті смертників Кустанайської тюремної лікарні²²³. Прихметно, що в справі Кримського № 148001 під грифом «Цілком таємно» є довідка про наявний компромат проти нього, де серед іншого зафіксовано: «Внаслідок цього впливу Кримського за останній час серед студентів Київського державного університету почастишали випадки націоналістичних проявів, у роботах студентів виявилися націоналістичні помилки, посилювався попит на літературу Грушевського і Винниченка»²²⁴.

Коротко торкнемося долі М. Яворського, який, втягуючи в орбіту викривальної критики М. Грушевського, приспів тим самим трагічний перелом у власному житті. Після критики на свою адресу навесні 1929 р. Яворський все ще залишався однією з важливих дійових осіб у ВУАН. 29 червня 1929 р. був обраний академіком і членом Президії ВУАН. Однак невдовзі довелося залишити не тільки це місце, а й узагалі Україну.

Несподіваним приводом для цього стала заява його колишньої дружини, адресована до народного суду одного із районів Харкова, про стягнення аліментів на утримання двох його доньок. На підставі заяви з'ясувалося, що Яворський приховав окремі факти своєї біографії до 1920 р., тобто до вступу в КП(б)У. Йшлося, зокрема, про його службу в австрійській армії, про причетність до військового представництва Австрії при дворі гетьмана П. Скоропадського 1918 р., а також про вступ до Української Галицької армії, з якою 1919 р. перейшов Збруч і до сім'ї вже не повернувся.

26 січня 1930 р. за дорученням С. Косіора копію цієї заяви було направлено членам і кандидатам у члени політбюро ЦК КП(б)У. 4 лютого Яворський написав заяву на ім'я Косіора, в якій оцінки колишньої дружини назвав «злісними наклепами»²²⁵.

У лютому 1930 г. після партійних зборів, на яких його було виключено з партії, Яворський звернувся з заявою до ЦК КП(б)У, зокрема підкресливши: «Не дивлячись на це, не

перестану почувати себе більшовиком і все віддам на користь партії»²²⁶.

13 лютого 1930 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення: «Вважати за необхідне, аби Яворський негайно відмовився від звання члена Президії ВУАН»²²⁷. Виконуючи це рішення, 15 лютого він написав заяву з проханням увільнити його від обов'язків члена Президії ВУАН та секретаря її 1-го відділу²²⁸.

Цими подіями не забарилися скористатися московські критики Яворського, які на сторінках центральної преси почали інкримінувати йому свідоме ідеологічне шкідництво. Саме цю думку проведено і в резолюції, прийнятій Колегією Інституту історії Комуністичної академії. Її, за підписами М. Покровського і П. Горіна, опублікувала газета «Известия»²²⁹.

29 березня 1930 р. Яворський сповістив секретаря Київського окружкому КП(б)У В. Чернявського про свій від'їзд «на довгу відпустку в Ленінград». У короткому листі він заявляв: «Як би мене не декретовано в пресі, я більшовиком бути не перестану ніколи, хоч і знаю, що зараз не заслуговую на те, щоб бути в лавах партії. Але я до смерті буду її послідовником»²³⁰.

До смерті йому залишалося не так уже й багато часу, хоча більшовиком він перестане бути ще швидше. 10 березня 1931 р. Яворського заарештували в Ленінграді, і він під тиском дав потрібні слідству свідчення (в тому числі проти М. Грушевського)²³¹ і не змінював їх. Засуджений на 6 років позбавлення волі, відбував строк у Соловецькому таборі, де в жовтні 1937-го його обвинуватили в тому, що нібито вже в ув'язненні він намагався створити контрреволюційну організацію «Всеукраїнський центральний блок». З листопада 1937 р. М. Яворського розстріляли²³².

З унікальних матеріалів, що стосуються перебування Яворського на Соловках і розкривають еволюцію його світогляду, видно, що вченого возили на допити до Харкова й намагалися одержати від нього свідчення про підтримку Скрипником «націоналістичного руху». Яворський відмовився свідчити і заявив, що «ні для історії, ні для самого себе він брехати не буде»²³³. Це було 1933 р.

Наступного, 1934 р., після повернення з допитів в ОГПУ, в Москві, Яворський оголосив себе націоналістом. Причиною цього стала довга розмова по дорозі з ув'язненим, колишнім співробітником ГПУ УСРР, який розповів про страшні наслідки репресій в Україні. Один із таємних інформаторів, який розмовляв з ученим після

повернення в табір, повідомляв: «Яворський говорив, що все це наслідок центральної національної політики ЦК ВКП(б), яка спрямована на знищення українського народу»²³⁴.

На жаль, немає можливості зупинитися на соловецькому періоді біографії М. Яворського, натомість повернімося до обставин, пов'язаних з його усуненням 1930 р. Документи ГПУ засвідчують причетність до цього М. Грушевського та його прибічників. Так, в одному з повідомлень від 17 лютого 1930 р. подається реакція української інтелігенції, яка ніколи не могла вибачити Яворському його нападок на М. Грушевського, М. Василенка та ін. «Останнім часом, — читаємо в донесенні, — Яворський самоправно розпоряджався в 1-му відділі ВУАН, був фактичним цензором всіх рукописів і використовував своє становище для зведення особистих рахунків з ВУАН. Цілком можливо, що і листи дружини були надруковані при сприянні друзів академіка Грушевського»²³⁵. В повідомленні від 18 лютого 1930 р., на підставі аналізу розмов серед київської інтелігенції, також ішлося про те, що викриття минулого М. Яворського, очевидно, відбулося не без участі Грушевського. Ось як передано одну з версій: «...Оскільки Яворський брав участь у ліквідації Центральної Ради, Грушевський його безсумнівно пам'ятає, але мовчав до сих пір, доки Яворський не почав його притискувати в Академії, тоді він, гадають, при допомозі Студинського й влаштував, щоб дружина надіслала матеріали, що його компрометують. На користь цього передбачення, на їхню думку, промовляє і та обставина, що к[олишня] дружина Яворського, маючи про нього документи, чомусь тримала їх увесь час і тільки зараз про них згадала і надіслала сюди»²³⁶.

Ми не можемо підтвердити або спростувати цю чи протилежну версію, оскільки бракує аутентичного документального матеріалу. Разом з тим, на наше глибоке переконання, в момент, коли вибухнув скандал, Грушевський чудово розумів, що усунення Яворського (в будь-який спосіб) не розв'яже загальної складної ситуації в Академії в цілому і зокрема в її історичних установах. Він бачив, що з Яворським чи без нього — нищиться і надалі нищитиметься те, створенню чого він віддавав сили після повернення в Україну.

Як зазначають дослідники, М. Грушевський розбудував у ВУАН історичні установи, які включали Історичну секцію, кафедру історії українського народу, науково-дослідну кафедру історії України, Археографічну комісію, редакцію журналу «Україна» та низку наукових комісій. 1927 р. у

ВУАН діяло 18 науково-дослідних установ, що об'єднували понад 100 штатних і позаштатних співробітників, сфера наукових інтересів яких охоплювала всі періоди української історії і культури. Журнал «Україна», який виходив за редакцією М. Грушевського у 1924—1930 рр., став центральним історичним і українознавчим органом, в якому співпрацювали наддніпрянські, галицькі та інші дослідники, котрі проживали за межами України.

Найбільшою заслугою редколегії журналу слід вважати публікацію творчого доробку істориків українського відродження 20-х рр., праці яких були підготовлені на широкій, унікальній, значною мірою втраченій нині архівній базі. Світ побачили чимало безцінних джерел, невідомі літературні твори, багатюща епістолярія.

Журнал постійно вміщував бібліографічні огляди літератури, знайомив читачів з новітніми розвідками зарубіжних авторів з проблем слов'янознавства, соціології, суспільної думки. Видання віддало належне пам'яті не тільки, за словами Грушевського, корифеїв боротьби за «національне розкріпачення України», а й десятків «заслужених для української науки і українознавства діячів». У спеціальній рубриці «Некрологія» було вміщено понад 80 коротких повідомлень про життя і діяльність цих людей. «Україна» залишається чи не єдиним джерелом вивчення діяльності Історичної секції ВУАН, особисто її голови.

Грушевський був одним із найактивніших авторів журналу, опублікувавши там понад 20 ґрунтовних статей, близько 50 рецензій і оглядів, десятки заміток, некрологів, реплік²³⁷.

Як зауважив Л. Винар, науково-організаційна і науково-видавнича діяльність Грушевського — унікальне явище в анналах українського наукового життя²³⁸.

Водночас, як переконливо показав В. Заруба, вже з 1928 р. влада взяла курс на розпорошення комісій та кафедр Грушевського. Збільшуючи штат історичних установ ВУАН, їх свідомо поповнювали за рахунок неприхильних до вченого істориків, зокрема співробітників-комуністів. На початку 1929 р. у ВУАН для протидії «грушев'янням» створюється кафедра марксизму-ленінізму на чолі з О. Камишаном, а до історичних установ приєднується кафедра дояльно настроєного до більшовиків академіка Д. Багалія²³⁹.

Саме його було використано спочатку для створення противаги, а згодом і для погрому школи Грушевського. Д. Багалій і М. Слабченко в листопаді 1929 р. запропонували поділити кафедри і комісії з історії України згідно з марксистсько-

ленінською періодизацією історії. Реорганізація майже повністю ліквідувала установи Грушевського. Його комісії були або закриті, або передані Багалію, Слабченку та Яворському. Науково-дослідну кафедру історії України ліквідували, а її аспірантів передали Багалію. 1930 р. інституції Багалія, в тому числі й частина розгромлених установ Грушевського, були об'єднані в Науково-дослідний інститут історії української культури імені Д. І. Багалія на чолі з ним самим²⁴⁰.

Одне із спецзведень Київського окрвідділу ГПУ зафіксувало зіткнення Багалія і Грушевського на засіданні Президії ВУАН, де розглядалися питання історичної секції: «...Багалій дуже обережно, відзначаючи заслуги Грушевського, підкреслював необхідність реорганізації кафедри історії України. Грушевський в сильному хвилюванні пустив на адресу Багалія таку фразу: «Од Вас я можу чекати вінок на могилу». Цей інцидент справив сильне враження на присутніх.

Ф. Савченко, описуючи цей випадок Студинському, зазначав: «Це були тяжкі хвилини дискусії Михайла Сергійовича з Багалієм. Був один момент, що М. С. наприкінці не міг говорити і ледве не заплакав, коли раз Багалій почав виправи, то М. С. сказав, що від нього він може чекати вінок на свою могилу...»²⁴¹.

Доля, однак, розпорядилася так, що Грушевський, хоч і ненадовго, переживе свого опонента. Вже того ж 1930 р. у пресі цькували не тільки його, а й Багалія. І навіть на похороні останнього в лютому 1932 р. О. Шліхтер говорив про 40-річну «глибоко чужу пролетаріатові і пролетарській революції» діяльність, яка була переспівом ідей Грушевського²⁴².

Березнева сесія 1930 р. ВУАН ліквідувала всі порайонні комісії. Була залишена одна Комісія історії Західної України, яку відокремили від кафедри Грушевського й передали безпосередньо Президії. Комісія старої історії України була закрита через наявність кафедри Слабченка.

4 січня 1930 р. ухвалою відділу від кафедри Грушевського була відокремлена Археографічна комісія й підпорядкована безпосередньо відділові. До її складу включили всіх академіків-істориків України.

Сесія ліквідувала також науково-дослідну кафедру історії України і злила комісії історичної пісенності, культурно-історичну і кабінет примітивної культури²⁴³.

Всі ці ліквідації були формально закінчені 15 вересня 1930 р. постановою Наркомосу про створення інститутів. Академії накиннули обов'язковий п'ятирічний план роботи.

В липні—серпні 1930 р. установи ВУАН обстежували бригади і комісії від Робітничо-селянської інспекції.

До комісії, крім державних і партійних посадових осіб, входили робітник Сталінського металічного заводу Васильченко, робітник Червонопрапорного (колишній «Арсенал») заводу Кожухов та столяр Алфімов. «Авторитетна комісія» у висновках (на 52 сторінках) указувала на необхідність перебудувати роботу всіх установ 1-го відділу «під кутом зору сьогоденного дня», більше приділяти уваги марксистській методології історії, пов'язати свою роботу з широкими колами громадськості й організувати колективне її обговорення, дійовіше включитися у соцзмагання тощо. Історичні установи обстежувалися протягом двох тижнів, і наслідком її була «персональна чистка апарату» через «недостатню наукову кваліфікацію»²⁴⁴.

30 серпня 1930 р. М. Грушевський надіслав в усі дотичні інстанції свою записку-протест проти подібної «ревізії» керованих ним закладів. Учений протестував проти визнання вартими наукового дослідження лише ХІХ—ХХ ст., особливо революційної доби. Такий підхід був занадто вузький, хибний.

Грушевський вказував, що його установам, співробітникам і йому самому комісія приділила найбільше часу (близько тижня) і винесла суто негативний вердикт.

Учений нагадував, що за шість років його кафедра та пов'язані з нею установи випустили 80 книг (1400 друк.арк.), провели багато наукових засідань (1928 р. — 97 з 196-ма доповідями) з дискусіями та залученням широких позаакадемічних кіл, підготували численні наукові кадри (10 аспірантів захистили промоційні роботи і 15 працюють над ними), залучили до співпраці ряд зарубіжних (зокрема галицьких) учених, що вказувало, як «високо піднесено повагу історичної української науки в очах закордонного позаукраїнського світу»²⁴⁵.

Однак комісія звільнила трьох працівників з історичних установ, тоді як у цілому по ВУАН позбулися роботи десятеро.

Наприкінці протесту Грушевський писав: «З жалем мушу відзначити, що при обслідуванні моєї кафедри і її установ ...яскраво визначився ухил на несприятливу оцінку і моєї персональної наукової роботи та діяльності як академіка — керівника установ. Робилися нічим не оправдані зусилля dokonче приліпити моїм працям ідеалістичну марку. Представити мене керівником слабим і невдалим...»²⁴⁶

Восени 1930 р. було припинено видання журналу «Україна», а підготовлений до друку номер знищено.

В цей період співробітники ГПУ уважно стежили за настроями Грушевського і його середовища. Збереглося чимало документів, що відбивають душевний стан академіка. На думку чекістів, «найбільшу депресію переживає він весною та влітку 1930 р., в момент чистки. До чистки, як і до всього, що виходить від радвлади, ставиться виразно негативно, вбачає в ній засіб позбавитись від шкідливих чи неугодних людей»²⁴⁷.

У повідомленнях ГПУ знаходимо деталь, про яку не згадували дослідники: Грушевського пригнічувало те, що, збагнувши його безвихідне становище, від нього відходили близькі до нього люди, зокрема його особистий секретар Ф. Савченко. «Характерним, — повідомляв таємний інформатор 5 червня 1930 р., — є той факт, що до Багалія прийшов Федір Савченко й, співаючи йому вихвальні пісні, згодом прохав його навчити мислити і працювати марксистськими методами.

Багалій був чимало здивований цією обставиною й ділився враженнями з Оглоблиним.

З самого початку в них була думка, що це є «тактичний крок» з боку Федора Савченка. Але згодом, проаналізувавши нинішнє становище «грушев'янців», вони обидва зійшлись на тому, що Федір Савченко, безумовно, людина не дурна і зараз ...бачить, що Грушевський втрачає все... Для Савченка ж не секрет, що від Грушевського дехто починає відходити, як ось Баранович, який прийшов на уклін до Багалія...

Чи знає про це Грушевський?

Приховати зовсім від М. С. відвідання Багалія Федір Савченко не міг, хоча про справжнє підгрунття він, безумовно, йому не розповів»²⁴⁸.

З інших документів, датованих липнем 1930 р., випливає, що Грушевський точно зрозумів поведінку Савченка. Останній під час обстеження діяльності комісії з вивчення Західної України заявив, що робота провадиться за методом діалектичного матеріалізму. С. Кокошко на це зауважив: цього не видно зі складу комісії, на що Савченко відповів: «Фактом такого саме напрямку в роботі комісії слугує те, що комісією керують Багалій і Камишан». Прочитуємо далі документ ГПУ, де аналізується ця ситуація: «Про те, що академік Грушевський є головою цієї комісії, згадано було між іншим. У співробітників Грушевського склалось після цього певне враження, що Савченко почав орієнтуватись на Багалія.

Грушевський був дуже незадоволений тим, що Савченко не покликав його навіть на обслідування й висловився так: «Бачу, що Федір Якович зовсім хоче відокремитись з комісією».

Навколо цього зараз здійснювалось багато розмов. Дехто (Карачківський, Жуковська) вважає, що Савченко хоче бути на хорошому рахунку у Багалія, але й не хоче остаточно поривати з Грушевським»²⁴⁹.

Трохи пізніше чекісти зафіксували, що від академіка відходять Гавриленко, Покальчук, Копержинський та інші співробітники, але «не стільки через принципи з ним... розходження, а просто боячись підпасти під немилість»²⁵⁰.

У документах ГПУ відбито той етап діяльності, який розпочав Грушевський восени 1930 р., пристосовуючись до нових обставин. Він, за твердженням авторів одного із документів, прагне всіляко використовувати як марксиста К. Штепу, доручаючи йому різні доповіді, радиться з ним. Отже, «Грушевський починає старанно «зводити картковий будинок» своєї співпраці з Рад.владою, свого наближення до марксистської методології»²⁵¹. Зрозуміло, все це не могло викликати довіри у ГПУ та партійно-державних структур.

11 грудня 1930 р. на засіданні комуністичної фракції ВУАН стояло питання «Про стан у ВУАН». У прийнятій постанові зазначалося, що останнім часом в Академії посилилася групова боротьба між Воблим і його групою (Яснопольський, Шмальгаузен, Птуха) та Грушевським, Новицьким і іншими. Воблий обвинувачувався в тому, що не зробив належних висновків із процесу «СВУ», вперто й настирливо проводив антикомуністичну лінію в доборі кадрів. «Грушевський, — говорилося на засіданні, — зберігаючи надалі позицію відрубності, протиставлення і окремішності від позиції і лінії Комуністичної партії, перейшов до виявлення цих позицій назовні». Зокрема, він обвинувачувався у некоректних виступах, поширенні чуток про його утиски, написанні анонімних заміток для західної преси і т. д.²⁵²

Ці групи оцінювалися як різні за політичним спрямуванням: Воблого — російської великодержавної орієнтації, Грушевського — українського націоналістичного гатунку. Проте разом вони склали «невизначений блок». Усе це, на думку комфракції, становило загрозу ВУАН і потребувало вжити заходи для «переборення знахабнілих ворожнечо класових елементів». Було визнано «за конче потрібне посилити ідеологічну боротьбу з Грушевським і його

теоріями шляхом зачитання рефератів з критикою його поглядів, шляхом поміщення рецензій і шляхом виступів у самій ВУАН»²⁵³.

Однак посилили не тільки ідеологічну боротьбу проти Грушевського. Невдовзі розпочалися арешти його співробітників. Зокрема, коли була заарештована М. Жуковська, він назвав це «підкопом» під нього особисто²⁵⁴. Щоправда, згодом Грушевський почав робити вигляд, що його це не дуже непокоїть, але всі знали про його добрі стосунки з Жуковською, і навіть коли комісія з «чистки» увільнила останню, він підтримав її, залишивши на роботі на іншій посаді.

Протягом 1929—1930 рр. з'являються нові інформації й доноси про те, ніби Грушевський керує якоюсь «контрреволюційною» організацією. Частина таких матеріалів інспірують самі чекісти, як, наприклад, заяву одного із колишніх аспірантів кафедри Грушевського від 27 грудня 1930 р. Цей аспірант, котрому, як він сам зізнався, вдалося потрапити на кафедру «з санкції парторганів і за допомогою Укрнауки», кваліфікував очолюваний академіком колектив як «фашистську державу, яка була в Радянській державі»²⁵⁵. А далі давав персональну характеристику осіб, з якими Грушевський працював, у тому числі його доньки Катерини, яка в своїх працях «взяла на себе почесну роль фашизму ревізувати погляди Енгельса»²⁵⁶.

Як стверджував автор заяви, Грушевський добирав собі «увесь активно ворожий елемент Радянської України», а коли «я вступив до кафедри, то тут зустрів всіх тих, кого колись, за моєї активної участі як секретаря партосередку ІНО (1921 р.), голови студкому, голови комісії по чистці студентства ІНО, було виключено із ІНО як ворожий та соціально чужий елемент... Виключені історики з ІНО знайшли собі притулок у Грушевського»²⁵⁷. Серед тих, чії імена згадувались у заяві, були Ф. Савченко («пронирливий і спритний»), В. Щербина («кадетствующий ліберал»), С. Шамрай («племінник Грушевського — фашист»), С. Глушко («бездара-націоналіст»), М. Карачківський («здається, попович, тип продажний»), В. Юркевич («син професора, по ідеології грушев'янець і, можливо, в потенції фашист, як і всі грушевці») та ін. Про «петлюрівця Копержинського» та інших істориків автор заяви обіцяв подати відомості згодом.

І це була лише одна із заяв такого штибу, які мали в розпорядженні чекісти. Дедалі ставало ясніше, що кількість «компромату» на Грушевського має перерости в якість.

Тим більше, що академік, як засвідчували таємні інформатори, навіть за тих складних умов, в яких опинився в останні роки, не збирався змінювати своєї позиції. «Фактично, — констатувалося в одному з узагальнюючих документів ГПУ, — він скептично ставиться до всіх починань партії та влади, висловлюючи сумнів у правдивості процесу Промпартії. Також скептично ставиться до марксистської методології, залишаючись переконаним еkleктиком, а в політичних своїх поглядах націоналістом-народником... Зрозуміло, не можна не оцінити значення Грушевського і в цей момент як організаційного (особливо потенційно організаційного) центру.

За даними агентури, Грушевський свого часу розвинув широку організаційно-наукову роботу з метою, щоб принагідно перетворити її в організаційно-політичну. Всі його зв'язки, добре налаштовані, принагідно могли перетворитись у зв'язки політичні, а близькі, наукові співробітники, що його оточують, — у співробітників політично-партійних. Надто сильною є привабливість Грушевського, надто великий його авторитет.

Незважаючи на те, що проти Грушевського явно стала комуністична частина Академії, старий весь час тримає себе незалежно, твердо, ні на які поступки, якщо не зважати на тактичну його поведінку, не йде...

Таким чином, вся діяльність Грушевського, його поведінка, оточення говорять за те, що Грушевський зброї не склав, що під науковою його діяльністю ховається політична його робота.

Остання нині є предметом нашої розробки» ²⁵⁸.

21 лютого 1931 р. уповноважений секретного відділення Київського окрвідділу ГПУ Сєколов підписав документ «Про Академію наук», в якому було зафіксовано факт створення блоку між Грушевським і Воблим, а також — що особливо непокоїло чекістів — зближення Грушевського і Кримського. Останній «прагне, де тільки можливо, його, Грушевського, підтримувати, захищаючи його з питань про закриття редакції «України» та в інциденті з Томашівським та ін.» ²⁵⁹

У цьому ж документі є чи не остання перед арештом характеристика душевного стану академіка: «Загальне враження таке, що Грушевський зараз у роздумах, чи згорнути йому роботу, чи припинити боротьбу, або її продовжувати. Якись вісті з Харкова дають йому надію і деяку впевненість. Настрій його похмурий, але він далекий від подавленості» ²⁶⁰.

У січні 1931 р. відбувся пленум історичних установ, на

якому замість очолюваної М. Грушевським Історичної секції ВУАН було створено Історичний цикл. Обрали й нове бюро в складі О. Камишана (голова), Д. Багалія, М. Загрецького, С. Кожошка, М. Грушевського, В. Білого, М. Ткаченка.

Тепер Грушевський очолював лише кафедру історії України. Очолював формально, оскільки в березні 1931 р. виїхав до Москви, куди разом з донькою Катериною прибув 7 березня, а дружина Марія Сильвестрівна ще якийсь час залишалася в Києві.

На нашу думку, все ще актуальним і маловивченим залишається питання про причини від'їзду Грушевського до Москви, про те, хто підказав йому цю ідею. Як вважають деякі історики в Україні, такою людиною цілком міг бути М. Скрипник, який неодноразово підтримував академіка у вирішенні конкретних проблем, а певний час вважав, що Грушевський є єдиною підходящою кандидатурою на посаду президента реорганізованої ВУАН. У всякому разі ми порадили б дослідникам не поспішати з висновками, керуючись симпатіями чи антипатіями, а доскіпливо проаналізувати весь наявний комплекс матеріалів, що стосуються теми «Грушевський — Скрипник».

Як відомо, М. Грушевський був заарештований у Москві 23 березня 1931 р. Обставини арешту і події навколо цього висвітлені в літературі докладно, передусім у ґрунтовному дослідженні Р. Пирого²⁶¹. Разом з тим він, гадаємо, трохи перебільшує значення свідчень Ф. Савченка, заарештованого 8 березня 1931 р., для підготовки арешту академіка. Деякі автори пишуть лише про арешти тих, хто свідчив проти Грушевського в березні—квітні 1931 р.²⁶²

Однак за документами, арешти і видобуття компромату проти Грушевського розпочалися ще восени 1930 р. На жаль, обсяг цієї книжки не дає змоги ширше розповісти про це, тому наведемо деякі приклади. Так, 2 вересня 1930 р. був заарештований Ю. Гаврилей, колишній член ЦК УПСР, з яким «працював» слідчий Южний (той самий, який допитуватиме і Грушевського). Розпочавши свої «свідчення» про «шкідництво» в системі кооперації, Гаврилей згодом заявив, що «на Україні існує центр, який складається з членів ЦК УПСР і УПСД на чолі з Грушевським у складі Голубовича, Лизанівського, Петренка і Чечеля»²⁶³.

В листопаді 1930 р. був заарештований професор Київського кооперативного інституту П. Височанський, якого допитував уповноважений Секретного відділу ГПУ УСРР Пустсвойтов. Невдовзі професор почав свідчити про

наявність контрреволюційної організації, що являла собою блок українських соціалістів-революціонерів і соціал-демократів: «Діяльність організації в Харкові виявлялася так: охоплення під свій вплив укр[аїнських] театрів і тих господарських організацій, в яких працювали члени цієї організації: кооперація (Українбанк, Українкустарспілка, Вукопспілка), Зовнішторг, видавництво «Рух». Працюючи в Українбанку, я керувався в своїй контрреволюційній діяльності настановами цієї організації. Члени організації працювали ще в таких закладах: Є. Филипович — у Зовнішторгу, а пізніше в театрі, М. Филипович — у Вукопспілці, Коліух — у Зовнішторгу (а з 1924 р. — в Українбанку), Шраг і Голубович — в УРНГ, Чечель — у Держплані, Лизанівський — у видавництві «Рух», Христюк і Степаненко — в Українбанку, Ярослав — в Українкустарспілці, Грушевський і Савченко — в Києві серед академічних кіл. Таким чином, організація мала свої розгалуження на всіх ділянках радянської роботи: господарської, кооперативної, видавничої і академічної... Головна її діяльність полягала в захопленні місць й збільшенні своїх кадрів, щоб через них здійснювати свій контрреволюційний вплив на тих ділянках, де вони працювали»²⁶⁴.

Як бачимо, в цій схемі Грушевський ще на другому плані, але чекісти вже визначили ту роль, яку він мусив, за їхнім задумом, відігравати у «контрреволюційній організації». До речі, щоб знайти їй назву, ГПУ не знадобилося багато фантазії — тут допоміг російський досвід. 1919 р. в Москві ЧК викрила реальний «Національний центр», який очолювали відомі політичні діячі — колишній октябрист Д. Шипов, кадети М. Федоров, Н. Щепкін. Члени цього центру були переконані, що спроба створити новий лад у Росії приречена на невдачу, приведе лише до анархії, розвалу економіки, деградації духовного життя. Саме тому вони, як могли, прагнули припинити більшовицький «соціальний експеримент».

І ось тепер виникла ідея приписати створення «Українського національного центру» М. Грушевському, іншим активним у минулому українським політичним діячам. Ще в лютому 1931 р. з'явився перший аналітичний документ, про який, до речі, ще ніколи не згадувалося. Йдеться про довідку начальника Секретно-оперативного управління ГПУ УСРР І. Леплевського та начальника Секретного відділу Г. Люшкова, в якій констатовалася «наявність найбільшої контрреволюційної української організації» на чолі з Грушевським. У документі зверталась увага на свідчення заарештованих кооператорів, зокрема

Кононенко й Резникова, яким приписувалася роль представників в Україні «викритої» раніше ОГПУ «Трудової селянської партії (ТСП)».

Зауважимо, що в цій справі, як і в справі «УНЦ», відкритий показовий процес так і не відбувся, хоча чекісти багато встигли зробити для підготовки політичних спектаклів, а своєрідними репетиціями були процеси «СВУ» (Харків, 9 березня — 19 квітня 1930 р.), «Промпартії» (Москва, 25 листопада — 7 грудня 1930 р.), «Контрреволюційної організації меншовиків» (Москва, 1—9 березня 1931 р.).

Леплевський і Люшков підкреслювали, що «кооперативна к.-р. організація була відгалуженням згаданого центру.

Заарештований Коссака (ідеться про заарештованого 15 січня 1931 р. колишнього командувача корпусу Української Галицької армії, а перед арештом співробітника Дніпропетровського хімічного інституту Григорія Коссака.— Авт.) повністю підтверджує всі свої свідчення й зробив заяву про готовність надати вичерпні свідчення про діяльність організації на чолі з Грушевським.

Свідченнями Макарушки, Мельника, Грабового свідчення Коссака підтверджуються. При цьому підтверджуються дані про наявність організації, до якої входили к.-р. елементи галицької інтелігенції Харкова, яка також є відгалуженням центральної організації»²⁶⁵.

З Коссаком «працював» уповноважений Секретного відділу Захар Зінько (Флейшман), який вичавлював із своєї жертви дедалі нові відомості і якого зовсім не бентежив той абсурд, що неодмінно виявлявся в цих свідченнях. Наприклад, твердження про те, що 1924 р. нехто інший, як Микита Шаповал доручив йому «встановити зв'язок з Грушевським і розпочати роботу. При цьому він сказав, що вказівки будуть надходити з-за кордону і що, можливо, доведеться піти на блок з російськими монархістами, оскільки це єдина сильна й дієва к.-р. організація, в союзі з якою можна сподіватися на повалення більшовизму»²⁶⁶.

Поступово вимальовувалася схема «УНЦ», який повинен був мати зв'язок з «СВУ», «Військово-офіцерською організацією», «ТСП», «Промпартією» і навіть з «контрреволюційними» організаціями на території Білоруської і Грузинської СРР²⁶⁷, не кажучи вже про закордонні емігрантські центри.

Із заарештованих видобували нові й нові відомості і доповнювали цю схему, в центр якої неодмінно ставили

М. Грушевського. Всі свідчення згодом були покладені в основу великого за обсягом (понад 300 сторінок!) «Обвинувального висновку у справі «Українського національного центру», який 21 жовтня 1931 р. підписали тимчасово виконуючий обов'язки начальника Секретно-політичного відділу ГПУ УСРР Б. Козельський та начальник 2-го відділення цього відділу Долинський²⁶⁸.

Ось розділи цього документа:

1. Формула обвинувачення.
2. Історія виникнення організації.
3. Оформлення організації. Перший період діяльності та перехід до повстанської тактики.
4. Програмні настанови «УНЦ».
5. Зв'язки організації з закордоном.
6. Зв'язки організації з іноземними представниками і шпигунство.
7. Повстанська діяльність організації.
8. Українська військова організація.
9. Діяльність кооперативної організації «УНЦ».
10. Діяльність організації на науково-культурному фронті.
11. Діяльність «УНЦ» на периферії (організації: Київська, Чернігівська, Волинська, Подільська, Дніпропетровська, Одеська).
12. Зв'язок з іншими контрреволюційними організаціями.

Автори цього «висновку» з самого початку обстоюють думку про лицемірний характер мотивів повернення в Україну М. Грушевського і всіх колишніх членів ЦК УПСР. При цьому наголошувалося, що саме з появою Грушевського в Україні було ліквідовано певні розходження серед українських есерів щодо тактики їхніх дій: «...Примиривши обидві есерівські групи та прийнявши керівництво над ними, М. Грушевський береться за справу створення Всеукраїнської антирадянської національно-демократичної організації під ідейним керівництвом УПСР».

Першим кроком на шляху створення такої організації називали «організаційні збори за участю представників «закордонців», «місцевих» УСДП (В. Мазуренко) і кооператорів (Є. Филипович), що відбулися на початку 1924 р.

До тих, хто входив до «керівного центру», були зараховані М. Грушевський, М. Чечель, М. Шраг, П. Христюк, І. Лизанівський, В. Голубович, Є. Филипович, Д. Коліух.

Ми знайшли кілька підготовчих і остаточний варіант виготовленої в ГПУ УСРР організаційної схеми «УНЦ» та його зв'язків. Схема, якщо її прийняти на віру, і справді справляє неабияке враження. А в центрі її стоїть прізвище академіка Грушевського, якого оголосили керівником «УНЦ». Характерно, що «остаточне формування» його було віднесено до 1926 р., коли, за згаданою раніше версією, склалася і «Спілка визволення України».

Ще в 50 — 60-ті рр., в період «відлиги», виявилися факти, що переконливо засвідчили: справу «УНЦ» було інспіровано. Наприклад, М. Шраг, колишній член ЦК УПСР, що проходив у справі «УНЦ» і якому пощастило вижити, 11 березня 1965 р. свідчив: «На слідстві у 1931 році до мене застосовувалися заборонені методи слідства. Часті допити у нічний час, стояння на ногах під час допитів, крики і образи слідчих Пустовойтова, а інколи Когана фізично і морально змучили мене і деморалізували. Крім того, під час мого арешту померла моя донька, що завдало мені великої травми... Ні про яку організацію я нічого не знав, шкідництвом і підготовкою повстання не займався. На вимогу слідчого я назвав учасниками контрреволюційної організації колишніх членів УПСР, своїх знайомих... Відвідування та зустрічі у домашніх умовах з приводу різних сімейних урочистостей зі своїми товаришами... я видавав як наради учасників контрреволюційної організації. Тобто я писав все, що від мене вимагали, аби лише мене не викликали вночі та не кричали».

Викладач Промакадемії УСРР М. Васильківський, якому також пощастило вижити, у своїх скаргах 1954 та 1957 рр. писав: «Свідчення, дані мною у 1931 році, брехливі. Вони були видобуті слідством методами фізичного та психічного примусу... Очних ставок не було, не було висунуто хоча б конкретних обвинувачень будь-яких осіб у письмовій формі. За таких умов судочинства у 1931 році виявляться суперечності, а звідси легко буде бачити вигаданий характер усього обвинувачення»²⁶⁹.

Сьогодні це доведено на основі документального матеріалу, як доведено і те, що засуджені за цією справою 50 чоловік (строк їх ув'язнення був у межах від 3 до 6 років) стали жертвами безпідставних звинувачень. У 1934—1941 рр. 33 із них знову постали перед судом за «антирадянську діяльність» і «шпигунство». 21 чоловік був розстріляний, 12 отримали нові строки. Більшість із них знайшли смерть у таборах.

Інакше склалася доля М. Грушевського. Як уже зазнача-

лося, його заарештували в Москві 23 березня 1931 р. 28 березня, вже в Харкові, він зізнався у приналежності до «контрреволюційної організації», 31 березня продовжував зізнання. 3 квітня 1931 р. його допитав В. Балицький. Цей допит, як і в випадку з С. Єфремовим, якого шеф ГПУ УСРР також допитував особисто, мав ритуальний характер: скоріше за все він хотів переконатися, що Грушевський і надалі говоритиме те, що потрібно. Зберігся російськомовний машинописний варіант протоколу допиту обсягом чотири сторінки, на кожній з яких є підпис Грушевського і рукописне підтвердження, що окремим виправленням у протоколі можна вірити²⁷⁰.

4 квітня 1931 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У В. Балицький проінформував про зізнання М. Грушевського. Ухвалюється рішення розіслати його свідчення керівникам УСРР, що й було зроблено. Наприклад, стандартний супровідний лист до В. Чубаря виглядав так: «Голові РНК УСРР тов. Чубарю. У відповідності до постанови ПБ від 4.IV ц. р. надсилаємо Вам свідчення Грушевського.

Прохання після ознайомлення повернути їх до Секретаріату Президії ГПУ УСРР. В. Балицький»²⁷¹.

Після допиту 3 квітня 1931 р. Грушевського (того ж дня) відправили до Москви, де 4 квітня з ним, за вказівкою заступника голови ОГПУ Г. Ягоди, зустрівся начальник Секретно-політичного відділу ОГПУ Я. Агранов. У другій частині книжки подається текст цієї розмови, що свідчить: у цей час Грушевський покійно повторював усе те, що з ним ретельно відпрацював уповноважений Секретного відділу ГПУ УСРР Южний. Усе це вписується в грандіозну схему діяльності «УНЦ», що нібито мав розгалужені зв'язки, в тому числі й закордонні.

До речі, ми перечитали багато документів, які розкривають методи роботи Южного. Він, наприклад, на допиті М. Чечеля 4 березня 1931 р. шантажував його «зізнаннями» Грушевського, хоча академік на той час ще не був заарештований. Чечель тримався й заявляв: «...Коли мені буде показано свідчення Грушевського, Лизанівського та Голубовича, писані їхньою власною рукою, де іде річ про мою належність до організації, то під цим підписуюсь.

Я готовий своїм життям ручатись, що ані Шраг, ані Христюк, мої політичні однодумці, не діяли нічого ворожого проти Радянської влади, почавши від 1920 року. А коли вони робили, то робив і я»²⁷².

Однак уже наступного дня після відповідної «обробки» Чечель визнав «свою приналежність до контрреволюційної

організації, що мала на меті повалення Радянської влади й до складу якої входили Христюк, Голубович, Євген Филипович, Лизанівський, Грушевський»²⁷³.

Привертає до себе увагу й те, що Я. Агранов зустрічався особисто не тільки з М. Грушевським, а й допитував багатьох інших осіб, яким приписали участь в «УНЦ». Це засвідчує, що в Москві пильно стежили за розвитком цієї справи, надавали їй особливого значення. По-своєму це підтвердили колізії, пов'язані з академіком. Його зустріч з Я. Аграновим 4 квітня завершилась, після неї з ним розмовляв ще один чекіст — С. Мессінг, а після цього Грушевського відпустили. З нього взяли обіцянку написати листи-звернення до окремих українських політичних діячів із закликом припинити боротьбу з більшовицьким режимом.

Грушевський зрозумів, що влада знову хоче використати його ім'я, авторитет у власних розрахунках, а тому й заграє з ним, не вдаючись до відвертого натиску, як це було в Харкові, в ГПУ УСРР. Розумів Михайло Сергійович і те, що все йде до чергового показового процесу, не менш, а, можливо, й більш масштабного, ніж процес «СВУ». І йому, як рік тому С. Єфремову, доведеться грати на цьому процесі провідну роль. Академік добре пам'ятав, як Єфремов покійно підтверджував усі найбезглуздіші звинувачення на свою адресу і чим все для нього закінчилося. До речі, знав Грушевський і про те, які «умови» під час слідства створили для тих, кого чекісти «намітили» головними дійовими особами в показовому процесі «СВУ». Над усім цим він роздумував досить довго, не поспішаючи на зустріч з Я. Аграновим.

Врешті-решт останній запросив ученого на зустріч сам. Сталося це 15 квітня 1931 р. І тут Грушевський наважився на крок, який зруйнував задуми чекістів щодо проведення показового процесу: він спростував версію про наявність «УНЦ» і свою керівну роль у ньому.

На запитання, що саме спонукало його вводити в оману слідство, прозвучала відповідь: «Мені важко говорити про це. Я не належу до породи героїв і не витримав 9-годинного нічного допиту. Я стара людина, сили мої давно підірвані. До тюрми я був кинутий у грипозному стані. Я не витримав різкого натиску слідчих. Ніякого фізичного впливу на мене не застосовувалося. Але мені був пред'явлений цілий ряд томів, де майже на кожній сторінці фігурувало моє прізвище. Мене переконували в тому, що я, як ідейний вождь свого руху, повинен взяти на себе відповідальність

за контрреволюційну діяльність організації в цілому і дії окремих її керівників, а також підтвердити дані ними свідчення, що, безумовно, приведе до пом'якшення участі усіх притягнутих у цій справі осіб. У стані повної безвихідності і відчаю я погодився підтвердити свідчення Мазуренка, Чечеля, Гр. Коссака та інших. Мені показали цілу низку протоколів і дали прочитати витяги з них»²⁷⁴.

Агранов зауважив, що ім'я Грушевського не випадково зустрічається у свідченнях ряду його однодумців. На це Михайло Сергійович відповів, що, можливо, вони керувалися тими ж мотивами, що й він сам, будучи переконаними в тому, що, даючи потрібні слідчому свідчення, полегшують долю всіх, хто проходить у цій справі.

Тоді Агранов запитав: чому ж Грушевський у день приїзду до Москви в розмові з ним підтвердив свої свідчення, які дав у Харкові. Той пояснив, що зробив це за інерцією, у пригніченому стані, викликаному його арештом та перебігом слідства. Крім того, не вистачило духу і рішучості відмовитися від попередніх показань. Грушевський розповів, що на першому ж допиті в Харкові він заявив про свої зустрічі на Україні з друзями, між якими часто велися розмови на політичні теми. Під час їх виявилось різко негативне ставлення до основних моментів політики Радянської влади, особливо до суцільної колективізації і ліквідації куркульства як класу, в чому вони вбачали загрозу самому існуванню української національної культури. Проте слідчий заявив, що ці свідчення не можуть бути прийняті і зажадав безумовного підтвердження даних, які містилися в справі.

Далі Грушевський запевняв, що ні він, ні його однодумці не виношували ніяких планів активної боротьби з Радянською владою. Ще зовсім недавно він дивився на Радянський Союз як на зорю світу, який оновлюється, але, дотримуючись народницьких традицій, злякався колгоспного руху і рішучого наступу Радянської влади на куркуля. Політичні хитання серед «лівих кіл української інтелігенції отримали сильний поштовх у результаті широких репресій проти українських націоналістів у зв'язку з процесом «СВУ» в 1930 р.»²⁷⁵.

У новому рапорті Я. Агранова на ім'я Г. Ягоди зазначалося, що «жодної повстанської організації, очолюваної близькими йому, Грушевському, колами, не існувало і ніяких повстанських тенденцій в середовищі його політичних друзів не було»²⁷⁶.

Керівники ОГПУ зрозуміли, що навряд чи вдасться

зробити з Грушевського героя чергового показового процесу, і (напевно, після відповідних консультацій у ЦК ВКП(б), про що, гадаємо, збереглися документи в Москві) його відпустили. Останнім акордом невдалої спроби чекістів зробити вченого лідером «УНЦ» можна вважати короткий, але виразний документ — службову записку від 19 квітня 1931 р. начальника Секретно-оперативного управління ОГПУ Ю. Євдокимова до В. Балицького. «Особисто тов. Балицькому. Надсилаю два документи: рапорт від 4.IV 31 і запис розмови т. Агранова з професором Грушевським від 15.IV 31.

До відома та належних висновків. Євдокимов»²⁷⁷.

І висновки зробили: 50 осіб, обвинувачених в участі в «УНЦ» (серед них було чимало соратників Грушевського по УПСР), засудили в лютому 1932 р. в «закритому порядку», а Грушевський залишився під пильнуванням ГПУ — НКВД до кінця життя.

В одному із спогадів читаємо, що Марія Сильвестрівна, приїхавши до Москви, не впізнала свого чоловіка — так він змінився. Він багато не говорив, але «розказав тільки, що в Харкові його довго допитував слідчий Южний, увесь час загрожував, кажучи між іншим, що зашле дочку на Соловки на 10 років. «Якби ще раз отаке — не витримав би», — зірвалося у Михайла Сергійовича... і більше нічого не розказував»²⁷⁸.

Як точно зауважує Р. Пиріг, останні роки життя і діяльності Грушевського після арешту 1931 р., звільнення і дозволу проживати в Москві залишаються однією з найменш висвітлених сторінок його біографії. Академік жив у столиці, намагаючись знайти відряду в науковій праці. Його нерідко можна було зустріти в московських архівах та бібліотеках. Він не облишав праці над черговим томом «Історії України-Руси», хоч і слабував здоров'ям, особливо погіршився зір. До нього перебралися дружина Марія Сильвестрівна й дочка Катерина. Брат Олександр Сергійович з дружиною залишилися в Києві²⁷⁹.

Сьогодні, на підставі документів, можемо встановити, що в Москві Грушевський мешкав по вулиці Погодинській, ²/₃, квартира 102. Як і раніше, все його листування підлягало перлюстрації, хоча частина кореспонденції з Києва відправлялася з вокзалу, а відтак не потрапляла до чекістів. Ось чому у вересні 1933 р. Київський обласний відділ ГПУ звернувся до ОГПУ СРСР з проханням перлюструвати всю кореспонденцію до академіка з Києва і при цьому надсилати сюди ж копії²⁸⁰.

Можемо дещо уточнити і щодо московських контактів Грушевського. Справа в тім, що влітку 1934 р. один із таємних інформаторів НКВД СРСР був спеціально відряджений до Києва для збирання докладних відомостей про академіка, оскільки пророблялася версія його можливої втечі за кордон. У розмовах з різними людьми цей посланець, зокрема, з'ясував подробиці життя Грушевського в Москві. Ось що розповів йому професор Є. Тимченко: «...Грушевський М. С. у Москві у «почесному засланні» (його вислів) разом зі своєю дружиною та донькою Катериною почуває себе порівняно непогано, меншою мірою працює...»²⁸¹.

А ось що вдалося з'ясувати в розмовах з Ганною Сергіївною Шамрай — сестрою М. Грушевського, яка 1934 р. була кербудом по вул. Паньківській, 9: «Щодо московських зв'язків М. С. Грушевського вдалося встановити, що до нього найближче всіх у Москві стоїть академік Сперанський, фахівець з давньої літератури. Шамрай, розповідаючи про те, що Грушевський працює в Москві повним ходом, скаржилась, однак, що йому часто бракує джерел (вся бібліотека Грушевського в Києві залишилась — у його будинку) і що він користується у Москві переважно бібліотекою Сперанського»²⁸².

Г. Шамрай, О. Грушевський та його дружина Ольга Олександрівна надсилали академікові літературу для роботи, а також інші необхідні матеріали. Все це, судячи з усього, було розцінене московськими чекістами як підтримання зв'язку вченого з «українськими націоналістами». У родичів Грушевського, як і в нього, виникли певні ускладнення. Надзвичайно цікавий і такий фрагмент розмови: «На моє запитання про те, чи охоче Грушевський ділиться тим, що з ним було, Шамрай відповіла, що він дуже мало говорить, як і всякий, хто був у ГПУ, що і як скаже найбільш близькій людині дещо — і більше мовчить.

У розмові про ті утиски, що їх відчуває Грушевський у виданні своїх праць, я кинув фразу, що їх з задоволенням друкували б за кордоном. На це Шамрай відповіла, що Грушевський боїться, щоб з ним не трапилось такої неприємної історії, як з акад. Василенком (або з кимось іншим), який надрукував за кордоном свої праці, а потім, коли дізнались про це, зазнавав всіляких переслідувань.

«...Надрукувати за кордоном свої праці — це означає й самому туди поїхати потрібно вслід за цим, — так почала розвивати свою думку в бесіді зі мною Шамрай, — а поїхати

неможливо. Легально не пустять, а нелегально, напевно, неможливо...»²⁸³.

І все-таки подана в травні 1934 р. ГПУ УСРР інформація, ніби Грушевський збирається за кордон, у Фінляндію, використовуючи наукове відрядження до Ленінграда²⁸⁴, викликала неабиякий інтерес в ОГПУ СРСР. У листі від 14 червня 1934 р. від ГПУ УСРР вимагалось з'ясувати особи всіх, хто бере участь в організації втечі, її план, техніку, а також «обставити зовнішнім наглядом основні зв'язки Грушевського в Києві». В цьому листі також вказувалося на можливість того, що організація втечі здійснюється «за завданням з-за кордону»²⁸⁵. 22 червня харківські чекісти відрепортували про активізацію роботи таємних інформаторів, а також про «максимальну розробку зв'язків Грушевського на Україні»²⁸⁶.

Під це розроблення потрапили всі, хто був у контакті з академіком, зокрема Наталка Коцюбинська, яка відвідувала Грушевських у Москві. Саме її в листі з управління НКВД по Північному краю від 22 липня 1934 р. (а саме у Архангельську перебувало на засланні чимало колишніх членів ЦК УПСР) до НКВД УСРР було оголошено «центром усієї інформації й зв'язку чекістів УПСР та її активу»²⁸⁷. Зокрема, в листі цитувалися слова Н. Петренка, які він сказав, отримавши листа від Коцюбинської: «Наталка Коцюбинська повідомляє чимало нового: Іван Миколайович (Лизанівський) один залишився на Ведмежій горі; Всеволод (Голубович) і Чечель у Москві; дружину Голубовича відновлено у правах й на службі; Черкаський повернувся до Харкова. Потім Наталка пише про одного товариша в Алма-Ата і ось одна її фраза: «Москва має клопіт з гостем» — говорить, очевидно, про «Старого» (М. С. Грушевського), з ним не можна поводитись, як з нами. Молодець Наталка. Якби не вона, то ми буквально втратили б одне одного з виду»²⁸⁸.

31 липня 1934 р. НКВД СРСР надсилає листа до НКВД УСРР, в якому вимагає «ретельної проробки» зв'язків Н. Коцюбинської. Між іншим у цьому листі йшлося про «значну поінформованість Грушевського Михайла Сергійовича про місцезнаходження й переміщення засуджених по українській націоналістичній контрреволюції, зокрема всіх засуджених по УНЦ та його великий інтерес до них»²⁸⁹.

У серпні 1934 р. начальникові Секретно-політичного відділу ГУГБ НКВД СРСР Г. Люшкову були надіслані копії документів, що надходили на адресу Н. Коцюбинської

(вона жила в містечку Ново-Фастів) із різних місць заслання. Вже в цей час і в Києві, і в Харкові йшла активна підготовка до формування нової справи під назвою «Іезуїти», куди вписали не тільки Н. Коцюбинську, а й багатьох із дружин засуджених у справі «УНЦ». Та були тут не тільки вони, а й К. Воблий, О. Грушевський, Є. Тимченко, Є. Патон, В. Голубович, Н. Петренко, А. Степаненко та ін. Був тут, зрозуміло, і М. Грушевський, якому, напевно, мало належати місце лідера. Проте він знову завадив «драматургам» з НКВД. Цього разу вже своєю смертю — 25 листопада 1934 р.

Розділ 5

«ГРУШЕВСЬКОЗНАВЦІ» З ГПУ — НКВД: ЖИТТЯ І ДОЛЯ

Працюючи над матеріалами, що стосуються останніх десяти літ життя і діяльності М. Грушевського, ми, зрозуміло, не могли обійти увагою тих співробітників ГПУ — НКВД, які протягом цього часу організовували стеження за академіком та його оточенням, перлюстрували кореспонденцію, складали аналітичні записки, меморандуми, довідки тощо. Тобто виступали як своєрідні «грушевськознавці». Тільки у вельми специфічній і притаманній лише цим відомствам формі.

Про долю Грушевського знаємо. А хто були його пильнувальники? Яку кар'єру вони зробили? Як склалися їхні долі? Відповісти на ці запитання виявилось не так уже й просто, оскільки до «справи Грушевського» причетними були не лише відомі чекісти — керівники (як Г. Ягода, Я. Агранов, В. Балицький), а й безпосередні виконавці, працівники нижчих рангів, інформація про яких ще ніколи не з'являлася (наприклад, П. Такке чи В. Гражуль).

Ми вирішили бодай коротко розповісти про них та нагадати про долі більш або менш відомих чекістів. Це потребувало додаткової, часом дуже копіткої роботи з архівними документами. Її наслідком і став цей розділ книжки, який можна вважати довідковим. Сподіваємось, дані про «грушевськознавців» з ГПУ — НКВД сприятимуть більш глибокому розумінню тієї істини, що комуністичний режим був безжальним не тільки до своїх відвертих або потенційних ворогів (до тих, кого такими оголошували), а й за своєю внутрішньою логікою виявляв

граничну жорстокість і до своїх adeptів, діячів, охоронців, які служили його утвердженню. Ось чому невдовзі після смерті М. Грушевського молох терору поглинув і багатьох із тих чекістів, які фабрикували справу «УНЦ», намагалися «вписати» в неї академіка чи протягом десятиліття вишукували в його діях «компромат».

Отже, хто вони — ці «грушевськознавці» з ГПУ — НКВД? Спробуємо з'ясувати.

Агранов Яків Саулович. Народився 1893 р. в м. Чечерську Могильовської губернії в сім'ї власника бакалійної лавки. Після закінчення чотирикласного училища в Чечерську працював конторником на лісовому складі в Гомелі. За революційну діяльність у червні 1915 р. потрапив на заслання до Єнисейської губернії. З березня 1917 р. працював секретарем Поліського обкому РСДРП(б) у Гомелі. З лютого 1918 р. — секретар Малого Раднаркому РРФСР, з травня 1919 р. — особливоуповноважений Особливого відділу ВЧК. З 1 січня 1921-го — начальник 16-го спецвідділу та заступник начальника Особливого відділу ВЧК. З 28 квітня 1921 р. — особливоуповноважений із найважливіших справ при начальникові Секретно-оперативного управління (СОУ) ВЧК, з 24 травня 1923 р. — заступник начальника, а з 26 жовтня 1929-го — начальник Секретного відділу ОГПУ СРСР, з 24 травня 1930 р. — помічник начальника СОУ ОГПУ СРСР, з 14 березня 1931 р. — начальник Секретно-політичного відділу (СПВ) ОГПУ СРСР. Обіймаючи саме цю посаду, зустрівся в Москві з М. Грушевським, а згодом інформував керівництво, що академік під час розмови з ним відмовився від попередніх вимушених зізнань про свою участь і лідерство в «УНЦ».

З 1 вересня 1931 р. — повноважний представник ОГПУ по Московській області, з 20 лютого 1933-го — заступник голови ОГПУ СРСР, з 10 липня 1934 — перший заступник наркома внутрішніх справ СРСР (з 3 по 10 грудня 1934 р. за сумісництвом — начальник УНКВД по Ленінградській області), з 29 грудня 1936 — начальник ГУДБ (Головне Управління державної безпеки) НКВД СРСР, з 15 квітня 1937 — начальник 4-го (Секретно-політичного) відділу ГУДБ НКВД СРСР, з 17 травня 1937 — начальник УНКВД по Саратовській області.

Комісар держбезпеки 1-го рангу. Нагороджений двома орденами Червоного Прапора. Член ВКП(б) з 1915 р. (у 1912—1915 рр. належав до соціалістів-революціонерів).

Заарештований 20 липня 1937 р. Засуджений до розстрілу. Вирок виконано 1 серпня 1938 р.

Балицький Всеволод Аполлонович. Народився 27 листопада 1892 р. в м. Верхньодніпровську Катеринославської губернії в сім'ї помічника бухгалтера Луганського патронного заводу. Після закінчення гімназії в Луганську 1912 р. навчався на юридичному факультеті Московського університету. 1915-го мобілізований до армії. Закінчив Тифліську школу прапорщиків. Служив прапорщиком у 114-му запасному полку на Кавказькому і Перських фронтах. З лютого 1917 р. — голова полкового комітету 114-го запасного полку в м. Тавризі (Персія), з жовтня 1917-го — голова гарнізонної ради солдатських депутатів у Тавризі. У 1918 р. обраний членом обласного комітету РСДРП(б) Гурії та Мегрелії. Відряджений Кавказьким крайкомом РСДРП(б) до Москви, по дорозі в Україні був заарештований німцями, втік з-під арешту. З січня 1919 р. — завідувач відділу і член колегії ВУЧК, з вересня — голова Революційного військового трибуналу Гомельського укріпрайону, з жовтня — політичний інспектор ВЧК у Москві, з листопада — голова Волинської губчека, з грудня 1919 р. — голова Київської губчека та повноважний представник ВЧК на Правобережній Україні. З літа 1920 р. — заступник голови ЦУПЧРЕЗКОМУ. З 6 квітня 1921 р. — заступник голови ВУЧК, з березня 1922 — заступник голови ГПУ УСРР, з 1 вересня 1923 — голова ГПУ УСРР і повноважний представник ОГПУ по УСРР (з березня 1924-го по листопад 1930 р. — за сумісництвом нарком внутрішніх справ УСРР). З липня 1931 р. — заступник голови ОГПУ СРСР, з 20 лютого 1933 — голова ГПУ УСРР і повноважний представник ОГПУ по УСРР, за сумісництвом — заступник голови ОГПУ СРСР, з 10 липня 1934 — нарком внутрішніх справ УСРР. З 11 травня 1937 р. — начальник Управління НКВД по Далекосхідному краю.

Комісар держбезпеки 1-го рангу. Нагороджений трьома орденами Червоного Прапора, орденами Червоної Зірки та Трудового Червоного Прапора УСРР. Член ВКП(б) з 1915 р. (у 1913—1915 рр. — меншовик).

Заарештований 7 липня 1937 р. Засуджений до розстрілу. Вирок виконано 27 листопада 1937 р.

Горожанин Валерій Михайлович. Народився 1899 р. в м. Аккермані Бессарабської губернії. Екстерном склав іспити за 8 класів гімназії. У 1909—1912 рр. навчався на юридичному факультеті Новоросійського університету в

Одесі. У 1912 р. відрахований за революційну діяльність, заарештований і після піврічного ув'язнення висланий на заслання до Вологодської губернії. Під час першої світової війни — доброволець царської армії. 1916 р. дезертирував, працював секретарем у робітничій кооперації в Одесі. Після лютневої революції 1917 р. відновив навчання на 4-му курсі юридичного факультету Новоросійського університету. Учасник революційних подій в Одесі 1917—1918 рр. З травня 1919 р. — слідчий з особливо важливих справ при президії Одеської губчека. Потрапив до білогвардійського полону і був засуджений до страти — визволений Червоною армією. 1920 р. — уповноважений по боротьбі з контрреволюцією, начальник Секретно-оперативного відділу (СОВ) та член колегії Миколаївської губчека. З лютого 1921 р. — начальник Секретного відділу (СВ) ЦУПЧРЕЗКОМу, з квітня — начальник СВ ВУЧК, з березня 1921 р. — начальник СВ ГПУ УСРР. З 5 січня 1923 р. — начальник Секретно-оперативної частини (СОЧ) Київського губвідділу ГПУ, з 14 січня 1924 р. — заступник начальника Київського губвідділу ГПУ, з 7 травня т.р. — начальник СВ ГПУ УСРР, з 7 травня 1930 р. — заступник начальника СВ ОГПУ СРСР. З березня 1931 р. — начальник 1-го відділу, з 23 серпня — помічник начальника, а з 3 грудня — заступник начальника СПВ ОГПУ СРСР. З 5 липня 1933 р. — помічник начальника Іноземного відділу ОГПУ СРСР. З 21 травня 1935 р. — другий заступник начальника Іноземного відділу ГУДБ НКВД СРСР, з 15 лютого 1937 — начальник, а з 27 травня — заступник начальника Особливого бюро при секретаріаті НКВД СРСР.

Як бачимо, роки роботи в Україні, зокрема причетність В. Горожанина до фабрикації справи і процесу «СВУ», дали поштовх його кар'єрі, просуванню по службових щаблях.

Старший майор держбезпеки. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

Член ВКП(б) з 1919 р. (1907—1917 рр. — есер, а 1917—1919 — боротьбист, згодом брав участь у троцькістській опозиції, від якої відійшов).

Заарештований 19 серпня 1937 р. Засуджений до розстрілу 29 серпня 1938 р. Посмертно реабілітований 1957 р.

Гражуль (Дорін) Веніамін Семенович (Соломонович). Народився 1899 р. у м. Вільно в робітничій сім'ї. 1910-го вступив до єврейського початкового однокласного училища, яке закінчив 1913 р., перевівся до Віленського

двокласного училища, закінчив 1914 р. Тоді ж розпочав трудову діяльність. У 1914—1915 рр. був на заробітках у Німеччині. Там на початку 1916 р. вступив на службу до польового військового будівництва 12-ї армії, де працював теслею до 1917-го. В 1917—1918 рр. входив до гуртка німецьких соціал-демократів і групи «Спартак». У вересні 1918-го приїхав до Києва, служив кур'єром у німецько-австрійсько-угорській центральній господарській комісії. З приходом більшовиків групою «Спартак» відряджений до Київської парторганізації. В червні 1919 р. вступив до більшовицької партії, обіймав посаду агента з військових заготівель. У серпні 1919-го направлений у 12-у армію, де працював при уповноваженому Реввійськради армії з постачання. У квітні 1920 р. направлений у 24-у дивізію, де до жовтня того ж року займався питаннями постачання. У 1920 — секретний співробітник ОВ 12-ї армії, начальник агентури ОВ 1-ї Кінної армії, 1921 — начальник ОВ 19-ї кавалерійської дивізії 1-ї Кінної армії. В лютому — червні 1922 р. — начальник прикордонного відділення посту на румуно-радянському кордоні. Звільнений через хворобу і направлений до Київського губкому КП(б)У. З серпня 1922-го до червня 1924 р. — на партійній роботі, з 23 липня 1924-го по 15 грудня 1925 р. — уповноважений СВ Київського окрввідділу ГПУ, з 1 січня 1926 р. — його начальник. Характерно, що під час атестації В. Гражуля в лютому 1925 р. начальник СВ КОВ ГПУ зробив такий запис в атестаційній картці: «Стан здоров'я — неврастенік. Посаді, яку займає, не відповідає». 17 березня 1926 р. в акті медичного обстеження комісією під головуванням професора М. Стражеска зафіксований такий діагноз: «Тяжка неврастенія, пресклероз». З 28 жовтня 1928 р. — начальник секретного відділення Дніпропетровського окрввідділу ГПУ. 1 жовтня 1930-го переведений в резерв ГПУ УСРР, з 24 вересня 1931 р. — в резерв ОГПУ СРСР. Подальша доля невідома.

Добродицький Микола Іванович. Народився 1899 р. в Курській губернії в сім'ї священика. Закінчив земську школу і духовне училище. Навчався в духовній семінарії, яку після смерті батька залишив. Служив на Північному флоті. З жовтня 1917 р. — секретар Курського міськкому РСДРП(б), з 1918 — секретар Курського губкому РСДРП(б), з січня 1919 р. працював у ВУЧК, з літа т.р. — слідчий і начальник ОВ 13-ї армії. 1920 р. — голова Маріупольської повітової ЧК. 1921—1924 рр. працював у Донецькому губвідділі ГПУ. У 20-х рр. — начальник контррозвідваль-

ного відділу ГПУ УСРР. 1930—1931 — заступник начальника ОВ ГПУ УСРР. 1931—1932 — начальник того ж відділу, з вересня 1932 р. — помічник начальника ОВ ОГПУ СРСР, з 16 травня 1935-го — 2-й заступник начальника ОВ ГУДБ НКВД СРСР. З 16 грудня 1936 р. — заступник начальника УНКВД по Івановській області, з 3 жовтня 1937-го — начальник 3-го відділу Карагандинського табору НКВД СРСР. Помер 1 вересня 1942 р. в Караганді.

Майор держбезпеки. Нагороджений орденами Червоного Прапора, Червоної Зірки, Трудового Червоного Прапора.

Долинський (Глазберг) Семен Михайлович. Народився 1896 р. в с. Степанці Канівського повіту Київської губернії в сім'ї службовця, освіта початкова. У 1910—1918 рр. працював миловаром на заводах Одеси, Києва, Лібави, Юзовки, у 1918—1919 рр. служив у батальйоні І радянського полку, 1919—1921 — уповноважений з агентури Одеської губчека, 1921—1922 — начальник агентурного відділу та уповноважений контррозвідувального відділу Волинської губчека. 1923 р. — уповноважений активної частини Волинського губвідділу ГПУ. У 1924—1925 рр. — помічник начальника Подільського прикордонного загону, 1926—1928 — уповноважений контррозвідувального відділу Київського окрвідділу ГПУ. З 1929 р. — старший уповноважений контррозвідувального відділу ГПУ УСРР, з 1930 — начальник відділення СВ ГПУ УСРР, з 1931 — начальник відділення СПВ ГПУ УСРР, з 1935 — помічник начальника СПВ УДБ НКВД УСРР, з 22 листопада 1936 р. — заступник начальника УНКВД по Дніпропетровській області.

Капітан держбезпеки. Член ВКП(б).

Заарештований 5 серпня 1937 р. Засуджений до розстрілу 8 лютого 1938 р. Вирок виконано.

Іванов Василь Тимофійович. Народився 1894 р. в с. Холзьково Гжатського повіту Смоленської губернії в робітничій сім'ї. Закінчив у Москві чотирирічне міське училище і торговельну школу. З жовтня 1910 р. працював конторником у різних установах Москви. 1913 р. завідував московською філією газети «Правда». За революційну діяльність неодноразово заарештовувався. З березня 1915 р. — рядовий 321-го полку, з травня 1915-го перебував у таборі військовополонених в Угорщині, де підтримував зв'язок з більшовицьким ЦК у Швейцарії. Восени 1918 р. повернувся до Москви. З січня 1919 р. — агент з заготівель Наркомату

продовольства Литовсько-Білоруської Радянської республіки у Слуцьку, з березня — член ревтрибуналу 8-ї дивізії, з травня — начальник ОВ 8-ї дивізії, з жовтня — начальник ОВ 52-ї дивізії, з вересня 1920-го — співробітник ОВ 6-ї армії. З лютого 1922 р. працював у ВУЧК — ГПУ УСРР (начальник відділення ОВ; заступник начальника СОЧ). З квітня 1924 р. — начальник СОЧ ГПУ УСРР, з 17 квітня 1925 — начальник Обліково-інформаційного управління (ОІУ) ГПУ УСРР, з серпня 1925-го (за сумісництвом) — начальник Харківського окрвідділу ГПУ, з серпня 1928 — начальник Київського окрвідділу ГПУ, з грудня 1931 — повноважний представник ОГПУ по Івановській Промисловій області, з 3 березня 1933 — начальник Донецького облвідділу ГПУ, з 10 липня 1934 — начальник УНКВД по Донецькій області, з 15 квітня 1937-го — заступник наркома внутрішніх справ УСРР (з 20 травня до 14 червня 1937 р. виконував обов'язки наркома внутрішніх справ УСРР). 26 липня 1937 р. відкликаний до НКВС СРСР.

Комісар держбезпеки 3-го рангу. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

Заарештований 1 серпня 1937 р. Смертний вирок винесено 16 липня 1938 р.

Западний Семен Ізраїльович. Народився 1899 р. в Одесі, де 1913 р. вчився в 1-му казенному єврейському училищі. З того ж року розпочав трудову діяльність — спочатку в господарстві батька, а потім у торговельній конторі. З 1917 р. — червоногвардієць у Одесі, у 1918—1919 рр. — в одеському підпіллі. 1919 р. — співробітник ОВ Південної групи військ РСЧА, розвідник 45-ї та 58-ї дивізій, секретар і член колегії Одеської губчека, секретар СОЧ Московської губчека; заступник завідувача СОВ Київської губчека. 1920-го — завідувач СОВ і заступник голови Волинської губчека, заступник завідувача СОВ Катеринославської транспортної ЧК, начальник СОЧ і заступник голови Волинської губчека. До листопада 1921 р. — т. в. о. голови Волинської губчека, з 2 листопада — начальник СОЧ та заступник голови Харківської губчека. З 2 липня 1922-го — начальник Харківського губвідділу ГПУ, з 7 березня 1924 — помічник начальника Київського губвідділу ГПУ, з 12 грудня 1925 — начальник Київського окрвідділу ГПУ, з 28 липня 1928 — начальник ОІУ ГПУ УСРР. З 31 січня 1930 — начальник СОУ і заступник повноважного представника ОГПУ по Далекосхідному краю. З 11 липня 1934 р. — перший за-

ступник начальника УНКВД по Далекосхідному краю та за сумісництвом — начальник УНКВД по Хабаровській області.

Комісар держбезпеки 3-го рангу. Нагороджений орденом Червоного Прапора. Член ВКП(б) з 1917 р.

Заарештований 8 серпня 1937 р. Розстріляний.

Каган Мойсей Аронович. Народився 1904 р. У 1923—1924 рр. — районний уповноважений Симбірської губерньської споживчої спілки у Чуднові, з 1924-го — співробітник дорожньо-транспортного відділу ГПУ УСРР Південно-Західної залізниці. З квітня 1931 р. — начальник відділення СПВ ГПУ УСРР, з 16 грудня 1931-го — оперативний секретар СПВ ОГПУ СРСР, з 27 листопада 1932 — помічник начальника 2-го відділення СПВ ОГПУ СРСР, з 21 вересня 1933 — його начальник, з 21 квітня 1935 — начальник 3-го відділення СПВ ГУДБ НКВС СРСР, з 31 серпня 1936 — помічник начальника, а з 21 серпня 1937-го — заступник начальника УНКВД по Азовсько-Чорноморському краю, з 3 жовтня 1937 р. — перший заступник начальника УНКВД по Далекосхідному краю та за сумісництвом — начальник УНКВД по Хабаровській області.

Майор держбезпеки. Нагороджений орденом Леніна. Член ВКП(б) з 1927 р.

Заарештований у червні 1938-го. Розстріляний 1940 р.

Карлсон Карл Мартинович. Народився 10 жовтня 1888 р. у Ризі в робітничій сім'ї. Закінчив чотирикласне елементарне міське училище та два класи ремісничого училища. З 1903 р. працював складальником у друкарнях Риги та Санкт-Петербурга, з липня 1907-го до квітня 1908 р. — політв'язень. З листопада 1908 р. — складальник у друкарнях Берліна, Кемніца, Брюсселя. Був секретарем бюро закордонних груп соціал-демократів Латиського краю. З червня 1917 р. — завідувач друкарні газети «Пролетарська Циня» в Петрограді, з жовтня 1917-го — член Пітерської червоної думи. У 1918 р. — член колегії друкарні газети «Известия», з червня — завідувач розвідки і помічник начальника СОЧ ВЧК у Москві, з серпня — уповноважений ВЧК на Волзі, з листопада — голова Казанської губчека. З червня 1919 р. — член колегії СОВ ВЧК, завідувач політбюро і член колегії Московської губчека. З 7 січня 1920 р. — помічник ЦУПЧРЕЗКОМу, з літа т. р. — повноважний представник ЦУПЧРЕЗКОМу по Азовському узбережжю, з 20 листопада — голова Донецької губчека. З 10 червня 1924 р. — заступник голови

ГПУ УСРР (у листопаді 1925-го — грудні 1929 р. за сумісництвом — начальник СОУ ГПУ УСРР). З 20 червня 1934 р. — начальник Харківського облвідділу ГПУ, з 11 липня т. р. — начальник УНКВД по Харківській області. З 17 жовтня 1936 р. — заступник наркома внутрішніх справ УСРР. 26 липня 1937 р. відкликаний до НКВД СРСР. З 16 серпня т. р. — начальник Томсько-Асінського табору НКВД СРСР.

Комісар держбезпеки 2-го рангу. Нагороджений орденом Червоного Прапора. Член ВКП(б) з 21 травня 1905 р.

Заарештований 22 січня 1938 р. Засуджений до смертної кари 22 квітня 1938-го. Розстріляний. Посмертно реабілітований.

Козельський Борис Володимирович (Голованєвський **Бернард Вольфович**). Народився 5 травня 1902 р. у Проскурові в сім'ї друкаря. Закінчив семикласне київське комерційне училище. Працював коректором і давав приватні уроки. З листопада 1919 р. — рядовий 58-ї стрілецької дивізії. 1920 р. працював інструктором політвідділів 58-ї стрілецької дивізії, 12-ї армії, Дніпровської військової флотилії. З січня 1921 р. — начальник слідчої частини Дніпровської військової флотилії, з квітня — інструктор, а з травня — начальник відділку політуправління Чорноморського флоту; з жовтня 1921 р. почав працювати у ВУЧК. З 1 лютого 1922-го — уповноважений по боротьбі з бандитизмом повноважного представництва ВУЧК по Правобережній Україні, з 1 січня 1923 р. — уповноважений по боротьбі з бандитизмом контррозвідувального відділу Київського губвідділу ГПУ, з 15 листопада 1924 р. — уповноважений контррозвідувального відділу ГПУ УСРР. З 5 березня 1925 р. — помічник уповноваженого СВ ГПУ УСРР, з 1 серпня 1926 — начальник 2-го відділення СВ ГПУ УСРР, з 1 травня 1930 р. — т. в. о. помічника СВ ГПУ УСРР, з 5 квітня 1931 — помічник начальника, а з 1 березня 1932-го — заступник начальника СПВ ГПУ УСРР. З 15 грудня 1933 р. — т. в. о. начальника СПВ ГПУ УСРР, з 9 листопада 1934-го — начальник СПВ УДБ НКВД УСРР.

2 січня 1936 р. Б. Козельський застрелився, хоча офіційно було оголошено, що він помер через серцевий приступ. Некролог про його смерть підписали С. Косіор, П. Постишев, В. Балицький, Й. Якір, З. Кацнельсон та ін. Цей некролог було вміщено у пресі УСРР та у всесоюзній газеті «Правда». Б. Козельського поховали на Байковому цвинтарі. Але невдовзі він був обвинувачений у створенні «троцькістської організації» в органах НКВД, заохоченні провокаторів, фабрикації свідчень заарештованих тощо.

Майор держбезпеки. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора УСРР. Член ВКП(б) з 1919 р. (1921 р. виключений із партії «як пасивний член партії», 1928-го прийнятий кандидатом у члени партії в партійному осередку ГПУ УСРР). Один із безпосередніх організаторів багатьох справ, зокрема «СВУ», «УНЦ», «УВО» та ін.

Кривець Юхим Хомич. Народився 10 березня 1897 р. в с. Кривці Ляцького повіту Віленської губернії. У 1912—1915 рр. працював канцеляристом і діловодом Двинського повітового суду. З 1915 р.—діловод у Брянську. 1918-го — помічник секретаря заводського комітету Брянського арсеналу. З 25 жовтня 1918 р.—слідчий, а згодом завідувач юридичного відділу Брянської губчека. З осені 1919-го працював у Полтавській губчека (слідчий, заступник завідувача юридичного відділу, секретар колегії), з серпня 1921 р.—у Київській губчека (уповноважений, заступник начальника політвідділу, начальник СВ, заступник начальника СОВ, заступник начальника і начальник контррозвідувального відділу), з 18 серпня 1923-го —у контррозвідувальному відділі ГПУ УСРР (уповноважений, помічник начальника). З 16 грудня 1925 р.—помічник начальника Київського окрвідділу ГПУ, з 21 жовтня 1927 р.—помічник начальника Одеського окрвідділу ГПУ, з 9 травня 1930 —начальник інформаційного відділу ГПУ УСРР. З 20 березня 1931-го —помічник начальника Київського оперативного сектора ГПУ, з 20 вересня —начальник СПВ ГПУ УСРР. З 21 лютого 1933 р.—заступник начальника Дніпропетровського облвідділу ГПУ, з 11 березня 1934 —заступник начальника економічного управління ГПУ УСРР, з 11 липня 1934 —заступник начальника, а з 5 листопада 1936 —начальник економічного відділу УДБ НКВД УССР, з 16 грудня 1936 р.—начальник УНКВД по Чернігівській області. З 23 січня 1937 —начальник УНКВД по Дніпропетровській області, з 17 березня 1938-го —начальник УНКВД по Орджонікідзівському краю. 28 січня 1939 р. звільнений з посади.

Старший майор держбезпеки. Нагороджений орденами Леніна і Червоного Прапора. Член ВКП(б) з 1917 р.

Засуджений до розстрілу 25 січня 1940 р.

Леплевський Ізраїль Мойсейович. Народився 1894 р. в м. Брест-Литовську Гродненської губернії в сім'ї міщанина. У 1909—1914 рр. був членом Бунду. З жовтня 1914 р.—рядовий 154-го Дербентського і 3-го Бессарабського прикордонних полків на Турецькому фронті. З 1917-го —

член військової організації більшовиків у Катеринославі, з лютого 1918 — регістратор зброї Саратовської губчека, з червня — підпільник у Самарі, з жовтня — помічник і заступник начальника СОВ Самарської губчека. 1919 р. вів підпільну роботу в Катеринославі, а з грудня т. р. — у Катеринославській губчека (уповноважений 1-ї групи; з 26 серпня 1920 р. — помічник завідувача СОВ; з 27 грудня т. р. — завідувач СОВ і начальник ОВ; з 23 травня 1921-го — завідувач СОЧ; згодом завідувач адміноргвідділу та заступник голови губчека). З 23 травня 1922 р. — голова Катеринославського губвідділу ГПУ, з 16 лютого 1923 р. — голова Подільського губвідділу ГПУ. З 5 травня 1925 р. переведений у резерв ГПУ УСРР. З 27 жовтня 1925 — начальник Одеського окрвідділу ГПУ та 26-го прикордонного загону. З 1 липня 1929 р. — заступник начальника, а з 9 грудня — начальник СОУ ГПУ УСРР. 19 серпня 1931 р. відкликаний до ОГПУ СРСР. З 25 жовтня 1931 р. — начальник ОВ ОГПУ СРСР, з 20 лютого 1933 р. — заступник голови ОГПУ СРСР. З січня 1934 р. — повноважний представник ОГПУ по Саратовському краю, з 11 липня — начальник УНКВД по Саратовському краю, з грудня — нарком внутрішніх справ Білоруської СРР. З 25 листопада 1936 р. — начальник 5-го (особливого) відділу ГУДБ НКВД СРСР, з 14 червня 1937 р. — нарком внутрішніх справ УСРР, з 25 січня 1938 р. — начальник 6-го (транспортного) відділу ГУДБ НКВД СРСР.

Комісар держбезпеки 2-го рангу. Нагороджений орденом Леніна, двома орденами Червоного Прапора, орденом Червоної Зірки. Член ВКП(б) з квітня 1917 р.

Заарештований 26 квітня 1938 р. і розстріляний 28 серпня того ж року.

Лифар Данило Гаврилович. Народився 1901 р. в с. Келебердавці на Харківщині в селянській сім'ї, освіта початкова. У 1916—1917 рр. — розсильний і канцелярист Полтавського окружного суду, згодом — конторник-практикант на станції Полтава-Київська. У 1918—1919 рр. займався сільським господарством. 1920—1921 — інструктор політпросвіти полку, секретар сільревкому і комбіву, голова розподільчої комісії; 1921—1922 — слідчий по боротьбі з бандитизмом, перекладач особливої маневрової групи по боротьбі з бандитизмом, помічник начальника і начальник агентури особливої маневрової групи при Полтавській губчека. 1923 р. — райуповноважений і уповноважений активної групи Полтавського губвідділу ГПУ. 1924 — помічник уповноважено-

го губернської опертрійки і секретар надзвичайної трійки по боротьбі з бандитизмом Чернігівського губвідділу ГПУ. 1925—1926 — помічник уповноваженого контррозвідувального відділу і позаштатний уповноважений обліково-інформаційного відділу Новгород-Сіверського окрвідділу ГПУ. 1927—1929 — уповноважений і начальник обліково-статистичного відділу Глухівського окрвідділу ГПУ. 1930 р. — старший уповноважений СВ Криворізького окрвідділу ГПУ, уповноважений СВ Дніпропетровського оперативного сектора ГПУ, 1931—1935 — оперуповноважений та начальник відділення СПВ Дніпропетровського облвідділу ГПУ. 1935—1937 — помічник начальника 6-го відділення СПВ УДБ НКВД УСРР. 1937—1938 — начальник 3-го відділення 4-го (секретно-політичного) відділу УДБ НКВД УСРР. 1938 р. — заступник начальника УНКВД по Сталінській області, т. в. о. наркома внутрішніх справ Молдавської АСРР. 31 липня 1939 р. звільнений в запас через неможливість подальшого використання.

Капітан держбезпеки. Нагороджений орденом Червоної Зірки. Член ВКП(б) з 1930 р.

Люшков Генріх Самойлович. Народився в лютому 1900 р. в Одесі в сім'ї дрібного кравця. У 1908—1915 рр. навчався в шестикласному казенному училищі в Одесі. З 1915 р. працював конторником в Одесі, 1917 — червоногвардієць у Одесі. 1918—1919 рр. — там само на підпільній роботі. У лютому 1919 р. був заарештований білими, втік з-під варти та через Миколаїв пробрався до Катеринославського губкому РСДРП(б), де працював у загальноміському комітеті, служив червоноармійцем і політпрацівником 1-го Миколаївського полку. З березня 1919 р. навчався на центральних військово-політичних курсах у Києві. Після закінчення як політпрацівник воював проти армії УНР під Жмеринкою. З травня 1919 р. — помічник військового організатора Київського губпарткому, з вересня 1919 — політкерівник окремої стрілецької бригади в Орлі. З 1920 р. — завідувач політвідділу 2-ї бригади 57-ї стрілецької дивізії, з червня — уповноважений ОВ 57-ї стрілецької дивізії, з жовтня — уповноважений Тираспольської ЧК, з 18 листопада — завідувач інформації реєстраційної частини Одеської губчека.

З 23 квітня 1921 р. — т. в. о. начальника Вознесенського таємного підвідділу ЧК, з 23 травня — помічник начальника оргвідділу Одеської губчека, з 1 листопада — начальник адміноргвідділу Одеської губчека. З 22 березня

1922 р.—старший інспектор адмінчастини Одеського губвідділу ГПУ, з 6 червня — начальник таємної оперчастини Первомайського повітового політбюро, з 25 листопада — уповноважений Кам'янець-Подільського прикордонного відділення. З 11 січня 1923 р.—начальник СОЧ Кам'янець-Подільського окрвідділу ГПУ, з 25 листопада — помічник начальника Кам'янець-Подільського прикордонного загону. З 10 квітня 1924 р.—начальник Волочиського прикордонного загону, з 12 вересня направлений у розпорядження ГПУ УСРР, з 20 листопада — начальник Проскурівського окрвідділу ГПУ. З 7 жовтня 1925 р.—начальник інформаційного відділу ГПУ УСРР, з 3 травня 1930 р.—начальник СВ ГПУ УСРР. З 5 квітня 1931 р.—начальник СПВ ГПУ УСРР, з 17 серпня — помічник начальника СПВ ОГПУ СРСР. З 10 липня 1934 р.—заступник начальника СПВ ГУДБ НКВД СРСР. З 29 серпня 1936 р.—начальник УНКВД по Азовсько-Чорноморському краю.

З 31 липня 1937 р.—начальник УНКВД по Далекосхідному краю. 13 червня 1938 р. нелегально перейшов кордон з Маньчжоу-го і здався японцям. З 1938 р. співпрацював з 5-м сектором розвідки японського Генштабу, зокрема готував замах на Сталіна. 19 серпня 1945 р. вбитий японцями.

Комісар держбезпеки 3-го рангу. Нагороджений орденом Леніна. Член ВКП(б) з липня 1917 р.

Молчанов Георгій Андрійович. Народився 1897 р. в Харкові, де закінчив комерційне училище. 1918 р.—помічник начальника спостережувального пункту головного політуправління Східного фронту, завідувач пункту військового контролю Уральського фронту, військовий комісар 4-ї Особливої армії. 1919 р.—особистий ад'ютант голови РВР Південно-Східного фронту в Туркестані, помічник начальника ОВ в Самарканді. 1920 р.—особистий ад'ютант командуючого військами Туркестанської Радянської республіки, завідувач Нальчицького політбюро. 1921 р.—голова Грозненської ЧК. З 1922 р.—начальник СОЧ та заступник начальника Ново-Миколаївського губвідділу ГПУ. З 1925 р.—начальник Івановського губвідділу ГПУ, з 1929 р.—повноважний представник ОГПУ по Івановській Промисловій області, з вересня 1931 р.—начальник СПВ ОГПУ СРСР, з 10 липня 1934 р.—начальник СПВ ГУГБ НКВД СРСР, з листопада 1936 р.—нарком внутрішніх справ Білоруської СРР.

Комісар держбезпеки 2-го рангу. Нагороджений орде-
ном Червоного Прапора. Член ВКП(б).

Заарештований у лютому 1937 р. Засуджений до страти
9 жовтня 1937 р. Розстріляний.

Такке (Угер-Долореску) Пилип Семенович. Народився
14 лютого 1897 р. (за іншою, ним же заповненою анкетною —
1902 р.) в м. Ліда Віленської губернії в сім'ї міщанина.
Закінчив шість класів 2-ї Житомирської чоловічої гімназії —
за участь у страйку і за сутичку з викладачем відрахований.
Брав участь у сіоністському русі, за що 1915 р. заарештова-
но. Згодом працював чорноробом, вантажником у Києві,
Катеринославі, Євпаторії. 1919 р. при Директорії був у
резерві Житомирської міліції. З березня т. р. — в органах
ЧК: у березні — травні 1919 — співробітник СОВ Жи-
томирської повітової ЧК, у травні 1919 — березні 1920 —
співробітник СОВ Волинської губчека. У березні — травні
1920 — співробітник агентури ОВ 58-ї дивізії, у травні —
грудні 1920 р. — уповноважений агент, слідчий ОВ 12-ї
армії. Потім ненадовго повернувся до Волинської губчека,
в лютому — липні 1921 р. — уповноважений по боротьбі із
шпигунством ОВ Київського військового округу. Саме тоді
обвинувачений у дезертирстві та привласненні 50 тис. крб.,
але виправдався. З липня 1921-го по січень 1925 р. служив
у Волинській губчека, згодом — у Волинському губвідділі
ЧК (уповноважений, помічник начальника інформаційного
відділення, інформатор міського відділу і Коростенського
окрвідділу). З 24 серпня 1925 р. — помічник уповноважено-
го облікового відділення СВ Київського окрвідділу ГПУ,
зокрема керував інформаційною мережею, що охоплювала
вищі навчальні заклади. 1926 р. — помічник уповноважено-
го контррозвідувального відділу, 1927 — секретного відділу,
у 1928—1929 рр. — уповноважений СВ Київського
окрвідділу ГПУ. 1 квітня 1929 р. з діагнозом реактивного
психоневрозу звільнений з органів ГПУ. 28 жовтня 1934-го
зарахований на посаду уповноваженого 4-го відділення
транспортного відділу УДБ НКВД УСРР, звідки 25 лютого
1935 р. звільнений з діагнозом важкої психостенії.

В серпні 1919 р. вступив до більшовицької партії, з якої
був виключений наприкінці 1924 р.

¹ *Пиріг Р. Я.* Життя Михайла Грушевського: останнє десятиріччя (1924—1934).— К., 1993.— 198 с.; *Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М.* М. С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність.— К., 1993.— 319 с.

² *Заруба В.* Погром. Як нищили школу істориків академіка М. С. Грушевського // *Літ. Україна.*— 1991.— 11 лип.

³ Див.: *Костюк І. О.* Сталінізм в Україні. Генеза і наслідки. Дослідження і спостереження сучасника.— К., 1995.— С.170—171.

⁴ *Пагун-Лук'янова Л.* Михайло Грушевський і «справа УНЦ» // *Зона.*— 1993.— № 4.— С.102—116.

⁵ *Гречанюк С.* «Прийдеться жалкувати, що я сюди повернувся...» Михайло Грушевський і ГПУ // *Народна газета.*— 1995.— № 6.

⁶ *Винар Л.* Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. Статті і матеріали.— К., 1995.— С.237—245.

⁷ Див.: *За дверью без замка* // *Рабочая газета.*— 1989.— 9 апр.; *Реабілітована правда* // *Рад. Україна.*— 1990.— 12 верес.; *Український національний центр: миф, обернувшись трагедією* // *Союз.*— 1990.— № 2; *Шаповал Ю. І.* У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні.— К., 1990.— С.87—89; *Шаповал Ю. І.* Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії.— К., 1993.— С.82—97; *Пристайко В.* Жертви терору. Як ДПУ боролось з українською академічною наукою // *З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ.*— 1994.— № 1.— С.70—82; *Пристайко В., Шаповал Ю.* «Політичних поглядів, як і правопису, не змінює...» Невідомі сторінки біографії Михайла Грушевського у світлі таємних документів ГПУ—НКВД // *Літ. Україна.*— 1996.— 16 трав.

⁸ Див.: *Решоцько Л.* «Єдиною світлою постаттю був Грушевський» // *Вечірній Київ.*— 1991.— 29 лип.

⁹ *Малик Я. Й.* Кримінальні переслідування Михайла Грушевського (1914—1934).— Львів, 1992.— С.21.

¹⁰ *Бузина О.* Из Грушевского варят миф. Но новое национальное блюдо пока не получается // *Киевские ведомости.*— 1996.— 21 марта.

¹¹ Цит. за: *Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М.* М. С. Грушевський і Academia. С.62—63.

¹² *Пиріг Р. Я.* Життя Михайла Грушевського... — С.37.

¹³ Там само. с.38.

^{14—17} Там само.

¹⁸ *Ол. Грушевський.* Хроніка // *Україна.*— 1924.— Кн.4.— С.188.

¹⁹ Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБУ).— *Справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т.1, арк.1.*

²⁰ Там само, арк. 136.

²¹ Там само, арк. 72.

²² Там само, т.2, арк. 200.

²³ *Винниченко В.* Щоденник, 1921—1925.— Едмонтон — Нью-Йорк, 1983.— Т.2.— С.395.

²⁴ Ідеться про Товариство українських поступовців (ТУП), засноване

1908 р. в Києві, лідером якого був М. Грушевський. В березні 1917 р. ТУП перейменовано на Спілку українських автономістів-федералістів, а в червні 1917 р. — на Українську партію соціалістів-федералістів.

²⁵ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле, 1914—1918. Галицька руїна 1914—1917 років. — Львів, 1923. — С.73.

²⁶ Ленін В. І. Повне зібр. творів. — Т.40. — С.18.

²⁷ Див.: Дело членов Центрального Комитета Украинской партии социалистов-революционеров Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часныка, Ярослава и др.: Стеногр. отчет / Под ред. Д. Мануильского и С. Дукельского. — Харьков, 1921. — 429 с.

Одним із свідків у цій справі був Г. Хименко. Саме про нього у щоденнику 16 квітня 1924 р. згадав С. Єфремов: «На процесі Голубовича те ж саме говорив Хименко, хоч коли я запитав його, з яким лицем розказував на суді небилиці, він зрікся: «Не казав». А на питання, чому ж стоїть у стенографічному звітженні, одмовив: «То вони самі вигадали». Хименко виявляв був навіть охоту написати мені свого роду розписку, що він того не казав. Я розписки з нього не взяв, а була б це оригінальна посвідка — чи про свідка, що говорив явну неправду, чи про стенографічне звітження, що подавало те, чого не говорилося» (ДА СБУ. — Щоденник С. Єфремова за 1924 р. на 153 с. — С.74).

Див. також: Болабольченко А. Всеволод Голубович і «справа УПСР». — К., 1933. — 55 с.

²⁸ Попов М. М. Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації і про завдання боротьби з ними // Червоний шлях. — 1933. — № 7. — С.112.

²⁹ Потульницький В. А. Наукова діяльність М. С. Грушевського в еміграції, 1919—1924 рр. // УІЖ. — 1992. — № 2. — С.55.

³⁰ ДА СБУ. — Справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т.4, арк.382.

³¹ Цит. за: Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського... — С.21.

³² Там само.

³³ Там само. — С.24.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само.

³⁶ Лист М. Грушевського до голови Ради народних комісарів УСРР Х. Раковського // Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. — К., 1992. — С.278.

³⁷ Там само. — С.280.

³⁸ Там само. — С.283.

³⁹ Там само. — С.284.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само.

⁴³ Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського... — С.30.

⁴⁴ Там само. — С.31.

⁴⁵ Там само.

Це надзвичайно цікавий епізод про те, що на початку 20-х років українську інтелігенцію, як і російську, намагалися «поставити на коліна» не тільки за допомогою політико-ідеологічного викриття. Коли 1922 р. за кордон з більшовицької Росії було депортовано групу інтелектуалів, то на так званому «філософському пароплаві» було 77 осіб із України. Це спричинилося спеціальним рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 23 червня 1922 р., яке, обговоривши питання «Про політичні виступи професури», запропонувало Наркоматові освіти та ГПУ «застосувати як один з репресивних заходів проти активістських елементів професури висилку

за межі федерації». До 3 серпня 1922 р. українська частина списку була підготовлена ГПУ. До неї ввійшли 77 осіб, серед них 47 працівників вищих навчальних закладів (із них 32 професори), представники Харкова, Києва, Катеринослава, Одеси, Кам'янка-Подільського. Цей список був схвалений ЦК КП(б)У та Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом (ВУЦВК). 9 вересня 1922 р. «список антирадянської інтелігенції, складений ДПУ України», було розглянуто й затверджено на засіданні спеціальної комісії ЦК РКП(б) у Москві. В ніч з 17 на 18 серпня ГПУ було здійснено арешти.

Разом з тим виникли інші міркування щодо запланованої акції з огляду на те, що українська еміграція може із захватом сприйняти нове інтелектуальне поповнення, ще більше згуртується, і тоді буде значно складніше вести роботу для її дезорганізації. Ось чому багато з кандидатів на депортацію так і залишились кандидатами. Серед них були і одні із основних дійових осіб на процесі «СВУ» — С. Єфремов і В. Чехівський.

Однак ГПУ продовжувало збирати проти інших «націоналістично» настроєних інтелігентів «компрогат», ініціювало прийняття у січні 1923 р. рішення політбюро ЦК КП(б)У про проведення чергової «чистки» вищих навчальних закладів від «політично шкідливих та антирадянських елементів». Докладніше див.: Гусев В. «Застосувати як одну з репресивних мір проти професури вислання за межі федерації» // Віче. — 1994. — № 10. — С.119—128.

⁴⁶ Цит. за: Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського... — С.33.

⁴⁷ Там само. — С.34.

⁴⁸ ДА СБУ. — Спр. 59881 ФП, т.7, арк.19 зв., 20, 20 зв.

⁴⁹ Ідеться про «Декларацію 66-ти».

⁵⁰ ДА СБУ. — Спр. 59881 ФП, т.7, арк. 5 зв.

⁵¹ Цит. за: Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського... — С.34.

⁵² Шаповал М. Політична смерть М. Грушевського // Розбудова держави. — 1994. — № 3. — С.59.

⁵³ Фриш М. Листки из вещевого мешка. — М., 1987. — С.170.

⁵⁴ ДА СБУ. — Справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т.1, арк. 26.

⁵⁵ Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. — К., 1991. — С.49.

⁵⁶ Шаповал М. Політична смерть М. Грушевського // Розбудова держави. — 1994. — № 3. — С.59.

⁵⁷ ДА СБУ. — Справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т.1, арк.17.

⁵⁸ Цит. за: Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia. — С.61.

⁵⁹ ДА СБУ. — Справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т.4, арк.7.

⁶⁰ Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського... — С.51.

⁶¹ Там само. — С.53.

⁶² Цит. за: Винар Л. Михайло Грушевський в українській і світовій історії. У 125-ліття з дня народження. — Нью-Йорк. — Торонто — Київ — Париж, 1993. — С.38.

⁶³ ДА СБУ. — Справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т.5, арк.555—556.

⁶⁴ Там само, арк.557.

⁶⁵ Там само, арк.558.

⁶⁶ Див.: Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського... — С.44.

⁶⁷ Там само. — С.45.

⁶⁸ Юринець В. Україна. Науковий двохмісячник українознавства / Під ред. акад. М. Грушевського. ДВУ, кн.1—3 за 1926 рік //Більшовик України. — 1926. — № 2/3. — С.128.

- 69 Там само.— С.129.
- 70 Там само.
- 71 Там само.— С.129—130.
- 72 ЦДАГОУ.— Ф.1, оп.16, спр.3, арк.21.
- 73 ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т.4, арк.63.
- 74 Там само, арк.62.
- 75 Там само, арк.100.
- 76 Там само, арк.100 зв
- 77 Там само.
- 78 Там само, арк.106.
- 79 Там само, арк.69.
- 80 Там само, арк.76.
- 81 Там само, т.2, арк.45.
- 82 Там само, арк.46.
- 83 Там само.
- 84 Там само, т.4, арк.163.
- 85 Там само, т.2, арк.64.
- 86 Там само.
- 87 Там само, т.4, арк.231, 231 зв.
- 88 Там само, арк.383.
- 89 Там само, арк.81.
- 90 ДА СБУ.— Щоденник С. Єфремова за 1926 р. на 148 с.— С.94—96.
- 91 ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т.4, арк.129.
- 92 Там само.
- 93 Ювілей академіка М. С. Грушевського // Комуніст.— 1926.— 5 жовт.
- 94 ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т.4, арк.129.
- 95 Костюк Г. Зустрічі і прощання: Книга спогадів.— Едмонтон, 1987.— Кн.1.— С.190—191.
- 96 ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т.4, арк.241.
- 97 Там само, арк.217.
- 98 Там само, арк.230, 230 зв.
- 99 Костюк Г. Зустрічі і прощання.— Кн.1.— С.188—189.
- 100 Там само.— С.192.
- 101 Там само.— С.193.
- 102 Там само.
- 103 Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського...— С.62.
- 104 До ювілею академіка М. С. Грушевського // Пролетарська правда.— 1926.— 9 жовт.
- 105 ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т.4, арк.354—355.
- 106 Там само, арк.385.
- 107 Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського...— С.52.
- 108 ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т.3, арк.66.
- 109 Там само, т.4, арк.459.
- 110 Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського...— С.40.
- 111 Там само.— С.80—81.
- 112 ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т.4, арк.8 зв., 9.
- 113 Там само.

- ¹¹⁴ Там само, арк.10.
- ¹¹⁵ Там само, т.5, арк.314.
- ¹¹⁶ *Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського...*— С.77.
- ¹¹⁷ ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т.3, арк.57.
- ¹¹⁸ *Винниченко В. Щоденник, 1921—1925.*— Т.2.— С.395.
- ¹¹⁹ Лист М. Грушевського до секретаря ВУЦВК О. Г Буденка // *Великий Українець.*— С.289—290.
- ¹²⁰ Див.: *Могілянський М. Вбивство // Червоний шлях.*— 1926.— № 1.— С.53—55.
- ¹²¹ ДА СБУ.— Щоденник С. Єфремова за 1926 р. на 148 с.— С.74.
- ¹²² Цит. за: *Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського...*— С.53.
- ¹²³ Див.: *Вороненко В. В. та ін. Микола Прокопович Василенко.*— К., 1991.— С.235.
- ¹²⁴ ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т.5, арк.242.
- ¹²⁵ ДА СБУ.— Об українском сепаратизме.— Харьков. ГПУ УССР. 1926.— С.8—9.
- ¹²⁶ Там само.
- ¹²⁷ ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т.4, арк.277.
- ¹²⁸ Там само, т.2, арк.316.
- ¹²⁹ *Грушевський М. Перспективи і вимоги української науки. Київська сесія Укрнауки // Україна.*— 1926.— № 1.— С.10.
- ¹³⁰ ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т.1, арк.164.
- ¹³¹ *Грушевський М. Ганебній пам'яті // Україна.*— 1926.— № 4.— С.47—48.
- ¹³² Там само.— С.50.
- ¹³³ Там само.— С.49.
- ¹³⁴ Там само.
- ¹³⁵ Цілковито очевидно, що конфлікт Кагановича і Шумського був конфліктом двох особистостей. Та не тільки на це слід зважати. Нагадаємо, що восени 1925 р. О. Шумський зустрівся із Сталіним. На основі невідомих раніше свідчень учасника розмови вдалось з'ясувати: перший заявив, що «ЦК КП(б)У повинен контролювати і керувати національними і культурними процесами... на Україні, але з Москви надсилаються на Україну працівники, котрі не розуміють українських національних питань». Інше принципове зауваження полягало в тому, що «українські комуністи вже вирости і можуть самі обирати керівників партії й уряду» (ДА СБУ.— Справа 59881 ФП, т.118, арк.30). Саме ці дві речі — не відряджати з «центру» діячів, котрі не знають умов роботи в Україні, і дозволити українським політикам самостійно визначати собі керівників — ніколи не будуть дозволені сталінським режимом.
- ¹³⁶ ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т.2, арк.316.
- ¹³⁷ Там само, т.4, арк.370—372.
- ¹³⁸ ЦДАГОУ.— Ф.1, оп.16, спр.1, арк.178.
- ¹³⁹ Там само.— Спр.14, арк.121 зв.
- ¹⁴⁰ Там само.— Спр.2, арк.136.
- ¹⁴¹ До речі, прикметно, що жоден українець за походженням не очолював Секретний відділ (СВ), який з 1931 р. мав назву Секретно-політичний відділ (СПВ): із дев'яти осіб, які з 1931 по 1938 р. очолювали СПВ, сім були євреями, один — росіянином, один — вірменином.

- ¹⁴² ДА СБУ.— Об українском сепаратизме.—С.3.
- ¹⁴³ Там само.
- ¹⁴⁴ Грушевський М. Ганебній пам'яті // Україна.— 1926.— № 4.—С.51.
- ¹⁴⁵ ДА СБУ.— Щоденник С. Єфремова за 1926 р. на 148 с.— С.139.
- ¹⁴⁶ ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т.2, арк.369.
- ¹⁴⁷ Там само, арк.333.
- ¹⁴⁸ Там само.
- ¹⁴⁹ Там само, т.4, арк.385.
- ¹⁵⁰ Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia.— С.94.
- ¹⁵¹ Там само.
- ¹⁵² Архів Управління СБУ по Харківській області.— Справа 0—20269, арк.58.
- ¹⁵³ Там само, арк.23.
- ¹⁵⁴ ДА СБУ.— Щоденник С. Єфремова за 1927 р. на 142 с.— С.44.
- ¹⁵⁵ Там само.— С.47.
- ¹⁵⁶ ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т.4, арк.354.
- ¹⁵⁷ Там само, арк.320.
- ¹⁵⁸ Там само, арк.320—321.
- ¹⁵⁹ Там само, арк.321.
- ¹⁶⁰ Там само, т.2, арк.312.
- ¹⁶¹ Там само.
- ¹⁶² Там само, арк.313.
- ¹⁶³ Там само, т.4, арк.403.
- ¹⁶⁴ Там само, т.6, арк.48.
- ¹⁶⁵ З приводу цієї зустрічі С. Єфремов занотував у щоденнику 25 червня 1925 р. те, що йому переказали. Каганович ніби запитав Грушевського, чи вважає він, що Радянська влада найкраща для України, але академік на це нічого не відповів, а, «зам'явши розмову, встав і почав прощатись. От становище: Грушевський мусить сповідатися перед Кагановичем. Але й сам же винен, силкуючись на двох стільцях усидіти і даючи привід до себе чіплятись» (ДА СБУ.— Щоденник С. Єфремова за 1925 р. на 158 с.— С.83).
- ¹⁶⁶ ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т.4, арк.452.
- ¹⁶⁷ Там само.
- ¹⁶⁸ Текст цього листа див.: Репресоване краєзнавство. 20—30-ті роки.— Київ, 1991.— С.412—414.
- ¹⁶⁹ Цит. за: Верменич Я. Подвижник // Київська старовина.— 1994.— № 5.— С.90.
- ¹⁷⁰ ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т.4, арк.454.
- ¹⁷¹ Див.: там само, арк.422, 447—448.
- ¹⁷² Там само, арк.439.
- ¹⁷³ Див.: Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia.— С.99.
- ¹⁷⁴ ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т.4, арк.408.
- ¹⁷⁵ Там само, арк.409, 409 зв.
- ¹⁷⁶ Там само, арк.413.
- ¹⁷⁷ Там само, арк.414.
- ¹⁷⁸ Там само, арк.466.
- ¹⁷⁹ Там само, арк.466 зв.
- ¹⁸⁰ Там само, арк.472.

- 181 Там само, т.3, арк.244.
- 182 Див.: *Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського...*— С.78.
- 183 Там само.— С.78—79.
- 184 ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т.3, арк.11.
- 185 Там само, арк.54.
- 186 Див. докладніше: Правовий статус Академії наук України. Історія та сучасність.— К., 1993.— С.49—51.
- 187 Цит. за: *Вороненко В. В. та ін. Микола Прокопович Василенко.*— С.218.
- 188 Див.: *Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського...*—С.82.
- 189 ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т.3, арк.113.
- 190 Там само, арк.113—114.
- 191 Там само, арк.114.
- 192 Там само, арк.156.
- 193 Там само, арк.168.
- 194 Там само, арк.170.
- 195 Там само, арк.198.
- 196 Там само, арк.201.
- 197 Там само, арк.331.
- 198 ЦДАГОУ.— Ф.1, оп.20, спр.2705, арк.17.
- 199 Там само, арк.18.
- 200 Там само, арк.26.
- 201 *Кияниця П. Михайло Сергійович Грушевський // Пролетарська правда.*— 1928.— 16 жовт.
- 202 *Яворський М. Михайло Сергійович Грушевський // Вісті ВУЦВК.*— 1928.— 10 жовт.
- 203 ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т.5, арк.31.
- 204 ЦДАГОУ.— Ф.1, оп.16, спр.6, арк.277.
- 205 Цит. за: *Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації.*— С.222.
- 206 Секція історії народів СРСР // *Правда.*—1929.— 4 янв.
- 207 *Гермайзе О. І всесоюзна конференція істориків-марксистів у Москві // Україна.*— 1929.— № 2.— С.174.
- 208 Див.: *Шаповал Ю. І. Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії.*— С.91—92.
- 209 Докладніше див.: *Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського...*— С.90—95.
- 210 ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т.5, арк.93.
- 211 Докладніше див.: *Пристайко В. І., Шаповал Ю. І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти.*— К., 1995.— С.26—36.
- 212 Там само.— С.36.
- 213 ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т.5, арк.55.
- 214 Там само, арк.63, 79.
- 215 Там само.— *Щоденник С. Єфремова за 1928 р. на 169 с.*— С.160.
- 216 Там само.— Справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т.5, арк.210.
- 217 Там само.
- 218 Цит. за: *Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia.*— С.121.

- 219 ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т.5, арк.321.
- 220 Там само, арк.330.
- 221 Див.: *Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського...*— С.97.
- 222 ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т.5, арк.238.
- 223 Докладніше див.: ...З порога смерті... Письменники України — жертви сталінських репресій / Упоряд. О. Мусієнко.— К., 1991.— С.278—282; *Ільєнко І. У жорнах репресій: Оповіді про українських письменників (За архівами ДПУ — НКВД).*— К., 1995.— С.316—339.
- 224 *Ільєнко І. У жорнах репресій.*— С.334.
- 225 ЦДАГОУ.— Ф1, оп.20, спр.3067, арк.4.
- 226 Там само, арк.6—7.
- 227 Там само, оп.6, спр.184, арк.34.
- 228 Там само, оп.20, спр.3067, арк.9.
- 229 Там само, арк.10—11.
- 230 Там само, арк.17.
- 231 Після арешту М. Яворського для допитів перевезли до Харкова, де він 28 березня 1931 р. написав два варіанти «покаянної» заяви до ГПУ, в яких зазначалося, що він нібито, публічно виступаючи проти М. Грушевського, «завжди шукав з ним зближення», а також, що «з приїздом М. Грушевського ставка зразу була на його, ми робили всі заходи, щоб зблизитися з ним та з його групою... Посередником в цих заходах був його співробітник Савченко» (ДА СБУ.— Спр. 59881 ФП, т.22, арк.11, 13).
- 232 Найповніший нарис про життєвий шлях і доробок М. Яворського див.: *Санцевич А. В. М. І. Яворський: нарис життя та творчості.*— К., 1995.— 60 с.
- 233 ДА СБУ.— Спр. 59881 ФП, т.2, арк.19.
- 234 Там само, арк.21.
- 235 Там само.— Справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т.5, арк.347.
- 236 Там само, арк.343.
- 237 Див.: *Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського...*— С.100.
- 238 *Винар Л. Михайло Грушевський в українській і світовій історії.*— С.40.
- 239 Див.: *Заруба В. Погром // Літ. Україна.*— 1991.— 11 лип.
- 240 Докладніше див.: *Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia.*— С.123—125.
- 241 ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т.4, арк.501.
- 242 Див.: *Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia.*— С.124.
- 243 Там само.— С.125.
- 244 Там само.— С.126.
- 245 Там само.— С.127.
- 246 Там само.
- 247 ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т.5, арк.522.
- 248 Там само, арк.375.
- 249 Там само, т.4, арк.511.
- 250 Там само, т.5, арк.553.
- 251 Там само, арк.522.
- 252 *Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського...*— С.107.
- 253 Там само.

²⁵⁴ ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т.5, арк.552.

²⁵⁵ Там само, арк.524.

²⁵⁶ Там само.

²⁵⁷ Там само, арк.525.

²⁵⁸ Там само, арк.560—564.

²⁵⁹ Там само, арк.551. Під «інцидентом з Томашівським» малося на увазі те, що, відкриваючи одне із засідань Археографічної комісії, Грушевський запропонував вшанувати пам'ять свого учня й опонента — померлого С. Томашівського. Вченого позбавили головування, а О. Камішан та інші історики-марксистки вимагали, щоб він засудив свою «політичну помилку», а його позицію характеризували як «одвертий класово ворожий... виступ... з приводу смерті галицького фашистського історика Томашівського» (*Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia.*— С.130).

²⁶⁰ ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т.5, арк.552.

²⁶¹ Див.: *Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського...*— С.110—123.

²⁶² Див.: *Пагун-Лук'янова Л. Михайло Грушевський і справа «УНЦ» // Зона.*— 1993.— № 4.— С.103—105.

²⁶³ ДА СБУ.— Спр. 59881 ФП, т.36, арк.13.

²⁶⁴ Там само.— Колекція друкованих видань, № 170, арк.18.

²⁶⁵ Там само, арк.3.

²⁶⁶ ДА СБУ.— Спр. 59881 ФП, т.25, арк.36.

²⁶⁷ Там само, т.1, арк.8.

²⁶⁸ Там само, т.2, арк.1—309.

²⁶⁹ *Шаповал Ю. І. Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії.*— С.83—84.

²⁷⁰ ДА СБУ.— Спр. 67842 ФП, арк.41—44.

²⁷¹ Там само.— Справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т.8, арк.2.

²⁷² Там само.— Спр. 59881 ФП, т.3, арк.7—8.

²⁷³ Там само, арк.9.

²⁷⁴ Там само.— Спр. 67842 ФП, арк.316.

²⁷⁵ Там само, арк.316—317; справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т.8, арк.110.

²⁷⁶ Там само.— Спр. 67842 ФП, арк.41.

²⁷⁷ Там само.— Справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т.8, арк.1. В. Балицький розписав цю записку «особисто» всім «архітекторам» справи «УНЦ» — Б. Козельському, І. Леплевському, Г. Люшкову.

²⁷⁸ *Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації.*— С.244.

²⁷⁹ Див.: *Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського...*— С.124.

²⁸⁰ ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т.6, арк.95.

²⁸¹ Там само, арк.103.

²⁸² Там само, арк.106.

²⁸³ Там само, арк.108.

²⁸⁴ Там само, арк.114.

²⁸⁵ Там само, арк.111.

²⁸⁶ Там само, арк.97.

²⁸⁷ Там само, арк.98.

²⁸⁸ Там само.

²⁸⁹ Там само, арк.99.

Продолжение ссыла на...

Российская Коммунистическая Партия (Большевиков) ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ.

Отдел _____

29 СЕНТЯБРЯ 1928 г.

№ 05/21/1

Видовая печать
№ _____
Лит. _____
Серия _____

МАССОВО-РЕДАКЦИОННО-ПРОПАГАНДИСТСКИЙ ОТДЕЛ ЦК РКП(Б)

Секретариат: Отдел _____

Организов. Отдел _____

Окрасочный отдел _____

г. Киев

НАЧСО МТУ УССР
ГОР. ХАРЬКОВ

Протокол № _____

Копия документа к И. ГРУШЕВСКОМУ.

При сем препровождаем Вам копии перлстрированного нами аномального документа, в адрес академика И. ГРУШЕВСКОГО. Документ напечатан на пишущей машинке. Никаких надписей от руки на нем не было. Адрес на конверте _____

С. С. С. Р.

Об'единенное Государственное Политическое Управление

ОРДЕР № 9975

Март 23 для 10 21

Выдан сотруднику Оперативного Отдела О. Г. П. У.
тов. Соловьеву
на производство работы и поиска
по адресу: 2-й Воздвиженский пер 9 2/3
Корпус 4 кв 102

ПРИМЕЧАНИЕ. Все должностные лица и граждане обязаны оказывать помощь в выполнении ордера, полное содействие для успешного выполнения.

И. Г. П. У.
Секретарь

У.С.С.Р. ДЕРЖАВНЕ ПОЛІТИЧНЕ УПРАВЛІННЯ
 У.С.С.Р. ГОСУДАРСТВЕ ПОЛИТИЧЕСКОЕ УПРАВЛЕНИЕ
 секретный
 В. М.
 ОТДЕЛ В. М.
 КУЛЬТУРЫ НАУЧ. КИЕВСКОГО ОКРУТДЕЛА ГПУ
 КУЛЬТУР. ШКОЛ
 ЗАДАНИЕ ГРУШЕВСКОМ.
 изменить настроения ГРУ-

ЧАСТИНА 2

**ДОКУМЕНТИ
 І МАТЕРІАЛИ**

ПОСТАНОВЛЕНИЕ.
 к делу-формуляр № 1023
 1924 г. 20 дня Я. П. Уполномочен
 VII отдела Киевского Губотдела ГПУ
 Совершенно-секретно.
 1924 г. 20 дня Я. П. Уполномочен
 VII отдела Киевского Губотдела ГПУ
 как тиражируемые гр. Б. чинр. и др.
 и найдя, что материалы эти
 уквзванного гр-на в
 ПРЕД. ОПУ - ТОВ. ЯГОДА.
 П А Ц О Р Т.
ПОСТАНОВЛЕНИЕ
 (по делу-формуляр)
 Киев 6-го отд-ния
 1936 г. 17
 М. С. ГРУШЕВ-СЯ К. отдела

**ЛИСТ НАЧАЛЬНИКА КИЇВСЬКОГО
ГУБЕРНСЬКОГО ВІДДІЛУ ГПУ,
НАЧАЛЬНИКА СЕКРЕТНО-ОПЕРАТИВНОЇ ЧАСТИНИ,
НАЧАЛЬНИКА КОНТРРОЗВІДУВАЛЬНОГО ВІДДІЛУ
ДО НАЧАЛЬНИКА КОНТРРОЗВІДУВАЛЬНОГО
ВІДДІЛУ ГПУ УСРР В. ІВАНОВА**

15 березня 1924 р.

Серия «К»

8.ІІІ с.г. в Киев прибыл проф. Грушевский. О его предстоящем приезде украинские академические круги были своевременно извещены, и появление Грушевского в Киеве для них не явилось неожиданностью.

Еще задолго до приезда Грушевского в академических кругах вырабатывалась линия поведения, которая должна была проводиться в отношении его.

Если в первое время существовала тенденция предложить ему президентское кресло, дабы не оттолкнуть его от идеи «единого фронта», то впоследствии одержала верх совершенно обратная точка зрения группы Ефремова.

Эта группа (Ефремов, Липский, Крымский и др.), являющаяся в академии в данное время доминирующей, заняла в отношении Грушевского явно враждебную позицию и решила всеми силами оттереть его не только от руководства академией, но даже и от участия в наиболее существенной работе. Грушевский, очевидно, взят под подозрение относительно чистоты его идеологии.

Указанная группа заявила, что если Грушевский попытается завладеть руководством академией помимо воли большинства (т. е. при посредстве органов власти), то ему будет объявлен форменный бойкот.

Попытка устранить Грушевского от активной и живой работы была произведена путем довольно ловкого маневра.

Через несколько часов после приезда Грушевский был приглашен в академию. К его приходу было созвано заседание социологической секции. Это заседание избрало его по социологической кафедре.

Принимая во внимание, что Грушевский считается заслуженным и выдающимся историком, избрание его на социологическую кафедру, при наличии свободной исторической кафедры, следует рассматривать как начало оттирания Грушевского.

Грушевский, очевидно, понял это обстоятельство, так как отказался от кафедры, заявив, что он должен заняться большой работой по изданию своих исторических трудов и не может урвать время для социологической секции.

Крымский впоследствии заявил своему кругу, что академики не позволят Грушевскому издавать свою «белиберду» без их предварительной санкции.

Изложенные агентурные данные наводят нас на нижеследующие соображения:

При настоящем положении вещей Грушевского можно использовать в качестве орудия по разложению украинских к.-р. кругов.

Если бы Грушевского провести в Президенты академии, то в ней сразу наметилась бы левая группа с ним во главе. К ней примкнули бы Дорошкевич, Подгаецкий и другие. Часть академиков, возмущенная «насилием», бросилась бы от Ефремова вправо (к Михновскому) и таким образом попала бы целиком под наше наблюдение. И та и другая группа повели бы к самоуничтожению борьбу с группой Ефремова, который для нас опаснее всех. Провести избрание Грушевского (как нам кажется) было бы не трудно, так как среди академиков, пожалуй, не найдется человека, который рискнул бы подать свой голос при открытом вопросе: «Кто против избрания Грушевского?»

Однако вопрос о проведении его в Президенты академии является частью гораздо более широкой проблемы, подлежащей немедленному разрешению: по какой линии и каким образом надлежит нам использовать Грушевского.

Для использования его есть две принципиальные линии — политическая и чекистская.

Если будет признано необходимым использовать его по политической линии, то будет рациональным посадить его на президентское кресло, дав ему этим самым возможность превратить академию в аппарат, проводящий определенные задания под руководством партийных органов.

Если же ГПУ УССР признает возможным использование Грушевского вести по чекистской линии, путем создания вокруг него сети наших людей, которые, прикрываясь его именем, будут проводить наши задания, то в таком случае привлечение Грушевского к руководству академией явилось бы нежелательным, ибо это создало бы между ним и частью украинских кругов рознь и вражду.

Принимая во внимание, что этот вопрос не терпит отлагательств, просим дать нам в самом срочном порядке исчерпывающие указания по затронутым нами пунктам *.

Нач. Губотдела *Иванов*
Нач. СОЧ *Западный*
Нач. КРО *Косицкий*

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.4, арк.8—9. Машинопис. Оригінал.

№ 2

ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО М. ГРУШЕВСЬКОГО

18 березня 1924 р.

11 березня о 8-й годині вечора був у ВУАН на святкуванні пам'яті Шевченка. Тут зібралися в переважній більшості студенти м. Києва всіх вузів.

Вранці того ж дня в Академії наук відбувався головний відчит по всім секціям ВУАН. На цьому засіданні був Грушевський, якого шовіністичне студентство зустріло шумними аплодисментами. У відповідь на ці аплодисменти Грушевський виступив з коротенькою промовою і передав «слізне привітання від товаришів, що горять бажанням повернутись на Україну і тут прикласти свої творчі сили».

Заява Грушевського на київському горизонті визвала жвавий обмін думок серед студентства. Превалюючим мотивом було тлумачення приїзду Грушевського як один із засобів сучасної боротьби з Радвладою. Приводились міркування, що еміграція за кордоном бачила, що боротьба на віддаленні стає неможливою, об'єктивних причин для повстання на Україні немає, а тому центр роботи треба за всяку ціну перенести на Україну.

Згідно: пом. уповнов. КРВ ГПУ
Еймонтов

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.1, арк.17. Рукопис. Оригінал.

* На документі є така резолюція: «т. Добродішкому. Разрешить воспользоваться создающимися у украинцев разногласиями для обострения их, в частности Грушевского с Ефремовым. Остальное — «философия». В. Иванов. 19.III.» — Авт.

№ 3

ПОСТАНОВА ДО СПРАВИ-ФОРМУЛЯРА № 1023

20 березня 1924 р.

Форма 1

Я, помощник уполномоченного 1-й группы контрразведывательного отделения Киевского губотдела ГПУ, Эймонтов Г. С., рассмотрев материалы, компрометирующие гр. Грушевского Михаила Сергеевича как бывшего украинского к.-р. деятеля, и найдя, что материалы вполне достаточны для подозрения вышеуказанного гражданина в контрреволюции, постановил: взять гр. Грушевского М. С. на учет неблагонадежных, отнести его к группе украинской контрреволюции, окраски левой, и завести на него дело-формуляр для дальнейшей разработки имеющихся о нем сведений.

Пом. уполномоченного Эймонтов

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т. 1, арк. 1. Оригінал. Рукописно заповнений бланк.

№ 4

ОПЕРАТИВНА ЗАПИСКА
ДО СПРАВИ-ФОРМУЛЯРА № 1023

20 березня 1924 р.

Грушевский Михаил Сергеевич нами взят под надзор при следующих обстоятельствах: спустя два часа после приезда в Киев из-за кордона явился в ВУАН на заседание, где, по выражению с/с, «бросил вызов тому бою, который наминуемо разразится». ВУАН, как и профессор Грушевский, известны * своей деятельностью как принадлежащие к антисоветскому кругу лиц, и к тому же профессор Грушевский — бывший председ[атель] Центральной Рады УНР, и вследствие этого безусловно является лицом, стоящим во главе партии УПСР.

Дальнейшими установками выяснено, что ему не чужда

* Так у документі.— Авт.

антисоветская работа по линии УПСР. Поэтому Грушевский Михаил Сергеевич взят на учет вместе с другими членами УПСР.

Пом. уполномоченного 1-й группы
[nignus]

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.1, арк.2. Рукопис. Оригінал.

№ 5

**ЛИСТ НАЧАЛЬНИКА
СЕКРЕТНО-ОПЕРАТИВНОЇ ЧАСТИНИ ГПУ УСРР,
НАЧАЛЬНИКА КОНТРРОЗВІДУВАЛЬНОГО ВІДДІЛУ
ГПУ УСРР
ТА УПОВНОВАЖЕНОГО 5-ї ГРУПИ ДО КИЇВСЬКОГО
ГУБЕРНСЬКОГО ВІДДІЛУ ГПУ**

26 березня 1924 р.

Совершенно секретно

На запрос Ваш о Грушевском сообщаем свои соображения: никакой политической выгоды для нас Грушевский на президентском кресле Академии наук не представляет. Первостепенной важности и значения для нас имеет усиление разногласия в верхах украинской шовинистической общественности и, в частности, самой сильной сейчас группой проф. Ефремова и внутри ее.

Использовать Грушевского непосредственно «в качестве орудия по разложению украинских контрреволюционных кругов», по-нашему, невозможно, так как наши (ГПУ) задания он не станет выполнять, а если бы ему предложила эту работу партия, то он, конечно, потребовал бы себе положения члена ЦК, что опять-таки невозможно.

Ваше предложение «создать вокруг него сеть наших людей, которые, прикрываясь его планом, будут проводить наши задания», не выдерживает критики и не выполнимо.

Гораздо важнее обсаживать сетью Ваших людей Ефремова, представляющего для нас реальную опасность.

Кстати, о «сети наших людей». Насколько нам известно, до сих пор у Вас в академических кругах сексота не было

(если не считать Запорожского), поэтому просим немедленно сообщить характеристики этих с/с и прислать их анкеты.

Нач. СОЧ ГПУ УССР *Иванов*
Нач. КРО ГПУ *Добродицкий*
Уполн. 5-й группы *Кривец*

ДА СБУ. — Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т. 4, арк. 10, 10 зв. Машинопис. Копія.

№ 6

ВИТЯГ ІЗ ЛИСТА КОНТРРОЗВІДУВАЛЬНОГО ВІДДІЛУ ГПУ УСРР ДО КИЇВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ВІДДІЛУ ГПУ

21 квітня 1924 р.

Упоминаемое Вами в обзоре письмо Закордонного комитета УПСР к Грушевскому последний получил еще в январе месяце с. г. в Вене и дал тогда же на него ответ.

Сейчас это письмо посылается в Киев не для вручения Грушевскому, а, очевидно, для распространения в украинских кругах с целью компрометации Грушевского.

Для сведения сообщаем Вам данные о пребывании Грушевского в Харькове.

За время своего пребывания он посетил некоторых бывших членов ЦК УПСР (Лизанивского и Голубовича), где в честь его приезда устраивались обеды. Отношение местных эсеров — самое предупредительное.

За обедом у Лизанивского Грушевский высказал свои взгляды о положении на Украине.

Приводим его слова: «Да, конечно, марксизм на Украине пошел на убыль, да это, собственно, и должно быть так... Положение Автокефальной нашей церкви дает некоторые преимущества... Промышленность на Украине сейчас разрушена на 50 %, без иностранного капитала, мне кажется, сейчас не обойтись. Но это покажет будущее. Безработица может наделать еще немало беды. Может наступить такой момент, что в ВУЦИКе или еще где-нибудь не останется стекло (подразумеваю возмущение рабочих-безработных)... Правда, я на это смотрю с мрачной точки зрения».

Подробно обо всем поговорить он обещал после.

Такой же обед, как и у Лизанивского, состоялся у Голубовича, где было устроено секретное собрание, длившееся около 2-х часов, на котором присутствовал Грушевский, Чечель, Голубович и др. Собравшиеся были рады тому, что теперь легче связаться, т. к. раньше связь с закордоном была трудна.

Из разговоров Лизанивского с женой удалось узнать, что Грушевский «надеялся найти Украину в лучшем состоянии, а оказалось, что ее почистили и пощипали хорошенько». Конечно, он (Грушевский) не обвиняет всецело большевиков, он обвиняет и «наших», и белых, и отчасти поляков. Считает, что настоящий строй трудно применим на Украине, национальный вопрос разрешен только наполовину, земельный вопрос почти совсем не налажен и вообще (слова Грушевского) «я теперь своими глазами убедился, что страна восстановлена на 30 %, максимум — на 40—45. Все это ничего, но нет устойчивого политического положения, чувствуется маленький деспотизм во всем абсолютно. Отношение к другим партиям ужасное, партии в загоне, не разрешают существовать другим партиям легальным образом».

Прочитав доклад в ИНО, Грушевский потом говорил: «Одна печаль, это разве студенты. Какая же тут может быть украинизация учебных заведений, когда чуть ли не на 80 % евреев».

Отрывки эти сообщаются вам для обрисовки мнения Грушевского о нынешнем положении на Украине.

Выписка верна:

Эймонтов

ДА СБУ. — Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.1, арк.26. Машинопис. Копія.

№ 7

ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО М. ГРУШЕВСЬКОГО

6 березня 1925 р.

Грушевський М. С.— академик с европейским именем. Интриган большой руки. Председатель Центральной Рады. Большой организатор. Любит размах во всем и деньги. Крайне самолюбив. Молчит, подбирает людей. Пробным камнем и оперативным центром Грушевского М. С. служит

печатный орган «Украина»; собрания, редакция (изредка), собственная квартира на Паньковской улице. Политических взглядов, как и правописания, не меняет, гнется, но не ломается. В Академии наук к Грушевскому относятся с недоверием, идут к нему «по приглашению».

Во время голода 1922 г. он из-за границы на имя своего брата Грушевского А. и Романович-Ткаченко Нат. Ден. не раз переводил суммы в виде Нансеновских посылок для распределения между своими. В прошлом году он же в заграничном органе, кажется...*, печатно заявил эмигрантам, чтобы они не посылали денег для поддержки Академии наук через Крымского и Ефремова, так как эти люди не могут пользоваться «общественным» доверием.

Верно: уполномоченный 4-й группы СО
Также

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.1, арк.72. Машинопис. Копія.

№ 8

**ЛИСТ НАЧАЛЬНИКА СОУ ГПУ УССР
ДО НАЧАЛЬНИКА КИЇВСЬКОГО ОКРВІДДІЛУ ГПУ**

2 жовтня 1925 р.

Серия «К»

Задание о Грушевском

ГПУ УССР просит срочно выяснить настроения Грушевского в данное время.

Нас интересует, как он относится к вопросу о возможности избрания его президентом ВУАН.

Для выполнения поставленной задачи мобилируйте все осведомление по ВУАН и результаты сообщите нам

Нач. СОУ ГПУ УССР Карлсон.

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.1, арк.124. Машинопис. Оригінал.

* Назва відсутня.— Авт.

№ 9

ІЗ ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО М. ГРУШЕВСЬКОГО

8 грудня 1925 р.

Грушевському по-прежньому не можуть простити, що он, бывший до некоторой степени президентом Украины, пошел на компромисс и возвратился из-за границы.

Несомненно, следует изучить, не имеет ли связи с широкими массами М. Грушевский через своего научного сотрудника С. В. Глушко. Глушко — близкий приятель зав[едующего] украинизацией Юго-Западной железной дороги Сабалдыря. Тот, в свою очередь, через украинизаторов связан весьма крепко с периферией и с рабочей массой.

Верно: уполномоченный СО
Гражуль

ДА СБУ. — Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т. 1, арк. 133. Машиннопис. Копія.

№ 10

МЕМОРАНДУМ ДО СПРАВИ-ФОРМУЛЯРА НА М. ГРУШЕВСЬКОГО

15 грудня 1925 р.

Грушевский Михаил Сергеевич, профессор-историк и член Всеукраинской Академии наук. Видный украинский деятель. Бывший председатель Центральной Рады. После изгнания Директории УНР из пределов Украины эмигрировал за границу, где проживал до конца 1923 г. В 1923 г. возбудил ходатайство о возвращении в СССР для научной работы по приглашению ВУАН. О выдаче ему разрешения хлопотали Крымский и Ефремов. По приезде в СССР Грушевский стал работать в ВУАН, где избран был академиком и председателем исторической секции историко-филологического отдела. Начал вести борьбу с группой Крымского и Ефремовым. С Ефремовым у него старые партийные споры, ибо Грушевский — б[ывший] член УСДРП, а Ефремов — видный украинский социалист-федералист. С Крымским Грушевский борется за обладание командными высотами, за влияние в Академии.

В борьбе Грушевский никакими средствами не пренебрегает. Обвиняет Крымского и Ефремова в оппортунизме, в желании зарекомендовать себя перед Соввластью как лояльные деятели. Протестовал на общем собрании академиков против внесения в протокол слов Крымского: «Я — коммунист». Грушевский окружает себя молодыми украинскими научными деятелями для того, чтобы создать себе авторитет и опору. За границей в украинских кругах пользуется огромной популярностью и авторитетом, и личность его окружена ореолом национального героя. В противовес этому в самой Академии, кроме своей группы, не пользуется уважением, ибо его считают интриганом, фальшивым и мстительным человеком. Виднейшим членом группы Грушевского в ВУАН является проф. Корчак-Чепурковский. Грушевский, убежденный самостийник, по отзывает источников, и сейчас только ждет удобного случая, чтобы проявить себя. В связи с предстоящими перевыборами президиума Академии мечтает и готовится почву, чтобы занять руководящее место в ней. Внешне держится совершенно в стороне от политической деятельности. Ведет переписку с украинскими научными и общественными организациями в Америке и Галиции.

Пом. уполномоченного *Такке*

ДА СБУ — Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.1, арк.136—137. Машинопис. Копія.

№ 11

**ЛИСТ НАЧАЛЬНИКА
СЕКРЕТНО-ОПЕРАТИВНОГО УПРАВЛІННЯ ГПУ УСРР,
ПОМІЧНИКА НАЧАЛЬНИКА СЕКРЕТНОГО ВІДДІЛУ
ТА УПОВНОВАЖЕНОГО СЕКРЕТНОГО ВІДДІЛУ
ДО НАЧАЛЬНИКА КИЇВСЬКОГО
ОКРУЖНОГО ВІДДІЛУ ГПУ**

5 квітня 1926 р.

Грушевский во время его пребывания в г. Харькове дал согласие выступить в печати против организаторов Пражского научного съезда. Грушевский на днях выехал обратно в Киев. По приезде туда он созывает общее собрание академиков, которые выскажутся против участия в съезде. Он также обещал дать интервью представителям печати по

этому же вопросу. Вместе с тем должно произойти выступление Киевского научного товарищества против Пражского съезда.

Сообщая изложенное для сведения и руководства, ГПУ УССР отмечает, что Вам надлежит иметь тщательное наблюдение за тем, как будут реагировать на это выступление украинские общественные круги, главным образом академические и научные.

Результаты выступлений, отклики на них и копия беседы с представителями печати должны быть нам сообщены незамедлительно.

Одновременно отмечаем, что до сих пор у нас нет никаких сведений о том, как реагировали украинские общественные круги на выступление Грушевского на пленуме Главнауки*.

Нач. СОУ ГПУ УССР Карлсон
Пом. нач. СО ГПУ УССР Абугов
Уполномоченный Козельский

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т. 1, арк. 191. Машинопис. Оригінал

№ 12

ПОСТАНОВА ПОЛІТБЮРО ЦК КП(б)У «ПРО УКРАЇНСЬКУ АКАДЕМІЮ НАУК»

14 квітня 1926 р.

а) Признать необходимым переименование Украинской Академии наук в Академию Всесоюзного значения с оставлением ее в ведении Наркомпроса УССР.

б) Считать возможным поддержать кандидатуру Грушевского в Президенты Академии.

в) Считать необходимым улучшить материальное положение Академии в целом и в частности оплату работников.

г) Считать необходимым приезд т. Калинина или Рыкова на пленум Академии, где будут принимать новое положение Академии.

* Идеться про виступ М. Грушевського на пленумі Укрнауки 28 січня 1926 р.— Авт.

- д) Все вопросы поставить в ЦК ВКП(б).
е) Поручить тов. Шумскому составить докладную записку на основе состоявшегося обмена мнений.

ЦДАГОУ.— Ф.1, оп.16, спр.2, арк.172, 172 зв.
Машинопис. Оригінал.

№ 13

ЛИСТ НАЧАЛЬНИКА КИЇВСЬКОГО ОКРУЖНОГО ВІДДІЛУ ГПУ ТА НАЧАЛЬНИКА СЕКРЕТНОГО ВІДДІЛЕННЯ ДО ГОЛОВИ ГПУ УСРР В. БАЛИЦЬКОГО

25 травня 1926 р.

Серия «К»
к вопросу о выступлении
академика Грушевского
о Пражском научном съезде

Отношение разных кругов украинской интеллигенции к вопросу о выступлении Грушевского было все время предметом нашего изучения.

В дополнение к последней нашей спецсводке за № 54-326032 от 29/IV-26 года можем сообщить следующее:

Из освещаемых нами кругов многие не верят искренности выступления Грушевского и объясняют это тем, что Грушевский вынужден был дать такое интервью.

В этом вопросе сходятся мнения совершенно разных людей, как, например, проф. Филипович и проф. Де-Метц. Первый — украинский литератор и критик, принадлежащий к группе аполитичной, консервативной украинской интеллигенции, а второй по идеологии — монархист, русской ориентации. Оба они говорят, что к Грушевскому явился представитель прессы и просто заставил его дать интервью. Дать же интервью другого содержания — значило бы в тот же день складываться и уезжать из УССР.

Характерно, что Филипович и другие говорят, что своим выступлением Грушевский не скомпрометировал себя даже за границей перед своими бывшими и настоящими друзьями, ибо последние прекрасно понимают положение Грушевского здесь и учитывают, что часто ему приходится писать и говорить прямо противоположное тому, что он думает.

Эти и сообщаемые дальше сведения мы получили от наших с/с, один из которых на вопрос о Грушевском просто ответил, что это изолгавшийся старик, заявлениям которого давно уже научились не придавать значения.

С/с дал профессору Веселовскому (Веселовский — бывш[ий] член ЦК УСД, внешне старается казаться лояльным) прочитать номер «Пролетарской правды», в котором напечатан был отчет о собрании Секции научных работников, посвященном Пражскому съезду, и добавил, что несколько времени назад Грушевский тоже пространно высказался на эту тему. Веселовский прочитал газету, нервно скомкал ее и сказал дословно следующее: «Їх винуватити не можна. Скачи, враже, як пан каже», и прервал разговор о съезде. В предыдущей спецсводке мы писали, что Грушевский послал за границу академику К. Студинскому комментарии своего выступления. Студинский ответил ему следующее:

«...Дуже вдячне Вам громадянство за інтерв'ю в справі Пражського з'їзду... Ми зробили залежну нашу участь у з'їзді від приїзду київських учених. За те візьмемо участь у з'їзді Бібліографічним, який улаштують чехи при кінці червня і з початку липня б. р., чим виставимо наші видання. Одначе до ніяких демонстрацій проти Академії не допустимо...»

Здесь Студинский пишет о Львовском научном Т-ве имени Шевченко. На это письмо последовал ответ Грушевского:

«...Дуже рад, що моє інтерв'ю знашло у вас зрозуміння і спочуття. Я ціню наукову роботу закордону, але рішуче осуджую всяке політиканство в ній, звернене проти Україн. Рад. Республіки, з котрою зв'язана наша наукова будучина. Чеський уряд годує українських емігрантів в Празі і напускає їх на Підкарпатську Україну (де якраз потрібні українські сили і школи) — щоб вона не псувала чехізації і русифікації цієї нещасної країни, а еміграція кадить чеському уряду, величаючи як великого протектора української культури, і свідомо покриває перед світом чеське лукавство супроти Підкарпатської України і кривду свого народу. Я ще занадто м'яко написав... Коли еміграція стала б лаятись за мій виступ, то поскільки се буде для Вас можливо, дайте відсіч в галіційській пресі».

Особенно характерным является подчеркнутое нами место в письме, где Грушевский пишет о перспективах научной работы в УССР. По этому поводу не безынтересно привести другую выписку из этого письма:

«В журналі «Україна» 1926 р., що нарешті вийшов і за тиждень буде розсилатись, знайдете мою статтю про перспективи наукового життя нашого і повний текст моєї промови, яка була дуже прихильно прийнята серед українських комуністів, але викликала незадоволення лиць деяких, як Матвій Яв[орський] і т. п. Тепер дуже цікаво, які наслідки матиме московська дискусія, — але я твердо вірю в світлу наукову будучність нашу в Радянському Союзі».

Для параллели інтересно привести выдержку из письма академика Ефремова к Гнатюку во Львове, в котором Ефремов очень характерно проявляется:

«...Питаєте, чи приїхав би я цим літом до Львова... Отож правда: рада душа в рай, та гріхи не пускають. Коли таке покірливе телятко, як Мих. Серг. (Грушевський) не може попасти до раю, то де вже мені грішному про те думати. А тим більше, що коли одним із з'їздів у нас таку бучу збито, що й мови не може бути про якусь участь в йому. Це ілюстрація до наших (нравов)».

В этом же письме Ефремов на приглашение его сотрудничать в «Литературно-научном вестнике» во Львове отказывается принять приглашение и пишет:

«...Чому? — спитаю. — А тому, що Л.-Н. вісник про-водиться тепер у такому узькофракційному дусі, що мені дуже важко було б, по совісті, взяти на себе відповідальність за його напрям, особливо за найбільш відповідальну його публіцистичну частину. Я вже звик брати участь у тих тільки виданнях, за які я можу відповідати цілком. Дальші книжки тільки ствердили перше вражіння й одбльовали всяку охоту йти з працею своєю до органу, з яким дуже багато принципіальної незгоди. Найбільш мене вражає ото хоробливе москоїдство, яке для нас тепер видається просто смішним, бо обставини тут значно змінились і змосковлення нам тепер загрожує, ма-буть, менше, ніж вам спольщення. Далі, на підставі деяких рецензій на мої книги я гадаю, що ледве-ледве і чи і потрібна була б Л.-Н. вісникові моя участь (напр., рецензії на мою коротку історію або друга рецензія на Коцюбинського). Повірте, що тут зовсім не образно гово-рено, бо отже чудні обвинувачення, оті вишукування в моїй душі хованого московтильства, можуть тільки смішити, а не ображати».

Приведенные выдержки говорят о том, что если Ефремов не изменил своего отношения к Соввласти, то некото-рый сдвиг в этой области с его стороны замечается.

В газете «Дзвін», издающейсЯ в Ровно, органе

«Украинской народной партии», в номере от 2-го мая с. г. помещена заметка под названием: «Старий таки зовсім здурів»... Приводим эту заметку:

«...Відомий проф. Грушевський, який зараз перебуває в столиці більшовицького «раю» — Києві, оголосив в «Пролетарській правді» декларацію в справі Українського наукового з'їзду, що скликається українськими науковими еміграційними організаціями в Празі. В своїй декларації проф. Грушевський той з'їзд називає образою правдивого українського наукового руху на більшовицькій Україні під опекунчою рукою більшовицького уряду ...далі проф. Грушевський оскаржує Чехо-Словаччину в гнобленні українців».

Следует еще добавить для характеристики настроений, что на созванное по вопросу о Пражском съезде собрание Секций научных работников в Киеве в первый раз явилось человек 15—20, и собрание не состоялось. На созванное же вторично собрание пришло столько же или немного больше людей, собрание прошло очень неоживленно и не вызвало никаких разговоров.

Таким образом, мы можем констатировать, что несмотря на резкость и определенность выступления Грушевского, правая часть украинской интеллигенции относится к Пражскому съезду положительно и считает выступление Грушевского отчасти неискренним, а отчасти просто вынужденным.

Считаем сейчас уместным остановиться еще на одном явлении, обращавшем на себя неоднократно наше внимание. Академические круги Харькова и Киева питаются подчас сведениями, которые несомненно не должны быть их достоянием.

Следующая выдержка из прилагаемого при сем письма проф. Гермайзе может явиться хорошей иллюстрацией сказанного:

«...Семковський не викликає в мене так само почувань симпатії. Маленький і самовдоволенний. Він до краю переповнений почуттям задоволення, що от і він попав в членкореспонденти Академії і що оце головне — він бере участь в академічних інтригах і гризні. На вухо шепоче: «передайте Грушевському, що його шанси очень поднялись тут в Харькове...»

«Передайте Птухе только лично, что Ефремов навряд ли сможет рассчитывать на ответственную роль в Академии. Умри»... і т. д. Без кінця. Він, бачте, думає (очевидно, це Грушевський так йому порозказував), що я інтересуюсь цією

ганебною боротьбою і отим жалким крохоборським «подсиджуванням». Грушевський з ним постарався наладити контакт, запрошував його до себе на обід у Києві, там за столом вони в родинній обстановці (жінка і дочка Грушевського) обмірковували питання про можливість президентури Грушевського в Ак. і т. д. Семковський цим «польщен» до краю, аж «захлебывается». Досадно мені, що Г[рушевський] так знижує свою гідність...»

Помимо этой выписки чрезвычайно важны сведения, которые нам сообщил с/с:

«...Рябко (как говорит Крымский) сказал ему во время съезда Укрнауки в Киеве, что около Грушевского стоит информатор, который очень близко соприкасается с ним, ставит в известность надлежащие органы о всех поступках Грушевского. Таким лицом, хотя Рябко и не назвал фамилии, Крымский считает Любинского. Свои предположения Крымский не кроет, а сообщает всем и каждому.

Все это заставляет нас думать, что некоторые работники недостаточно осторожно оперируют сведениями, не подлежащими оглашению.

При сем мы прилагаем копии документов, цитируемых в спецсводке.

Приложение: упомянутое.

Начальник КОО ГПУ Западный
Начальник СО Гражувль

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.1, арк.210—212. Машинопис. Копія.

№ 14

ІЗ ТАЄМНОГО ОБІЖНИКА ГПУ УСРР «ПРО УКРАЇНСЬКИЙ СЕПАРАТИЗМ»

4 вересня 1926 р.

Г. Сепаратистские настроения в литературе.

Известный украинский литератор Могиланский в одном из номеров харьковского журнала «Червоний шлях» поместил небольшой рассказ под заглавием «Убийство».

В нем повествуется о том, как три националистических деятеля убили своего вождя за измену национальному делу.

Рассказ написан своеобразным эзоповским языком, но если в него вдуматься, то становится ясным, что этим во-

ждем-изменником, казненным в рассказе за предательство, является никто иной, как профессор Грушевский.

Могилянский направил этот рассказ-памфлет против Грушевского за то, что Грушевский, бывший долгое время самостийником, осмелился признать Советскую власть и федеративные начала вхождения Украины в Союз, т. е. изменил национальному делу.

Могилянский в рассказе проводит мысль о том, что такое преступление вождя должно караться смертью.

Это хороший образец того, как шовинисты пытаются использовать литературу в своих целях.

Они придают большое значение талантливым писателям и всеми силами стараются оказывать на них свое влияние.

Большое внимание уделяют шовинистические круги, между прочим, поэту Хвильовому, несмотря на то, что он является членом КП(б)У. Шовинистическая закордонная пресса иногда перепечатывает из наших журналов отдельные его произведения и пытается оказать на него националистическое воздействие.

Внутренние шовинистические круги также заинтересованы молодыми литераторами, в том числе и коммунистами.

По этому поводу один из авторитетных представителей Харьковской правой общественности высказал такую мысль:

«Хвильового мы можем поддерживать. На украинских коммунистов мы должны оказывать наше влияние и проводить нашу работу так, чтобы они не отходили от нас, а вместе с нами боролись за украинизацию, за Украину».

Друкується за виданням:

Об украинском сепаратизме.— Харьков: ГПУ УССР, 1926.— С.8—9.

№ 15

ПОСТАНОВА ПОЛІТБЮРО ЦК КП(б)У «ПРО ЮВІЛЕЙ ГРУШЕВСЬКОГО»

7 вересня 1926 р.

а) Считать, что юбилей Грушевского должен быть сведен к научному юбилею в пределах гор. Киева и в рамках Академии наук.

б) Признать необходимым выделение представителя Главнауки и представителя Научной секции Киевского окр. отдела работпрос в Комитет по организации и проведению юбилея при Академии наук.

в) Признать возможным присутствие на юбилее представителя Киевского окр. исполкома.

г) Считать возможным помещение в журнале «Життя і революція» кем-либо из коммунистов статьи, освещающей политическую деятельность Грушевского.

В этой статье отметить, что научная работа его, направляемая определенной идеологией мелкобуржуазного национализма, толкнула Грушевского в области политики на путь, приведший к крушению. Отметить, что Грушевский сумел, однако, несмотря на свое прошлое, найти в себе силу понять то новое, что дала пролетарская революция. Отметить (с целью еще большего противопоставления его открыто враждебным нам националистам) шаги Грушевского в сторону Советской власти — его декларацию и т. п.

Подчеркнуть, в противовес стараниям самого Грушевского, ту мысль, что он сошел со своих прошлых позиций, что он пришел к Сов. власти, а не наоборот — он — хранитель преемственности украинского культурного строительства, а большевики якобы после ряда ошибок стали на правильный (им отстаивавшийся) путь.

д) Допустить помещение в этом же журнале статьи, освещающей научную деятельность Грушевского (приняв меры к тому, чтобы она была написана в марксистском освещении).

е) Признать возможным помещение во время юбилея в газете «Пролетарская правда» небольшой статьи о Грушевском в связи с юбилеем и поместить отчетную заметку.

ж) Все остальные вопросы, связанные с юбилеем, передать для разрешения Комиссии в составе гг. Затонского, Корнюшина, Шумского и Любченко.

ЦДАГОУ.— Ф.1, оп.16, спр.3, арк.21, 21 зв.
Машинопис. Оригинал

**ОБІЖНИК ГПУ УСРР
«ПРО ЮВІЛЕЙ АКАДЕМІКА ГРУШЕВСЬКОГО»**

11 вересня 1926 р.

Циркуляр

Серія «К»

Всем нач. окр. отделов ГПУ
и уполномоченному ГПУ УССР
при СНК АМССР

3 октября в г. Киеве должно состояться празднование 60-летнего юбилея академика М. Грушевского. Этот юбилей совпадает также с 40-летним юбилеем его научной деятельности.

В Киеве Академия наук организовала Комитет во главе с академиком Тутковским, который занят подготовкой юбилейного торжества. Украинские деятели торжеству намерены придать характер национально-политического события, характер чествования национального героя. Юбилей будет использован с целью поднятия авторитета Грушевского как крупнейшего национального деятеля. О предстоящем юбилейном торжестве близкие к Грушевскому круги оповестили уже широкие украинские слои в провинции.

В связи с этим обстоятельством ГПУ УССР предлагает:

1. Проследить за настроениями и разговорами в связи с приближающимся юбилеем.

2. Выявить, ведется ли к нему какая-либо подготовка и если ведется, то в каких формах она выражается.

3. Выявить, имеется ли тенденция к организации каких-либо юбилейных комитетов, инициативных групп и т. п.

4. Следить за тем, какие приветствия, адреса, письма и телеграммы будут посылаться в связи с юбилеем.

5. Обратит внимание на то, будут ли посылаться в Киев на торжество какие-либо делегации или представители. Если будут, то желательно иметь среди них проверенных осведомителей.

Все проверенные сведения незамедлительно выслать в СО ГПУ УССР.

Начальник СОУ ГПУ УССР *Карлсон*
Пом. нач. СО ГПУ УССР *Абугов*
ВРИД нач. 1-го отделения СО *Козельский*

**ЛИСТ НАЧАЛЬНИКА
СЕКРЕТНО-ОПЕРАТИВНОГО УПРАВЛІННЯ ГПУ УСРР,
ПОМІЧНИКА НАЧАЛЬНИКА СЕКРЕТНОГО ВІДДІЛУ
ТА ТИМЧАСОВО ВИКОНУЮЧОГО ОБОВ'ЯЗКИ
НАЧАЛЬНИКА 1-го ВІДДІЛЕННЯ
СЕКРЕТНОГО ВІДДІЛУ ДО НАЧАЛЬНИКА
СЕКРЕТНОГО ВІДДІЛУ ОГПУ СРСР Т. ДЕРИБАСА**

15 вересня 1926 р.

О юбилее акад[емика] Грушевского

СО ГПУ УССР сообщает, что 3 октября 1926 г. Всеукраинская Академия наук празднует 40-летие научной деятельности М. Грушевского.

Этот день совпадает с 60-летием со дня его рождения. В связи с этим в Киеве при ВУАН (Всеукр. Акад. наук) создана Комиссия под председательством академика Тутковского, ведущая подготовку к юбилею.

По нашим сведениям, украинские деятели имеют намерение придать этому торжеству характер национально-политического торжества, представив Грушевского в виде национального героя.

Близкие к Грушевскому украинские круги оповестили уже о юбилее украинские слои на периферии, почему нами поручено всем Окротделам принять соответствующие меры к выявлению степени подготовки к юбилею на местах, проследить за настроениями и разговорами в связи с ним, иметь своих людей в могущих выезжать в Киев для приветствия Грушевского делегациях и ряд других мер.

Та же работа проводится нами и по г. Харькову. О последующем мы Вас известим.

Начальник СОУ ГПУ УССР *Карлсон*
Пом. нач. СО ГПУ УССР *Абутов*
Врид нач. 1-го отделения СО *Козельский*

ЗАПИС У ЩОДЕННИКУ С. ЄФРЕМОВА

15 вересня 1926 р.

Одразу поринув у море людської підлоти й бруду. Навіть передихнути не дали. Справа власне з ювілеєм Грушевського. Ще вчора, приїхавши, поміж іншими листами застав друковане за підписом П. Тутківського (голова) та Ф. Савченка (секретар) повідомлення: «Українська Академія наук взяла на себе ініціативу організувати урочисте святкування ювілею 60-річчя з дня народження й 40-річчя літературно-наукової та громадської діяльності академіка Михаїла Сергійовича Грушевського...» Здивувало це мене, але думаю, може, президента Липського повідомлено. Питаю сьогодні у Липського — його теж не сповіщено. Отже, ціла Президія — президент, віце-президент і неодмінний секретар — ні сном, ні духом не відають, що за Академією схочеться зробити Тутківському і Савченкові. Засідань Спільного зібрання і відділу за цей час так само не було. Отже, виходить, що за Академією говорять, її не запитавши. До того ж дізнався, що Савченко, не заставши знов же голови Управи, звелів скарбникові одраховувати з платні службовцям гроші на ювілей. Нагримав на скарбника.

Отже, вся історія в тому полягає, що самозвані ініціатори використали час, коли в Києві не було Президії Академії, і бахнули за неї, що їм хотілось. А хотілось їм, певне, зробити бум для близьких виборів. Інакше, чому б їм не подождати було два тижні, коли будуть вже засідання і Першого відділу і Спільного зібрання, які само собою, певне, не перечили б ювілесві. А тепер без скандала не обійдеться, бо коли Президії протестувати не випадає прилюдно, то так само не випадає й брати участь. Правда, я все одно участі в шануванні людини, якої я не поважаю, не брав би. Але тоді про людське око я знайшов би якусь причину, а тепер я всім говорю, що це якийсь злодійський ювілей.

Це з формального боку. А в самій речі — як можна святкувати громадську діяльність людини, що заплямила себе доносами, підлизництвом, підступними вчинками, інтриганством? Серед широкого громадянства про це мало, звичайно, знають. А з підлизників Грушевського, що все те знають, що взяти? Їм байдуже, бо кожен на тому й сам думає поживитись...

І ще одне. Святкувати Грушевському свій ювілей тепер — значить якраз не шанувати свого минулого. Адже про цілу смугу своєї діяльності, 1917—1923 рр., він не сміє говорити при більшовиках. Правда, він раз вже публічно наплював був на цю минувшину, коли з тієї самої трибуни, де колись головував у Центральній Раді, говорив облесні компліменти «Робітничо-селянському урядові». Невже це хоче зробити й під час свого ювілею?

ДА СБУ.— Щоденник С. Єфремова за 1926 р.
на 148 с.— С.94—96. Машинопис. Копія.

№ 19

ІЗ ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО М. ГРУШЕВСЬКОГО

19 вересня 1926 р.

Настроение среди академиков неважное. Все ожидают реорганизации академии и недовольны тем, что в Харькове до сих пор задерживают где-то и не утверждают Устав ВУАН. Полагают, что задерживается это в Главнауке.

Академик М. С. Грушевский по поводу своего президентства в Академии высказывался в разговоре с с/с, что он ожидает провала, так как против него ведется враждебная линия. Грушевский сказал, что даже при нажиме (а в необходимости такого нет сомнения) он может быть все же не избран президентом.

Тутковский в разговоре с с/с рассказал ему, что Ефремов подал к протоколу собрания Академии заявление-декларацию о том, что юбилей Грушевского и юбилейный комитет были созданы незаконно без ведома и санкции Академии в лице общего собрания.

Тутковский подал также для приобщения к протоколу контрзаявление, опровергающее заявление Ефремова.

Верно:

[nignuc]

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.4, арк.277. Машинопис. Копія.

**ЛИСТ НАЧАЛЬНИКА
СЕКРЕТНО-ОПЕРАТИВНОГО УПРАВЛІННЯ ГПУ,
НАЧАЛЬНИКА СЕКРЕТНОГО ВІДДІЛУ
ТА ТИМЧАСОВО ВИКОНУЮЧОГО ОБОВ'ЯЗКИ
НАЧАЛЬНИКА 1-го ВІДДІЛЕННЯ СЕКРЕТНОГО
ВІДДІЛУ ДО НАЧАЛЬНИКА КИЇВСЬКОГО
ОКРУЖНОГО ВІДДІЛУ ГПУ**

24 вересня 1926 р.

Серія «К»

Про ювілей Грушевського

З Ваших сповіщень про ювілей Грушевського слід зробити висновок, що ми майже повинні бути певні в тому, що ювілей матиме виключно науковий характер.

Маючися * в нас відомости по Харкову кажуть якраз за те, що українські кола, особливо есерівські, ведуть підготовчу роботу по використанню ювілею в політичному напрямку.

А тому, інформуючи Вас про настрій та підготовку до ювілею української інтелегенції м. Харкова, пропонуємо терміново повести більш глибоку роботу по виявленню дійсних настроїв та підготовки до ювілею у Києві, а також зв'язків у цьому питанні київських українських есерів з харківськими.

При цьому прикладаємо як орієнтировку наш спецзвіт з приводу підготовки до ювілею в Харкові, а також вироблені українськими есерами тези щодо напрямку ювілею.

Про наслідки роботи сповіщайте.

Д о д а т о к : згадане на 3 арк.

Підписали:

Начальник СОУ ГПУ УСРР *Карлсон*
Начальник СВ ГПУ УСРР *Горожанин*
ТВО начальника 1-го відділення СВ ГПУ *Козельський*

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.2, арк.45. Машинопис. Засвідчена копія

* Так у тексті листа.— *Авт.*

ІЗ ОПЕРАТИВНОЇ ЗАПИСКИ ПРО М. ГРУШЕВСЬКОГО

27 вересня 1926 р.

Сегодня, 27.IX, состоялось общее собрание Академии по вопросу о праздновании юбилея Грушевского. Докладчиком был Ефремов, он же председательствовал. В порядке прений Шмальгаузен заявил, что нехорошо, что к подготовке юбилея приступили без ведома Академии наук и что впредь не мешало бы всем знать, что такие вопросы надо раньше ставить в Академии.

Тутковский возразил, сказал, что этого не было. Комитет начал свои функции после санкции Шмальгаузена, исполнявшего обязанности неременного секретаря. Тогда Ефремов заявил, что собственно подготовка к юбилею велась еще с прошлого года, но юбиляр тогда сам отказался... Академики поддерживали Ефремова, но чтобы не создать скандала, общее собрание празднование юбилея санкционировало. Однако Ефремов категорически заявил с/с, что если бы его посылали на юбилей, он бы скандалил, но не пошел бы. Представлять Академию будет Тутковский. Крымский на Общем собрании не был и прислал из Одессы телеграмму на имя Ефремова следующего содержания: «На Общем собрании быть не могу, опоздал на поезд». Телеграмма подана в 11 час., а поезд из Одессы уходил в 12 час. Так что ясно, что Крымский нарочно не приехал, чтобы не присутствовать на этом собрании...

Автобиография Грушевского не была напечатана, по заявлению Ефремова, потому что Академия не захотела ставить свой штамп на документ, который не соответствует действительному положению вещей, что в своей автобиографии Грушевский смазывает все скользкие места, а это Академия допустить не может.

Одесское научное т-во, руководимое Слабченко, по данным с/с, относится к юбилею не совсем хорошо. Слабченко, например, заявил, что он, собственно, не возражает против чествования Грушевского, но тогда есть больше основания праздновать и юбилей литературно-общественной работы Ефремова.

Начальник СО Гражувль

ЛИСТ НАЧАЛЬНИКА
КИЇВСЬКОГО ОКРУЖНОГО ВІДДІЛУ ГПУ
І НАЧАЛЬНИКА СЕКРЕТНОГО ВІДДІЛУ
ДО НАЧАЛЬНИКА СЕКРЕТНОГО ВІДДІЛУ ГПУ УСРР
В. ГОРОЖАНИНА

28 вересня 1926 р.

Серия «К»

Препровождая при сем последние 2 агентурные записки о юбилее Грушевского и последнем заседании Академии наук по поводу этого юбилея, обращаем Ваше внимание на возможность некоторого раздувания юбилейных торжеств в Одессе и предстоящего юбилея Ефремова. Так как возможно, что телеграммы в адрес Ефремова от наиболее близких ему друзей будут исходить и из Харькова, просим, по перлюстрации их, сообщить нам фамилии отправителей.

Кроме того, сообщаем, что вчера, 27-го сентября, состоялось узкое заседание Бюро Окрпарткома, на котором Левицкий Леонид Макарович заявил, что якобы Общее собрание Академии постановило автобиографию Грушевского печатать, что противоречит нашим агентурным сведениям, и по вторичной проверке оно оказалось неверным. Однако Окрпартком вчера постановил поручить Левицкому переговорить с Грушевским о возможности исправления автобиографии. Сегодня он имел с ним этот разговор, и Грушевский совершенно отказался печатать сейчас свою автобиографию.

Начальник КОО ГПУ Западный
Начальник СО Гражувль

ДА СБУ. — Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.2, арк.91. Машинопис. Копія.

ІЗ КНИГИ Г. КОСТЮКА «ЗУСТРІЧІ І ПРОЩАННЯ:
СПОГАДИ»

Наближався ювілейний день. Його призначено було на 3 жовтня 1926 року в актовій залі університету. Вибір місця святкування ювілею в актовій залі колишнього Університету ім. св. Володимира, де лунали голоси М. Максимовича, М. Костомарова, В. Антоновича, М. Драгоманова та інших будителів свободи українського народу, мав свою промовисту символіку.

Пригадую дуже чітко — був ясний соняшний день ранньої осені. Гарний, лагідний, який, здається, буває тільки в Києві. Ми знали, що засідання комітету почнеться о 12 годині дня. Тому всі шанувальники-ентузіясти об 11-ій годині вже були на майдані перед центральним входом до актової залі. Але виявилось, що таких ентузіястів, як ми, з міста прибуло ще більше і ще раніше. На майдані, на хідниках вул. Короленка, навіть у Шевченківському парку навпроти купчилось багато вже людей. Тут чимало було таких, які відразу зайняли вихідні позиції, щоб за всяку ціну потрапити до залі. А були й такі, які не мали надії потрапити до залі, але дуже хотіли бодай побачити, як приїде і як виглядає тепер ювілят. Не знаю, чи були якісь гостьові запрошення. Ми їх не мали. Але ми знали всі можливі шляхи, як до залі потрапити. І ми їх використали.

Прибув ювілейний комітет майже в повному складі. Це був знак, що незабаром приїде й ювілят. І справді, за якусь хвилину-дві, від Бульвару Шевченка під'їхало авто. Зупинилось між натовпом саме перед центральним входом до актової залі. З авто бадьоро вийшов Грушевський і допоміг висісти дружині. Його так загальновідома сива борода кинула ніби світло прожектора на численну публіку. В цю мить публіка немов гойднулась, як морська хвиля, й вибухла овацією.

Випадково я стояв дуже близько того місця, де зупинилося авто Грушевського. Я вперше зблизька дивлюся на людину, яка для мене була майже легендою. Основних наукових творів його я тоді не знав. Я добре знав його «Ілюстровану історію України», я з захопленням колись ще в Кам'янці перечитав його «На порозі нової України». Я щойно недавно прочитав його «Затоплений дзвін» у журналі «Україна». Цей науково-публіцистичний памфлет, який так глибоко, з таким тактом і з такою залізною логікою вклинювався у животрепетну полеміку,

що її розгорнув тоді в своїх «Апологетах писаризму» Хвильовий, мене захопив. Це було, здається, і все. Але я знав добре його біографію. І це виповнювало гордістю мою істоту. Біля мене стояв високий, ставний і гарний, з темними вусами, середнього віку інтелігент. Він уважно вдивлявся в машину, що під'їхала. Коли Грушевський бадьоро вискочив з авта, майнув навколо своєю сивою бородою, дружньо махнув рукою до апльодуючої публіки, мій цікавий сусід ніби до себе, ніби до мене мовив притишено:

— Такий же, старий, енергійний, як і 1917 року. На нього ані час, ані події, ані обставини не впливають.

І загадково посміхнувся. І говорив він якось так, ніби з ювілятом йому доводилось сидіти за одним столом і рішати справи. Заінтригований, я не стримався і спитав:

— А ви що, колись його знали?

Він глянув на мене й ніби іронічно, ніби байдуже проказав:

— Та... було, молодий чоловіче, все було...—але що було, то своєї думки він так і не закінчив. Рух натовпу, що юрмився навколо, розштовхнув нас. Хто він такий, залишилось для мене загадкою. Лише кілька місяців пізніше, зайшовши на чергову вечірню відправу в Софіївський собор, я вперше почув проповідь мирянина В. Чехівського. З історії революції це прізвище я знав. Пригадую, то не була звична богословська проповідь. То була глибока філософська лекція на сучасну життєву суспільно-моральну тему. Але, що найбільше мене вразило, це те, що проповідник достеменно нагадував мені того інтелігента, який робив свої дружні коментарі до особи Грушевського в його ювілейний день.

До Грушевського підійшла група молодих людей, мабуть, студентів старших курсів, і він з дружиною в їх супроводі рушив до головного входу. Я, як і сотні навколишньої публіки, автоматично рушив услід. Наш ювілят з великими труднощами, хоч і при допомозі молоді охорони, просувався вперед. Всі, звичайно, хотіли пропустити, дати йому дорогу, але одночасно всі хотіли, якщо не доторкнутись, то бодай глянути на нього зблизька. Перед вхідними дверима я на деякий час затримався. Вдалося ввійти до залі тоді, коли Михайло Сергійович уже був на подіумі і під невгавачий грім овацій сідав на своє місце. Пізніше мені розповідали, що на сходах група студентів підхопила Грушевського на руки і тріумфально пронесла його через усю залю до естради. Я, на жаль, цього не бачив. Можливо, це була група досвідченіших від нас студентів старших курсів.

Пригадую. Урочистий момент. У переповненій, просто напакованій людьми залі настала абсолютна тиша. Академік Тутківський відкриває ювілейне засідання. Говорить коротке слово, яке закінчує так:

«...Я маю високу честь і щастя сказати, як товариш високошановного ювілянта, і не можу цього не сказати, що сама ідея заснування Української академії наук і перші реальні кроки для її здійснення належать високошановному ювілянтові. Ще не можу не сказати, що з того моменту, коли приїхав до Києва Михайло Сергійович і взяв участь у працях Академії наук, у нас відчулась присутність величезної науково-організаційної сили...

Я не можу не сказати — і це зовсім об'єктивно, не перебільшуючи, — що Михайло Сергійович назавжди лишиться найкращою справжньою окрасою і славою Української академії».

Вибух довгих гучних овацій. Голова просить спокою й надає слово президентові Української академії наук академіку Володимирі Липському. Президент Липський говорить від імені цілої Академії наук. Своє пройняте глибокою пошаною до ювілянта слово, в якому він назвав Грушевського найкращим знавцем України й одним з найвидатніших синів її, він закінчив так:

«Дозвольте нагадати, що на останньому засіданні Спільного Зібрання винесено постанову — поставити вам бюст або портрет у залі Спільного Зібрання, щоб ви завжди були перед нашими очима».

Запам'ятався виступ акад. Дмитра Івановича Багалія. Говорив не витіювано, але щиро, дружньо і, як компетентний суддя, стверджував:

«...Ми вкупі з усіма, хто працює в українській історії ... дивимось на вашу «Історію України», як на першу монументальну синтетичну працю, що побудована на основі вашої власної схеми, відповідає вимогам європейської методології, підводить підсумки усієї попередньої української історіографії в її джерелах і розвідках і стоїть нарівні з аналогічними історіями інших народів...»

Особливе піднесення в залі сталося, коли слово дістав голова Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові академік Кирило Студинський. Представника галицької гілки українського народу заля зустрів довготривалими гучними оваціями. Коли заля втихла, схвильований академік Студинський звернувся до ювілянта з привітом і подякою від усіх секцій Наукового товариства ім. Т. Шевченка, для зміцнення, зросту й утвердження наукового

авторитету яких так вирішально прислужився Грушевський. Він особливо дякував за його тяжку, але успішну першу оранку занедбаної галицької землі, яка в наслідок дала відчутні плоди. «Геній української думки повів вас, — сказав на закінчення академік Студинський, — на галицьку землю, де ви з печаттю його духа почали орати занедбане поле... Не тільки Товариство ім. Шевченка, але й український нарід ви своєю плодотворною працею ввели в сім'ю культурних європейських народів... Від імени галицької землі я кличу: «Нехай живе наш професор Михайло Грушевський!»

Надзвичайне піднесення в залі. Довгі гучні оплески. Тут хочу ще додати, що крім привітального слова академіка Студинського Грушевського вітала комплектно вся Галичина. Всі культурні, літературні, мистецькі, громадські, кооперативні та господарські організації. Банки, Українська парламентарна репрезентація у Варшаві, послі до сойму від Холмщини, забезпечувальні товариства, основна преса т-ва «Просвіта», школи, гімназії, Союз селянських спілок, сила-силенна окремих селянських і робітничих громад від Дністра до Закарпаття, персонально колишні учні й колеги праці. Це була така імпозантна, може, для декого несподівана демонстрація великого авторитету Грушевського серед найширших мас українського народу, що його не можна було не відчутити і не оцінити. Принаймні ми, студенти, в цьому відчули могутній національний подих галицької землі.

Серед багатьох інших промов і привітань, які запам'ятались мені, виділялась особливо промова голови Ради виконавчого комітету робітничо-селянських депутатів Київщини Панаса Любченка. Це було, можна сказати, офіційне слово влади, партії. На ювілеї він був особою найвищої адміністративної ранги, тож варто кілька слів про нього сказати.

Гарний, інтелігентного вигляду, з русявою борідкою клинцем і хвилястим чубом, досвідчений промовець, колишній член Центральної Ради від УПСР, пізніше — опозиціонер, боротьбист, а через 6 років — голова всієї Київщини. Минув той час, коли він ще зовсім молодий запальний хлопець бігав коридорами Центральної Ради «у жовтих чобітках», як іронічно про нього занотував десь у свій щоденник Винниченко, і жадібно прислухався до авторитетного голови ЦР. Тепер доля жартівливо ролі поміняла. Колишній авторитет і голова відродженої української держави повернувся з еміграції в ролі тільки

скромного вченого-історика, а колишній скромний юнак, що «бігав у жовтих чобітках» у Центральній Раді, тепер уже в поважній ролі господаря не тільки Києва, а й цілої Київської округи. Він прийшов на ювілейне засідання вже як влада, як представник держави і керівної партії. Він упевнено, але шанобливо звернувся до ювілянта від імени всієї України. «Шануючи вас, — говорив він, — як видатного вченого нашого історика, ми, проте, не забуваємо, що був час, коли ви, Михайле Сергійовичу, стояли по той бік барикади. І не тільки пасивно стояли, а очолювали великий націоналістичний фронт і активно боролися проти влади робітників і селян. Ми цього не забуваємо. Але ми шануємо вас за те, що після поразки ви збагнули свою помилку, що ви мали громадянську мужність визнати її і повернутися на батьківщину. Ми віримо, що ви повернулися щиро для лояльної наукової праці на добро і культурне піднесення робітничо-селянської України. Тож, вельмишановний Михайле Сергійовичу, працюйте на добро і славу нашої радянської науки. Все, що має тепер український народ — до ваших послуг».

Не знаю, чи бодай у глибині своєї душі уявляв собі цей оптимістичний промовець дальшу долю в радянській дійсності не тільки Грушевського, але й свою власну. Думаю, що, напевне, не уявляв. Не бачив, напевне, трагічних перспектив і М. Грушевський, як не бачили, не уявляли того й ми, тодішня студентська молодь.

Всі промови, ситуації й загальна картина ювілейного свята дуже міцно зафіксувалися в моїй пам'яті. Я міг їх (промови) переказувати з пам'яті, що я вже деколи й робив у попередніх своїх публікаціях. Але тепер, коли я маю перед собою оригінали деяких промов, я волію потрібні мені думки цитувати точно за оригіналом. Промови Панаса Любченка немає, тому передаю її так, як зберегла моя пам'ять.

Після промови П. Любченка читали телеграму від народного комісара освіти Російської Федерації А. В. Луначарського, який вітав Грушевського як найбільшого історика слов'янського світу. Далі йшла телеграма від ще дуже відомого й авторитетного тоді російського історика-марксиста М. Покровського, який характеризував Грушевського як першого великого історика України, якому дуже зобов'язана нова історична наука Росії.

У пам'яті залишились згадки про особисті виступи ще професора Іонінаса від Литовського державного університету, що дуже тепло говорив про давні державні

контакти Литви та України; професора Пичети від Білоруського державного університету; акад. М. П. Василенка від Історичного товариства Нестора Літописця; ректора Кам'янець-Подільського ІНО проф. Гериновича; проректора нашого Київського інституту народної освіти професора О. Ю. Гермайзе; від секції наукових робітників і від Спілки робітників освіти — М. Барана; від Укрголовнауки — ректора Київського медичного інституту Л. М. Левитського та ще, мабуть, когось, але прізвища в пам'яті не затрималися.

Нарешті голова ювілейного комітету акад. Тутківський встав і сказав, що на адресу комітету надійшли тисячі привітальних листів і телеграм не тільки від усіх університетів, інститутів, наукових установ, шкіл і культурних організацій, адміністративних центрів, великих міст, містечок, сіл і робітничих селищ України, Росії та інших Союзних Республік, але й майже з усіх університетів і наукових установ Західного світу.

Ювілейний комітет неспроможний все те навіть перерахувати. Всі ці листи, як і промови, буде опубліковано в збірнику на пошану акад. М. С. Грушевського. Тому на цьому привітальну святкову частину вважає закінченою й надає слово ювілятові.

Михайло Сергійович встав. Заля — гриміла. Він вичекав, поки затихла, і ніби спокійно почав. Насамперед він подякував усім, хто спричинився до влаштування такого величавого свята, в тому й радянській владі, і професійним організаціям наукових і освітніх робітників. Він сказав, що щасливий, що його особиста дата спричинилася до такого величавого свята української науки. Він підкреслив також той факт, що нинішнє свято української науки припадає на 50-річчя ганебного царського указу 1876 року, і це яскраво свідчить про перемогу українського відродження над усіма тяжкими ворожими перешкодами. Він коротко виклав свою дуже ризиковану, і ні з ким, звичайно, не узгоднену програму дальшої наукової праці.

Кожна епоха, — казав він, — для орієнтації дослідників історії висуває свою суспільну верству. Українська історіографія кінця ХІХ і початку ХХ сторіччя висунула орієнтацію на селянську верству. Але тут же, майже одночасно, постала ідея орієнтації на робітничу клясу. Чи ж завершена праця орієнтації на селянську верству? Ні, далеко не завершена. Історично складалося так, що українська нація не має своєї органічної робітничої кляси. Гасло партії «Лицем до села» є дійовою вказівкою для науковців звер-

нути пильнішу, глибшу увагу на селянську верству, тобто завершити працю наших великих попередників. Тільки вироблена, національно свідома і культурна селянська верства, влившись у фабрики, заводи і шахти, не стане жертвою русифікації, а зуміє вплинути на нове оточення і в результаті створити справжню українську робітничу клясу.

На закінчення він звернув увагу на територіальну надщербленість України. Пригадую його майже патетичні, вражаючі нашу юнацьку свідомість, гостро-патріотичні запити:

— Де ви, українці, поза Україною суцї?.. Де Холм, у якому я народився? Де Львів, котрому я віддав найкращих двадцять літ моєї праці? Де Острог і Луцьке, котрих культурну роботу тепер я обробляю? Де Ужгород, де Чернівці? Де Хотин і Аккерман? Їх немає між нами.

У відповідь заля гриміла. А він, знову перечекавши, продовжував:

— Не можу інакше закінчити сьогоднішнє свято, як побажанням повнішої маніфестації на честь української культури, на честь українського життя, української самостійности за участю вже всіх наших країн, нині поза Україною суцїх. Через це, дорогі товариші, в нинішню 60-літню свою річницю не вважаю за можливе собі сказати — «Нині отпуцаєши». Я, навпаки, мушу сказати: я хочу жити, щоб працювати, страждати і боротись разом із вами... (гучні оплески всієї залі), щоб привітати той момент, що колись провіщав українському народові мій довголітній товариш, покійний Іван Франко оцими словами:

Та прийде час, і ти огнистим видом
Засяєш у народів вольних колі,
Труснеш Кавказ, впережешся Бескидом,

Покотиш Чорним морем гомін волі,
І глянеш, як хазяїн домовитий,
По своїй хаті і по своїм полі.

Це був тріумф. Це був вибух великої сили української державної свідомости. Описати цей момент міг би тільки великий поетичний талант. Переповнена заля спонтанно встала і влаштувала ентузіастичну довготривалу овацію. В той момент, за винятком кількох шпиків, що, напевне, сиділи серед публіки, для учасників ювілейного свята, можна з певністю сказати, не існувало ні радянської влади, ні комуністичної партії та її диктатури. В її свідомості панував

лише образ великої соборної України та її духовного вождя — академіка Михайла Грушевського.

З таким почуттям публіка поволі розходилася з ювілейного свята.

Дещо пізніше я був на ювілейних вечорах поета Миколи Вороного й академіка Д. І. Багалія. Але нічого подібного до ювілею М. Грушевського, щодо загального настрою й ширини ідейного звучання, на тих вечорах не було.

Друкується за виданням:

Костюк Г. Зустрічі і прощання:

Спогади. — Едмонтон, 1987. Кн.1. С.187—193.

№ 24

ВИТЯГ ІЗ ПЕРЛЮСТРОВАНОВОГО ЛИСТА О. ОГЛОБЛИНА ДО М. СЛАБЧЕНКА

5 жовтня 1926 р.

Одеса, Майстерська, 25,
проф. М. Є. Слабченку

Дорогий Михайле Єлисейовичу.

Ви не помилилися: ювілей провалився — і то з великим скандалом. Вже за останніх днів було видно, що демонстрація буде не на Грушевського користь. До того ще ставлення до ювілею з боку урядових кіл значно змінилося. В день ювілею «Пролетарська правда» подала статтю якогось партійного діяча, де гостро й не досить тактовно (бо ж ювілей) згадано було за «німецьку окупацію», дрібнобуржуазну ідеологію ювілянта, ще — на майбутнє — раджено йому перейнятися засадами марксизму й ленінізму. «Урочисте засідання» було зовсім не урочисте. Ні натовпу особливого не було, ні піднесення якогось надзвичайного. Зовнішня організація, mimo надмірних зусиль Савченка, була все ж невдала. Ювілянт був, кажуть (особисто я не був присутній), сумний...

Все це залишило вражіння досить сіре й сумне. Мені довелося чути з різних джерел (грушев'янських, анти-грушев'янських, навіть цілком сторонніх людей) про те, як геть усі незадоволені були з того ювілею. Бо він яскраво виявив громадську нікчемність і моральну бідність грушев'янців, двозначне становище Грушевського, безпідставність його претензій на гегемонію в українській

науці, нарешті показав, що з владою ювілянт ще не договорився. Та, мабуть, найголовніше це те, що одверто, перед усією українською науковою республікою й ширшим суспільством був виявлений розкол двох академічних груп. Ювілей ще поглибив отую прірву, що й дотепер була між ними. Надалі буде жорстока, невблаганна боротьба, шляхи якої, звичайно, невідомі...

Вчора лекції розпочав. Умови для праці дуже кепські. Аудиторія, здається, мало підготовлена й не цікава. Мрію про те, щоб цілком до наукової праці перейти. Але тут стан такий безнадійний. Що його робити — не скажу. Зовсім хворий і сумний.

Всього найкращого. Ваш О. Оглоблін.

Згідно: пом. уповноваж. 2-ї гр.
Іванова

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.4, арк.230, 230 зв. Машинопис. Копія.

№ 25

**ЛИСТ НАЧАЛЬНИКА
СЕКРЕТНО-ОПЕРАТИВНОГО УПРАВЛІННЯ ГПУ УСРР
І НАЧАЛЬНИКА СЕКРЕТНОГО ВІДДІЛУ ГПУ УСРР
ДО НАЧАЛЬНИКА СЕКРЕТНОГО ВІДДІЛУ
ОГПУ СРСР Т. ДЕРИБАСА**

Не пізніше 10 жовтня 1926 р.

Препроводжаем Вам спецдоклад о состоявшемся 3 октября 1926 г. в Киеве юбилее Грушевского.

Приложение: упомянутое на 8 листах.

Начальник СОУ ГПУ УССР *Карлсон*
Начальник СО ГПУ УССР *Горожанин*

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.4, арк.237. Машинопис. Копія.

СПЕЦДОПОВІДЬ ГПУ УСРР, ПОДАНА ДО ОГПУ СРСР,
ПРО ЮВІЛЕЙ М. ГРУШЕВСЬКОГО

Не пізніше 10 жовтня 1926 р.

Совершенно секретно

Подготовительный период к юбилею продолжался весь сентябрь месяц. Еще в начале сентября с. г. в Киеве по инициативе Федора Савченко, личного секретаря и сотрудника Грушевского, был организован Юбилейный Комитет.

То обстоятельство, что инициатива исходит именно от Савченко, дает возможность предполагать, что мысль об устройстве юбилея подана самим Грушевским.

В целях обеспечения в Юбилейном Комитете коммунистического влияния, в него было введено два ответственных члена партии, через которых проводились необходимые мероприятия. Академия наук была представлена в Юбилейном Комитете академиком П. Тутковским, возглавлявшим Комитет. Остальные академики благодаря тому, что создание Юбилейного Комитета не было согласовано с Общим собранием Академии, ни даже с Президиумом последней, отнеслись к юбилею недоброжелательно.

Особенно ярко это недоброжелательство проявилось со стороны академиков Ефремова и Крымского, блиставших своим отсутствием в Киеве весь подготовительный период и на самом юбилее.

Ефремов и Крымский с Грушевским не ладят давно, и в данном случае только подтвердилось то, что на совместную работу с Грушевским они не пойдут.

Поведение Крымского и Ефремова внесло раскол в среду академических и научных сил Киева, разделив их на сторонников Грушевского и сторонников Крымского — Ефремова. Последние, правда, держали себя в большинстве случаев пассивно, не выступая открыто против юбилея, но вели себя так, что их невнимание к юбилею и юбилею было совсем явно. Только в Одессе оппозиционеры юбилея, через посланного туда Чикаленко, провели известную работу, направленную к срыву юбилея Грушевского. Когда Крымский — Ефремов узнали о создании в Одессе под руководством профессора Слабченко Юбилейного Комитета, профессором Никовским, по их

поручению как видно, был командирован туда б. видный правый украинский деятель Чикаленко, который «разъяснил» одесситам, что юбиляру не 60, а 61 год, что если праздновать юбилей Грушевского, то почему не праздновать юбилей Ефремова, являющегося не менее видным академиком. Чикаленко советовал, если уж посылать деньги во Львовское Научное Т-во, то не связывать этого с именем Грушевского, ибо товарищество это порвало с ним уже 10 лет тому назад, и там не могут равнодушно произнести его имени.

Решающим моментом в деле успеха этой работы, проведенной Чикаленко, послужил приезд в Одессу Крымского, который все сказанное Чикаленко подтвердил и авторитету которого поверили.

Пыл одесситов был настолько умерен, что сам инициатор юбилея профессор Слабченко первый внес во Львовское Научное Товарищество 10 рублей, связав их не с именем Грушевского, а с предстоящим 19—20 октября 26 г. 50-летним юбилеем Ефремова.

Целый ряд научных видных работников Киева, как Шмальгаузен, Гермайзе, Зеров, и много других держали себя вообще в стороне от юбилея, не реагируя ни за ни против него.

Научные силы Харькова известное участие в подготовке юбилея принимали. Научным Товариществом в Киев на юбилей была послана делегация во главе с Багалеем, а 10 (X с. г.) правда с запозданием, состоялось торжественное объединенное заседание Научного товарищества кафедры академика Багалея и кафедры литературы, посвященное юбилею.

Готовилось к юбилею также и музыкальное общество имени Леонтовича. По предложению и инициативе члена общества Козицкого правлением было поручено некоторым членам общества написать музыкальные произведения на слова Шевченко и Франко для внесения их в общий сборник, посвященный Грушевскому ко дню его юбилея.

Политические группировки украинской интеллигенции отнеслись к юбилею по-разному. Группа киевских украинских эсеров отнеслась к нему пассивно. Со стороны некоторых членов этой группы имели место заявления о том, что Грушевский вообще ничтожная личность, что если бы коммунисты ему построили дом, то он вступил бы к ним в партию, причем сделал бы это так же искренне, как вступал в УПСР.

Совершенно иное отношение к юбилею констатировано со стороны группы украинских эсеров Харькова под руководством Чечеля, Лызанивского и Назара Петренко (б. члена ЦК УПСР).

План празднования юбилея у этой группы сводился к тому, чтобы втянуть в это дело все те учреждения, которые имеют хотя бы какое-нибудь количество украинцев. По плану каждое такое учреждение созывает собрание сотрудников-украинцев, на котором принимаются выработанные вышеупомянутыми лицами тезисы. На основании этих тезисов составляется приветствие Грушевскому. Главной задачей чествования является поднятие политического авторитета Грушевского.

С одной стороны, эсеры надеялись этим поднять авторитет Грушевского, как «законного преемника» украинских национальных деятелей, а с другой стороны, воспользовавшись юбилеем, намеревались поднять и свой авторитет и напомнить украинским кругам о своем существовании.

Кроме того украинские эсеры Харькова стремились втянуть в празднование юбилея широкие круги украинцев с тем, чтобы юбилей принял характер не только научного торжества, а характер широкого национально-политического праздника.

В своих тезисах украинские эсеры Харькова говорят:

«Шевченко, Драгоманов и Франко дали первую социальную программу для демократической интеллигенции и крестьянства Украины. Грушевский своей общественно-политической работой продолжил их дело. После Революции 17-го года он практически проводил работу вместе с теми партиями, которые отстаивали интересы трудового селянства (имеется в виду, по-видимому, УПСР). Да здравствует Грушевский, который и на будущее время останется одним из вождей, к голосу которого народ будет прислушиваться и за которым будет идти».

Выступавший в Киеве на банкете с приветствием Чечель, один из составителей тезисов, всю свою речь построил на основе их, рассыпаясь в восхвалении Грушевского, как национальной величины и героя.

3/Х в Киеве в актовом зале ИНО состоялось самое торжество чествования юбилянта. Рамки, в которых торжество должно было происходить по предложениям Юбилейного Комитета, приблизительно были соблюдены.

Все выступления на юбилее можно разделить на выступления, в которых приветствовавшие Грушевского намеревались вызвать его на более или менее ясное и

недвусмысленное заявление о своей платформе, и на речи, приветствовавшие Грушевского, как крупную научную личность.

К первым относится выступление представителей Компартии Любченко, Семко, Барана и др.

Тов. Любченко в своей речи заявлял, что к научной работе таких лиц, как Грушевский, Соввласть не может относиться просто, как к сотрудничеству в работе спецов науки, ибо их работа является общественной и должна идти по линии Соввласти. Прямого ответа на это Грушевский не дал.

Чрезвычайно интересны по содержанию были выступления галичан — председателя Львовского Научного Товарищества Студинского и Свенцицкого. Студинский в своей речи отмечал больше всего заслуги Грушевского, как ученого и академика. Свенцицкий же затронул вопрос более широко. Он заявил, что считает условия свободного развития науки, какие он видит в УССР, образцовыми, что в других странах нет такой свободы для нацменьшинств, для развития их культуры и т. д. Свенцицкий говорил: «Вы смотрите на Запад, а я Вам говорю, что на Западе таких свобод нет». Признавая тяжелое материальное положение Советской Республики, он, однако, считает большим достижением то, что у нас уже имеется в области культуры и науки.

Из иностранцев еще выступал профессор Литовского Университета Юнинас, который особенного эффекта не произвел благодаря тому, что он слабо владел украинским языком, а литовского языка не понимала аудитория. Тонинас приехал в УССР для приветствия юбиляра под видом директора Департамента Мининдел Литвы.

На приветствия галичан Студинского и Свенцицкого отвечал представитель галицкой эмиграции в УССР Иван Коссак. Он в своей речи возлагал ответственность за настоящее угнетенное положение Галиции на мелкобуржуазные тяготения галицийской интеллигенции.

Речи представителей галицийской науки Студинского и Свенцицкого произвели в Киеве громадное впечатление. Все их поведение было вполне советским. К Студинскому после помещенного в «Пролетарской правде» интервью с ним, в котором он восхваляет Соввласть, подошла одна из представительниц правой украинской интеллигенции и сказала ему: «Вот Вы хорошо отзываетесь о Соввласти, но ведь Вы забываете, что они губители украинского народа». Студинский ей якобы на это ответил: «А, я Вас узнаю. Вы из тех, что продаете нас, продавали и будете продавать».

Студинский намерен использовать свое пребывание в СССР с целью получения от Украинского Правительства субсидии на поддержку Львовского Научного Товарищества в размере нескольких тысяч рублей. Для этой цели он из Киева выехал в Харьков.

Грушевский выступал с ответами 2 раза. Первая речь его носила исключительно научный характер. Он заявил, что считает преувеличением, когда ему приписывают столько заслуг, что эти заслуги нужно приписать не ему, а украинской науке в целом.

Отвечая на приветствия Председателя ВУАН Липского и Львовского Научного Товарищества Студинского, Грушевский подчеркнул, что его очень радуют приветствия обеих Академий: одной признанной, а другой невенчанной пока академическим титулом, хотя и старшей летами.

Касаясь выступления представителя харьковской науки Багалея, который говорил об изменении плана исторических исследований, Грушевский свел ответ к следующему. Он признавал вполне законной деятельность тех деятелей украинской культуры, которые ориентировались в 16-м веке на мещанство, хотя это мещанство только поднималось и само еще не осознавало своей роли. Грушевский заявил, что его деятельность вся подсказана той эпохой, когда украинская интеллигенция ориентировалась на село. Особенно значительным было следующее его заявление, когда он сказал, что пролетариат на Украине еще не всюду понимает свою роль, что он недостаточно силен для того, чтобы правительство опиралось на него, что лозунг «лицом к селу» звучит еще до сих пор и что он — Грушевский, — отдавая должное украинским интеллигентам, которые ориентируются на пролетариат, точно также как ориентировались на мещанство деятели 16-го века, считает, что украиноведческая работа старшего поколения еще не закончена, что, наоборот, она еще должна быть подытожена и закончена. Далее он подчеркнул, что поскольку законно для данного времени перенесение главного интереса в сферу социально-экономической эволюции, настолько же не устарела теперь и старая историография с ее заинтересованностью сферой народной сознательности и крестьянской идеологии.

Были в его речи и советские места, там, где он заявлял, что только при Соввласти возможно развитие украинской культуры, что царская власть не давала возможности развивать ее и т. д., но в этом же вопросе он напомнил, что деятели украинской культуры привыкли работать в самых

неблагоприятных условиях, будучи всегда под угрозой клеветы и преследования, и что до сих пор еще для развития украинских студий нет вполне соответствующей почвы и атмосферы.

Кроме упоминавшихся выше представителей Харькова и заграничных организаций, из округов Украины на юбилее были представители только Каменец-Подольского, Днепропетровского и Черниговского округов, выступления коих ничего выдающегося в себе не заключали.

Такое малое количество представителей из округов говорит за то, что юбилей всколыхнул украинскую интеллигенцию г. Киева и некоторой части Харькова, но мало затронул украинскую интеллигенцию периферии.

Уже после юбилея, как упоминалось выше, 10 октября в помещении Ленинской аудитории ИНО Харькова состоялось объединенное заседание Научного Товарищества кафедры Багалея и кафедры литературы.

Первый говорил там профессор Багалея. В своей речи он несколько раз подчеркнул, что о Грушевском он говорит как о научном деятеле (историке), а не как о политическом и общественном деятеле, но при этом же Багалея указывал, что натура Грушевского многогранна и говорить о нем только как об историке, значит говорить о нем не все. Его вид невольно заставлял сделать вывод, что «я бы сказал, да нельзя».

Во время торжества прибыли из Киева Студинский и Федор Савченко, встреченные овацией. Студинский приветствовал собравшихся от Западной Украины. Говорил о Грушевском, как об огромном таланте, участвовавшем в создании украинской науки. Он, по мнению галичан, является олицетворением единства и соборности Украины. Закончилось торжественное собрание посылкой Грушевскому приветственной телеграммы.

Интересное явление имело место к концу собрания. Со стороны Президиума последовало объявление, что желающие могут получить у Савченко фотографии Грушевского. Савченко прибыл на собрание с огромным портфелем, наполненным фотоснимками Грушевского. Желающие вытянулись в очередь, каждый подходил к Савченко, получал у него фотографию, Савченко пожимал ему руку, и «счастливцев» удалялся.

Председатель ГПУ УССР *Балицкий*

№ 27

**ЛИСТ СЕКРЕТНОГО ВІДДІЛУ ГПУ УСРР
ДО УПОВНОВАЖЕНОГО РОЗВІДКИ З ПРОХАННЯМ
ВСТАНОВИТИ НАГЛЯД ЗА М. ГРУШЕВСЬКИМ**

6 листопада 1926 р.

Согласно предложению ГПУ УССР за № 97469 СО просит взять под наблюдение гр. Грушевского Михаила Сергеевича, 60 лет, проживающего по Паньковской ул., д. № 9. Наблюдение необходимо начать ни в коем случае не позже утра 10 ноября. Ввиду того, что в ближайшие дни гр. Грушевский имеет выехать в г. Минск, необходимо его проводить до вагона и немедленно же сообщить 4-й группе СО номер вагона, места и другие приметы, по которым Грушевского можно будет установить и принять в Минске на вокзале.

При сем прилагаем фотокарточку гр. Грушевского, которую просим немедленно же, по миновании надобности в ней, возвратить нам.

Начальник СО Гражуль
Уполномоченный СО Гольдман
Пом. уполномоченного 4-й группы Такке

«Утверждаю»

Начальник КОО ГПУ Западный

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.2, арк.212. Машинопис. Копія.

№ 28

**ЛИСТ ІЗ КИЇВСЬКОГО ОКРУЖНОГО ВІДДІЛУ ГПУ
ДО ГОЛОВИ ГПУ УСРР В. БАЛИЦЬКОГО**

6 січня 1927 р.

Об академике Грушевском

Нами получены следующие сведения об академике Грушевском. Настроение его сейчас очень подавленное. Приводим по этому поводу слова с/с: «Настроение Грушевского сейчас неважное. Он теперь уже не хочет идти в Академию работать, ибо не чувствует нигде опоры. Объясняется это тем, что к нему отнеслись крайне

невнимательно. Грушевский — это человек упорный и человек науки; к нему подходит с общей меркой, как мы подходим ко всем, нельзя, и в этом непонимании или нежелании большевиков подойти к нему не как ко всем, возможно, и заключается ошибка, которая привела к настоящему положению. Грушевского не надо было «толкать» на выступления. Этим толканием его только отталкивали, а между тем он сам приближался к этому выступлению, и если бы Грушевскому уделили маленькое внимание, он бы скорее пришел к этому. Эти мелочи не являются подкупом его, но они влияют на настроение, а это важно. До сих пор Грушевский, например, не имеет квартиры. Он живет в двух комнатах, из них одна холодная, а в другой течет с потолка. Два года возятся с этим и не могут дать ему квартиру. Теперь вышла история с издательством. Редакция журнала «Украина» заявила своим подписчикам, что высылает им два сборника — «Київ та його околиці» и «Чернігів та його околиці». Сборник «Київ» вышел, а «Чернігів» Государственное издательство Украины (ГИУ) отказалось издавать. Дело это должно стоить 3000 руб., а для Грушевского это важно. Он отвечает за журнал, редакция обещала, а теперь вдруг, когда сборник готов, ГИУ отказывает. Грушевский и все сотрудники отказались наотрез. Это очень волнует Грушевского. А ценность этого сборника колоссальная. Материалы ждали опубликования 18 лет. В Чернигове есть палеонтологические стоянки, единственные в мире, и их исследования очень ценные, а сборник не выходит. Таких мелочей может быть много, их устранить легко, и тогда бы вопрос о приближении Грушевского встал бы иначе».

Между прочим, говоря о Харькове, с/с заявил, что Шумский скверно относится к Грушевскому и это объясняется тем, что Шумский считает Грушевского ответственным за его арест в период Центральной Рады и не может этого простить Грушевскому*.

Несомненно, в сообщениях с/с есть много верного, а посему мы в первую очередь предприняли следующие меры.

Вопрос об издании сборника «Чернігів та його околиці» поставлен на бюро Округкома, и, по всем данным, необ-

* О. Шумського, який був членом Центральної Ради, заарештували в грудні 1917 р. і присудили до розстрілу як противника конфронтації Центральної Ради з більшовицьким режимом. Звільнений на початку 1918р.— Авт.

ходимые 3000 руб. будут даны и сборник будет выпущен. Также положительно будет решен вопрос о предоставлении Грушевскому квартиры.

Таким образом основные материальные причины подавленного настроения Грушевского будут устранены.

Но этого одного недостаточно. Остается еще недовольство неясностью общей нашей политики в отношении групп Академии и отсутствием конкретных мероприятий в этом вопросе.

В отношении этого просим Ваших указаний.

Начальник КОО ГПУ Западный
Начальник СО Гражуль

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.2, арк.316. Машинопис. Копія.

№ 29

**КОПИЯ ПЕРЛЮСТРОВАНОВОГО ЛИСТА
ДО М. ГРУШЕВСЬКОГО**

9 січня 1927 р.

м. Київ, Академія наук
професорові Грушевському

Шановний професоре. Коли десятки тисяч інтелігенції, а з нею й ви були за кордоном, вашим журналом «Борітеся-поборете» ви закликали еміграцію повернутись на батьківщину для участі у творчій роботі. Амністія уряду УСРР забезпечувала вільний легальний в'їзд еміграції на батьківщину. Так як ваша популярність серед еміграції, як й серед всього українського народу, велика, пролетарська інтелігенція полинула на батьківщину, щоб брати хоч яку участь у творчій праці. Але ж не так в дійсності провадяться в життя обіцянки амністії, як їх зазначено на шпальтах «Вістей» на 1921 рік й в збірнику узаконень за той же рік. З появою на Україні еміграції її було взято на облік ДПУ й різними засобами не стало припускатись для творчої праці. Нарешті Конституцією СРСР за 1926 рік (Збірн. узак. № 66, ст. 500, 26 р.) значну частину б. еміграції — офіцерів об'явлено поза законом, незалежно до якого осередку належить той чи інший б. офіцер (тут об'єднано дідичів, дворян, князів, селян, робітників і дрібну міщанську

інтелігенцію). Як тільки появився цей закон, влада на місцях по «закону» почала звільняти з посад безпритульних, незабезпечених, призваних для творчої праці Урядом УСРР, емігрантів, не дивлячись на те, що багатько з них придбали популярність в радянському суспільстві. Таке становище з амністій робить фікцію, примушує обездо-лених людей кінчати життя самогубством або на втіху психічно хворим відповідальним робітникам шукати поря-тунку в бандах. Окремі особи за підтримкою деяких місцевих органів влади розпочали клопотання перед ВУЦВКом про відновлення їм виборчих прав, але ж ніяких наслідків з ВУЦВКу нема. До вас, оборонця української культури, в моїй особі звертаються тисячі пригнічених пролетарських інтелігентів з проханням або шляхом друко-ваного слова, або іншим засобом добитись від уряду забез-печення існування бажаючих працювати пролетарських інтелігентів. Рятуйте правду.

СКРИВДЖЕНИЙ.

Згідно:
[nignus]

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.4, арк.346. Машинопис. Копія.

№ 30

**ЛИСТ ТИМЧАСОВОГО НАЧАЛЬНИКА КИЇВСЬКОГО
ОКРУЖНОГО ВІДДІЛУ ГПУ І НАЧАЛЬНИКА
СЕКРЕТНОГО ВІДДІЛЕННЯ ДО НАЧАЛЬНИКА
СЕКРЕТНОГО ВІДДІЛУ ГПУ УСРР**

12 січня 1927 р.

Серия «К»

Препровожд[ається] копія документа
к М. Грушевському

При сем препроводжаем Вам копію перлюстрирован-ного нами анонимного документа в адрес академіка М. Грушевського. Документ напечатан на пишущей машинке. Никаких надписей от руки на нем не было и адрес на конверте тоже напечатан. На конверте имеется

штемпель поштового вагона «Москва — Киев» № 17 9.I.27.
Документ нами пропущен по адресу.

Приложение: упомянутое *.

Вр Начальник КОО ГПУ Кривец
Начальник СО Гражуль

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.4, арк.345. Машинопис. Оригінал.

№ 31

ВИТЯГ ІЗ ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО М. ГРУШЕВСЬКОГО

2 лютого 1927 р.

б. Між моїм тестем, рахівником Укрмету, і вихователем будинку ч[исло] 55 йшла розмова про сучасних «українських діячів». Мій тесть сказав, що Радвлада все ж таки приборкала таких, як Грушевський, Тютюнник, Ніковський й ін., що в свій час відігравали значну роль, й коли вони зараз і працюють, то тільки в межах, бажаних Радвладі. Козак відповів, що раніше він сам також думав, що зазначені особи, приїхавши з-за кордону, стали жертвою більшовиків, але його товариші-студенти з'ясували йому, що, виїздивши до СРСР, вони знали, на що йдуть, але приїхали для того, щоб загальними силами хоч трохи стримати те знищення суто української культури, що його проводять більшовики. І як факт навів те, що тільки заходами і авторитетом Грушевського утрималась в Києві Академія нарівні з академіями інших країн, а то в кращому випадкові їй треба було бути в Харкові філією Московської академії або й зовсім злитись з Московською. Взагалі їх праця, каже, ніби непомітна, але вона впливає великою мірою на хід подій, і за кордоном знають це і цінять.

Пом. уповноваженого 4-ої групи СВ Холоденко

Згідно:

(nignis Takke)

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.2, арк.369. Машинопис. Копія.

* На документі є така резолюція В. Горожанина: «Тов. Козельському. Напрасно это письмо отправлено по адресу, его можно было свободно задержать. Так и напишите в Киев. В. Горожанин. 15.I». — Авт.

**ДОПОВІДНА ЗАПИСКА ГОЛОВИ ГПУ УСРР
В. БАЛИЦЬКОГО «ПРО АКАДЕМІКА М. С. ГРУШЕВСЬКОГО»***8 лютого 1927 р.*Совершенно секретно

Грушевский возвратился на Украину в марте 1924 года. Сразу же против него в ВУАН оформилась оппозиция во главе с Ефремовым и Крымским. Эта группа заявила, что если Грушевский против воли большинства академиков займет (при помощи власти) президентское место, ему будет объявлен бойкот.

Возвращение Грушевского содействовало дифференцированию украинской интеллигенции. Часть ее видела в возвращении Грушевского симптомы безнадежного положения эмиграции и шла на сотрудничество с Соввластью, другая часть считала Грушевского «зрадником» и становилась в оппозицию к нему.

Заграничный Комитет УПСР, узнавши о намерении Грушевского возвратиться на Украину, прислал ему большое письмо декларативного характера, в котором, называя Грушевского первым главой Украинского правительства и лучшим сыном Украины, старался удержать его от возвращения. Это письмо, однако, не изменило решения Грушевского. Еще задолго до этого, в 1921 году, Грушевский склонялся к советским взглядам.

У нас сохранился документ от 3/VI-21 г., в котором Грушевский писал из Вены членам ЦК УПСР Степаненко, Лызанивскому, Шрагу, Н. Петренко и др.:

«Мы должны отогнать от Вас всякие наши, хотя бы и привлекательные, мечты и во имя интересов нашего трудового народа поддержать Советскую Россию, помогая укреплению и действительному осуществлению советского строя на Украине, диктатуры трудового народа, не отступая от этого ни на йоту.

Мы все время всеми силами старались доказать РКП необходимость признания наших национальных требований, чтобы вместе с русским конем впрячь нашего украинского к социалистической Революции. Советское и украинское Правительство уведомило нас, что для переговоров с нами назначен тов. Шумский. Мы сделаем все, чтобы договориться. Разумеется, первое наше слово в переговорах — это недопустимость таких фактов, как

арест наших ЦК, необходимость легализации нашей партии.

Ваше письмо по этому поводу было нам очень приятно, также приятно, как неприятно было читать напечатанный русскими эсерами протоколов Ваших переговоров в июне м-це, где некоторые выражения указывали на нетвердость Ваших взглядов. Но, может быть, протоколы были не точны. Во всяком случае просим Вас твердо стоять и дальше на платформе советских принципов и социалистической революции».

По приезде в Харьков Грушевский высказался о положении Украины так:

«Марксизм на Украине пошел на убыль, да это, собственно, и должно быть так. Промышленность на Украине разрушена на 50 %. Без иностранных капиталов, мне кажется, совсем не обойтись. Но это покажет будущее. Безработица может наделать еще немало бед. Может наступить такой момент, что в ВУЦИКе не останется стекол. Я своими глазами убедился, что страна восстановлена на 30, максимум 40—45 %. Все это ничего, но нет устойчивого политического положения, чувствуется деспотизм во всем абсолютно. Отношение к партиям ужасное, они в загоне, им не разрешают легально работать».

Рассказывая о первых впечатлениях Грушевского, Лызанивский говорил, что Грушевский надеялся найти Украину в лучшем состоянии, чем он ее нашел. «Конечно, он, Грушевский, не обвиняет всецело большевиков, он обвиняет и наших, и белых, и отчасти поляков. Национальный вопрос, по его мнению, разрешен только наполовину, земельный почти совсем не налажен».

В течение всего 1925 года Грушевский мало себя проявлял, занимаясь исключительно научной работой.

В начале 1926 года были получены сведения о том, что Грушевскому переслано из-за границы от ЦК УПСР для работы 5000 долларов. Сведения эти до сих пор не подтвердились.

В то же время, в 1926 году, Грушевский начал более открыто выступать за Советскую власть.

Первое выступление его было по вопросу о Пражском съезде. Правда, известное интервью по этому поводу, в котором Грушевский высказывался против участия в съезде, было дано им после вызова его и беседы с ним в Харькове, но все же впечатление в украинских кругах от его интервью получилось довольно сильное.

До октября м-ца ярких выступлений со стороны Гру-

шевского не было. После этого настроение Грушевского определено двумя моментами, а именно: его юбилеем, который всколыхнул всю украинскую публику, и отношениями Грушевского с Президиумом ВУАН, которые все время обостряются и особенно резко обострились за последние месяцы в связи с предстоящими перевыборами Президиума ВУАН.

Инициатива юбилея принадлежит личному секретарю Грушевского Савченко. Это обстоятельство дает основание предполагать, что мысль об устройстве юбилея подана самим Грушевским. Академические круги отнеслись к юбилею в большинстве своем недоброжелательно, за исключением академика Тутковского, который возглавлял Юбилейный Комитет.

Целый ряд научных работников, как Шмальгаузен, Гермайзе, Зеров и другие, держали себя вообще в стороне от юбилея. В Харькове юбилей был отмечен торжественным заседанием Научного товарищества.

Из политических группировок украинской интеллигенции харьковская группа украинских эсеров во главе с Чечелем, Лызанивским и Петренко отнеслась к юбилею с большим интересом. Она стремилась втянуть в празднование юбилея широкие круги украинцев в целях придания ему национально-политического характера.

В своих тезисах по поводу юбилея украинские эсеры Харькова говорят:

«Шевченко, Драгоманов и Франко дали первую социальную программу для демократической интеллигенции и крестьянства Украины. Грушевский своей общественно-политической работой продолжил их дело.

После революции 17-го года он практически проводил работу вместе с теми партиями, которые отстаивали интересы трудового селянства (имеется в виду по-видимому УПСР). Да здравствует Грушевский, который и на будущее время останется одним из вождей, к голосу которого народ будет прислушиваться и за которым будет идти».

Грушевский на юбилее в ответ на приветствия выступал два раза. Первая речь его носила исключительно научный характер. Далее, отвечая на приветствия президента ВУАН Липского и представителя Львовского научного товарищества Студинского, Грушевский подчеркнул, что его очень радуют приветствия обеих академий, одной признанной, а другой невенчанной пока академическим титулом, хотя и старшей летами.

Он в своей речи признавал вполне законной и деятель-

ность тех представителей украинской культуры, которые ориентировались в 16-м веке на мещанство, хотя это мещанство только поднималось и само еще не осознавало своей роли.

Грушевский заявил, что его деятельность вся подсказана той эпохой, когда украинская интеллигенция ориентировалась на село. Особенно значительным было следующее его заявление, когда он сказал, что пролетариат на Украине еще не всюду понимает свою роль, что он недостаточно силен для того, чтобы Правительство опиралось на него, что лозунг «лицом к селу» звучит еще до сих пор и что он, Грушевский, отдавая должное украинским интеллигентам, которые ориентируются на пролетариат, точно так же, как ориентировались на мещанство деятели 16-го века, считает, что украиноведческая работа старшего поколения еще не закончена, что, наоборот, она еще должна быть подытожена и закончена. Далее он подчеркнул, что поскольку законно для данного времени перенесение главного интереса в сферу социально-экономической эволюции, настолько же не устарела теперь и старая историография с ее заинтересованностью сферой народной сознательности и крестьянской идеологии.

Были в его речи и советские места, там, где он заявлял, что только при Соввласти возможно развитие украинской культуры, что царская власть не давала возможности развивать ее и т. д., но в этом же вопросе он напомнил, что деятели украинской культуры привыкли работать в самых неблагоприятных условиях, будучи всегда под угрозой клеветы и преследования, и что до сих пор еще для развития украинских студий нет вполне соответствующей почвы и атмосферы.

После юбилея Грушевский прислал в редакцию «Пролетарской правды» для напечатания свои впечатления о юбилее. Печатать целиком их было нецелесообразно, и так как Грушевский не соглашался ничего выбрасывать, то редакция сделала это сама и поместила статью в сокращенном виде. Тогда Грушевский послал письмо в орган правого крыла УНДО «Новый час», который в № от 22/Х поместил его под названием «Открытое письмо академика Грушевского к участникам юбилея», в котором приведены все ненапечатанные в «Пролетарской правде» места.

Юбилей Грушевского ободряюще подействовал на него самого. После юбилея он стал более живо реагировать на события. Так, в разговоре о будущем Украины Грушевский заявил:

«Украина для меня дороже всего, и я, как старый человек, смотрю на жизнь с исторической точки зрения. В этом мое расхождение с Колиухом и группой бб. Я считаю, что для Украины СССР не только нужен, но реально необходим, ибо нам можно будет бороться с Россией только тогда, когда все украинские земли будут объединены. Как это сделать? Только путем вовлечения СССР в войну с Польшей, и эта война будет. Неизбежный ход событий ведет нас к этой войне, и мы на русских плечах, ценой жертв со стороны Великороссии, получим объединенную Украину, и тогда... но об этом потом. Поэтому сейчас нам нужен СССР. Его придется терпеть. Нужно поддерживать разных Хвильовых и, главное, Солодубов, надо готовить децентрализацию советского аппарата, особенно экономического. Вот именно этим и ценна точка зрения Солодуба. Но тут я не согласен с харьковчанами. Этот момент пережидания харьковчанами понимается в смысле чиновнической борьбы за места — борьбы осмысленной. Ну, получил там что-то Шраг, получит что-то Христюк. Пока ЦК и ГПУ не наши, и Шраг и Христюк не опасны, они лишь марионетки советской сцены. Но этим они учат Украину служить СССР. Лучше другое, это, не мешая жить СССР, жить самостоятельно, культурно, «но тихонько», тихо и спокойно. В игнорировании власти украинский элемент воспитывает свое национальное чувство, но ни в коем случае не в борьбе с СССР. Нет, мы лояльны, до скрежета зубов ГПУ лояльны к СССР».

Предстоящий юбилей Багалея тревожит Грушевского. Он полагает, что этот юбилей рассчитан на подготовку общественного мнения к назначению Багалея президентом ВУАН. В письме к академику Студинскому Грушевский пишет: «Если мой юбилей считали за предвыборный маневр, то, очевидно, и кандидатуру Багалея в президенты признали необходимым подготовить юбилеем».

Очень характерно отзывался об отношении Грушевского к юбилею Багалея заведующий Издательским отделом Левченко. Он говорил:

«Грушевский не сочувствует юбилею Багалея. Причина ясна. Уж очень большой контраст между его (Грушевского) шарлатанско-интриганским псевдоюбилеем и действительно великим юбилеем Багалея. Академия юбилея Грушевского не знает. Принять участие в сборнике Багалея согласились все лучшие силы СССР. Ну как тут не сердиться, как не гневаться».

По поводу ухода Шумского Грушевский высказывался в таком духе:

«Уходу Шумского я придаю чисто политический характер. Гринько и Шумский как представители боротьбистов создавали в Совнаркоме моральную коалицию если не де-юре, то де-факто и являлись представителями украинцев. Теперь, несмотря на то что компартия морально обязалась после слияния с боротьбистами сохранять коалицию, она нарушена. Гринько убрали в Москву, то есть возвысили его как личность, уничтожили как украинца. Шумскому вообще дали по шапке. Его падение является результатом долгой борьбы между Кагановичем и украинцами. Украинцы предлагали Кагановича заменить Чубарем, Чубаря — Скрыпником, а Скрыпника — Авдиенко. Вместо этого украинцев разгромили вообще, правда, заменив Кагановича Затонским.

Необходимо вспомнить выступление Затонского против Солодуба, в защиту русской культуры. Назначение Затонского является весьма слабой заменой Шумского и Гринько.

Последнее время настроение Грушевского начинает ухудшаться. Борьба с Президиумом ВУАН, интриги, которые там против него ведутся Ефремовым — Крымским, по видимому, нервируют Грушевского. Личный секретарь его Савченко говорит, что у Грушевского вследствие того, что он якобы не встречает к себе должного внимания со стороны Советской власти, неважное настроение, «Грушевского не надо было толкать на декларативные выступления. Этим толканием его только отталкивали, а между тем он сам приближался к такому выступлению. До сих пор Грушевский не имеет квартиры. Он живет в двух комнатах, из коих одна холодная, а в другой течет с потолка».

«Редакция журнала «Украина» обещала своим подписчикам выслать сборник «Чернигов и его окрестности», а Госиздат отказался его издавать. Грушевский отвечает за журнал, все сотрудники отказались даже от получения гонорара, лишь бы выпустить сборник, но Госиздат отказался наотрез. Материалы эти ждали опубликования 18 лет и очень ценны».

«Плохое отношение к себе Шумского Грушевский объясняет тем, что Шумский считает его ответственным за свой арест в период Центральной Рады и не может этого простить Грушевскому».

В связи со слухами о войне Грушевский говорил: «Хорошо, что еще здоровы и можем работать. Мы боимся, чтобы Пилсудский не навязал нам войны к весне. Не время

воевать. Когда-нибудь Советская Украина посчитается с Польшей за западные украинские земли, но это время еще не настало. Теперь на очереди большие индустриальные работы, например Днепрострой». Самым последним проявлением недовольства Грушевского было его возмущение статьей пред. Киевского ОИКа тов. Любченко в журнале «Життя й революція».

Грушевский говорит, что не может понять, чего от него хотят Любченко и стоящие за его спиной.

Личный секретарь Грушевского проф. Савченко формулирует политические взгляды Грушевского так:

«Грушевский опирается на крестьянство. Это характерно для всякого украинского интеллигента, вышедшего из села. Но Грушевский эволюционирует, он понимает, что надо стремиться к тому, чтобы крестьянство создало свой пролетариат и овладело городом. Если допустить даже, что этот взгляд ложный, то ведь Грушевский выдвигает это не сейчас, а как вопрос далекого будущего».

Грушевский, по словам Савченко, вовсе не хочет всей навязываемой ему газетной шумихи, он хочет практической общественной работы. Ему хотелось бы участвовать активно в деле сооружения Днепростроя, он бы хотел знакомиться с бюджетом УССР, что ему как-то обещал тов. Буценко.

Грушевский угнетен и намерен якобы отказаться от президентского кресла, которое надеется получить. Его пугает отсутствие сторонников в составе Президиума ВУАН. Подготовка к юбилею Багалея убеждает Грушевского в том, что Президиум борьбы с ним не оставит.

До сих пор существующий Комитет по проведению юбилея Грушевского готовит к выпуску сборник, посвященный юбилею. Такой же сборник готовит группа Крымского — Ефремова Багалею. Грушевский считает, что это затеянно в целях парализования выхода сборника, посвященного ему.

Грушевский готовит к изданию материалы о Кулише. Параллельно этим же занимается и Ефремов с Дорошкевичем.

Из этого видно, что личная неприязнь в отношениях Грушевского с Президиумом ВУАН переносится в деловую обстановку и вредно отражается на работе Академии*.

Председатель ГПУ УССР *Балицкий*

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.4, арк.382—385 зв. Машинопис. Копія.

* На документі є такий напис: «Тт. Кагановичу і Затонському». — Авт.

№ 33

ПОСТАНОВА ПОЛІТБЮРО ЦК КП(б)У «ПРО АКАДЕМІЮ НАУК»

24 березня 1927 р.

а) Підтвердити прежнєє рєшєннє пòддєржати кандидатуру Грушевського в Президєнти Академії наук.

б) Считати необхідним оформлєннє рúководящих органòв Академії не пòзжє май—июнь мєсяц.

в) Крымського ввєсти в сòстав Президіума Академії в качєствє замєститєля или сєкрєтаря.

г) Признати жєлатєльним публичнєє виступлєннє Грушевського до виборòв.

Поручити т. Скрыпнику організувати єто.

д) Устав Академії наук пєрєсмотрєти и провєсти в устанòвлєннòм пòрядкє.

є) Считати необхідним пòсылку пєдставитєлєй НКПроса на засєданнє Академії наук, на котòром будуть пòизводиться виборы Президєнта. Кòличєствò и пєрсòнально опєрєдєлити т. Скрыпнику.

ЦДАГОУ.— Ф.1, оп.16, спр.3-а, арк.24.
Рукопис. Оригінал.

№ 34

З ДОПОВІДІ Л. КАГАНОВИЧА НА ЛЮТНЕВО-БЕРЕЗНЕВОМУ (1927 р.) ПЛЕНУМІ ЦК КП(б)У

Єще нєскòлькò слòв я хòчу сказати насчет пòлитєчєских настроєний в нашєй странє. Говорят о вràждєбных силах. Да, товарищи, ми имєєм рòст вràждєбных сил, и єти вràждєбные силы имєються не на сєлє, они имєються и в горòдє, и сєви гнєзда они имєють в горòдє. Чòто ми имєєм? Ми имєєм тут такіє группировки, котòрыє пєрєплєтаються и с национальным вòпрòсом. Ми имєєм тут такіє группировки, котòрыє мòжнò было бы назвати пòлусмєновєховскими в том смьслє, чòто они сòят внєшнє якòбы на платформє сòветской, но внòтрєннє, кòнєчнò, вràждєбно к нам отнòсєтсьє. Они сєйчас нахòдєтсьє в тòй стадії, в котòрой нахòдєтсьє вєє бьывшиє смєновєховцы, т. є. в ухòдшєннї сьвоєго настроєннєя. Я бы сказал, чòто єта группà вєє-таки нам

наименее опасна в настоящий момент, но она свою ориентацию, свои формулировки ведет и держится на либерально-эсеровских тенденциях в отношении крестьянства. В национальном вопросе она старается как бы толкать нас все больше и больше на отрыв, вместе с тем не выступая активно против нас. Я думаю, что к этой группировке можно было бы отнести без риска попасть в ошибку Грушевского и других. Мы имеем, с другой стороны, явно враждебную кадетскую группировку. С одной стороны — русскую, с другой стороны — украинскую, но которые по своей идеологии очень близки друг к другу. Мы их имеем здесь среди наших профессоров, среди нашей профессуры. Мы имеем наиболее яркого представителя этой враждебной нам идеологии — Ефремова. Это ярко враждебные представители, которые, безусловно, представляют кадетскую верхушку. По существу дела, это враждебная кадетствующая верхушка... Обо всех их мы знаем и все они находятся частью там, где полагается, частью там, где они пока сидят, во всяком случае мы, как партия, обязаны учитывать, что у нас враждебные соответствующие группировки имеются.

ЦДАГОУ.— Ф.1, оп.1, спр.251, арк.90—91.
Машинопис. Копія.

№ 35

ПОВІДОМЛЕННЯ НАЧАЛЬНИКА КОНТРОЗВІДУВАЛЬНОГО ВІДДІЛУ ГПУ УСРР ТА НАЧАЛЬНИКА ІНОЗЕМНОГО ВІДДІЛУ ГПУ УСРР ПОСТІЙНОМУ ПРЕДСТАВНИКОВІ ОГПУ В УСРР

8 червня 1927 р.

Совершенно секретно

В ИНО ОГПУ доставлена выписка из дневника секретаря Полпредства в Эстонии, касающаяся беседы его с женой высланного из Ленинграда в группе Пешехонова профессора Помпянского. Жена его — дочь священника — эмигрантка, ведущая в Вене какую-то работу с болгарами, сообщила секретарю Полпредства, ручаясь за верность источника, что Грушевский приехал на Украину с ведома и разрешения Польши и что в УССР он ведет работу по польским заданиям. Работа на Украине ведется главным

образом через КП(б)У путем вкрапливания туда надежных людей и обрабатывания лиц, руководящих политикой на Украине. Конечная цель — создание самостоятельного украинского государства в составе УССР и Галиции под протекторатом Польши. Проект этот усиленно поддерживается западными державами *.

Начальник КРО [подпись]
Начальник ИНО [подпись]

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.6, арк.48. Машинопис. Оригінал.

№ 36

ВКАЗІВКА ГОЛОВИ ГПУ УСРР НАЧАЛЬНИКОВІ КИЇВСЬКОГО ОКРУЖНОГО ВІДДІЛУ ГПУ

17 червня 1927 р.

т. Западному

Выяснить, был ли обыск у проф[ессора] Грушевского и донести телеграфом **.

В. Балицкий

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.4, арк.408. Рукопис. Оригінал.

№ 37

ВИТЯГ ІЗ ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО М. ГРУШЕВСЬКОГО

18 червня 1927 р.

Из Киева приехал личный секретарь Грушевского Савченко поднимать скандал по поводу обыска у Грушевского. Савченко говорил:

* На документі є така резолюція: «т. Козельському. Старый документ ИНО имеет очень большое значение. В свое время, т. е. в 27-м г., он отсылался аппаратом в Киев для сведения. Учтите при допросах Грушевского. Балицкий. 30.III 31г.».

** На документі є такий напис: «Передано 17.VI, 22 час. 20 мин.» —
Авт.

«...Обыск был во всем доме, в том числе и в квартире Грушевского. Затем руководивший обыском узнал о том, что это квартира Грушевского, и начал извиняться. (Продолжает с иронией). Они не потрудились посмотреть в домовую книгу, а начали обыскивать все подряд. Заставили старика встать ночью и просидеть три часа. Обыски производили по всей Короленковской ул. поголовно, за исключением дома Академии наук. Сначала шла одна партия, которая все переворачивала и делала обыски, а затем шла вторая группа, очевидно, из начальства, которая решала, кого оставлять на месте, а кого арестовывать. В Киеве очень возмущены обыском у Грушевского. Это возмущение уже передано и в Харьков».

Савченко здесь связался с Коссаком Григорием, и вместе с ним ходили в ЦК к Левицкому с жалобой, который обещал им все выяснить.

По поводу обыска у Грушевского между харьковскими сменовеховцами Мазуренко и Баланиным произошел следующий диалог:

«...Мазуренко: Обыск был сделан по директивам Москвы. Недаром же приезжал сюда Ярославский.

...Баланин: Если так, тогда я ничего не понимаю. Тогда, очевидно, большевики просто начинают терять самообладание».

Верно:

[підпис нерозбірливий]

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.4, арк.405. Машинопис. Оригінал.

№ 38

**ЛИСТ НАЧАЛЬНИКА КИЇВСЬКОГО ОКРУЖНОГО
ВІДДІЛУ ГПУ УСРР ДО НАЧАЛЬНИКА СЕКРЕТНОГО
ВІДДІЛУ ГПУ УСРР З ПРИВОДУ ОБШУКУ
У М. ГРУШЕВСЬКОГО**

18 червня 1927 р.

Серия «К»

Об обыске, якобы произведенном
у академика Грушевского

В дополнение к н/телеграмме от 18/VI 27 г. на имя пред. ГПУ УСРР т. Балицкого сообщаем Вам следующие данные:

16 июня вечером нам сообщили о том, что по городу носят слухи, что якобы у академика М. Грушевского в ночь с 14 на 15 с. м., во время массовой операции, был произведен обыск органами ГПУ.

Получив такие сведения, мы стали производить самую подробную проверку всех выданных ордеров в ночь с 14 на 15 июня по киевскому Окротделу ГПУ, а также по АТО ГПУ ЮЗа, РОЮЖОК ТО ОГПУ, ОДТО ОГПУ ст. Киев Пассажд., Особ. Отд. 14-го Корпуса и милиции и розыску, и в результате проверки оказалось, что никем из перечисленных учреждений не производился обыск у Грушевского.

Кроме того, нами были опрошены те товарищи, которые производили операции в близлежащих домах, с целью выяснения вопроса о том, не зашли ли они по ошибке в квартиру или дом, где живет Грушевский. Все эти т. т. официально донесли о том, что никто из них в доме Грушевского не был.

Таким образом, следует полагать, что либо слухи об обыске у Грушевского являются плодом досужей фантазии или злого умысла, либо посещение Грушевского какими-то неизвестными вооруженными лицами является результатом недоразумения, которое можно выяснить только путем переговоров с самим Грушевским. Мы просим Вашего разрешения на посылку к Грушевскому ответственного работника ГПУ для выяснения недоразумения.

Следует отметить, что слухи об обыске у Грушевского получили широкое распространение по городу. Наш с/с сообщил нам о том, что преподаватель украинского языка в Землеустроительном техникуме Лютый говорил ему о производстве обыска у Грушевского.

Сообщаем Вам об изложенном и просим указаний о производстве дальнейшего дознания *.

Начальник КОО ГПУ Западный

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.4, арк.406. Машинопис. Оригінал.

* На документі є така резолюція В. Балицького: «тов. Горожанин. По телефону ми уже говорили: я допускаю, авось кто-нибудь зашел, но надо спросить старика».

ПОВІДОМЛЕННЯ НАЧАЛЬНИКА КИЇВСЬКОГО ОКРУЖНОГО
ВІДДІЛУ ГПУ УСРР ГОЛОВІ ГПУ УСРР
В. БАЛИЦЬКОМУ ПРО РОЗСЛІДУВАННЯ ФАКТУ
ОБШУКУ У М. ГРУШЕВСЬКОГО

24 червня 1927 р.

Еще до получения Вашего распоряжения о расследовании факта обыска у академика Грушевского мною на основании доклада нач. СО тов. Гражуля было отдано распоряжение о расследовании этого факта, так как Грушевский нами в операцию не включался.

Проверка по другим органам ГПУ и милиции также установила, что на него никто ордеров не выписывал, а производившие по этой улице операцию по нашим ордерам т. т. Боголюбов и Проколов донесли, что кроме домов по этой улице, на которые ордера были выписаны, они никуда не заходили.

Такие же сообщения я получил из ДТО и РТО ГПУ.

Одновременно тов. Лакиза по поручению тов. Корнюшина звонил Грушевскому, коего не застал, но сотрудница редакции «Украина» объяснила ему, что обыска не было, но заходили вооруженные, прошлись по комнатам, спрашивали бывшего белого офицера и ушли.

Об изложенном я телеграфно рапортом Вам донес с просьбой разрешить спросить самого Грушевского о подробности его посещения, на что 20/VI тов. Бессараб телеграфно подтвердил Ваше согласие.

К Грушевскому был командирован сотрудник т. Такке, который о посещении рапортом доносит:

Рапорт тов. Такке:

«На основании Вашего распоряжения сегодня 21-го июня 27 года я направился в редакцию «Украины» для переговоров с академиком Грушевским по вопросу о произведенном у него обыске неизвестными лицами в ночь с 14 на 15-е сего июня. Когда я явился в редакцию и обо мне доложили Грушевскому, он сейчас же прервал беседу свою с какой-то женщиной и принял меня в своем кабинете.

Отрекомендовавшись, я ему сказал, что явился по поручению нач. КОО ГПУ т. Западного для того, чтобы сообщить ему о том, что ни один из органов ГПУ в Киеве, а также ни один из органов милиции и розыска не выдавал никому ордера на право производства обыска в его квартире и, таким образом, посещение его ночью какими-

то вооруженными лицами явилось либо результатом какого-нибудь недоразумения, или провокационной выходкой неизвестных лиц. Поэтому, говорю я, мы обращаемся к Вам с просьбой посодействовать нам в расследовании этого инцидента сообщением тех данных и наблюдений, которые у него имеются.

Все время, что я говорил с Грушевским, он беспрестанно повторял: «Да, да, да». А потом сказал, что наиболее точные сведения о картине посещения его квартиры я могу получить у управдома того дома, в котором живет Грушевский, его племянника Сергея Викторовича Шамрая, который все время вел переговоры с посетителями. Грушевский рассказал, что посетители вошли вместе с Шамраем к нему в комнату, но, увидев, что в комнате никого, кроме Грушевского, нет, прошли сейчас же в соседнюю комнату, в которой живет дочь Грушевского — Екатерина Михайловна, увидев, что и в этой комнате никого нет, кроме Екатерины Грушевской, они ушли из квартиры. Сам Грушевский ордера на право обыска не видел и не спрашивал. Он допускает возможность, что ордер видел Шамрай, которого следует допросить. Однако он добавил, что Шамрая сейчас в Киеве, вероятно, нет, он уехал в отпуск. Когда я спросил у Грушевского, опознает ли он лиц, бывших у него в квартире, если мы их предъявим ему, он ответил, что, вероятно, опознает, но утверждать это не берется. Окончив разговор, я извинился перед Грушевским за причиненное ему беспокойство, на прощанье Грушевский, пожав мне руку, попросил передать привет начальнику КОО ГПУ, хотя он с ним лично не знаком. При прощании Грушевский пробормотал несколько невнятных фраз, из которых я, скорее по тону, понял, что он высказывает свое удовлетворение тем, что ГПУ взялось расследовать происшедший инцидент.

Принял меня Грушевский очень вежливо, но говорил очень деловым тоном. Весь наш разговор происходил по-украински.

Об изложенном довожу до Вашего сведения и прошу разрешения на переговоры с гр. Шамраем».

21/VI 27 г. Такке

Дальнейшим выяснением установлено, что Шамрая в Киеве уже не оказалось и тов. Такке беседовал с Анной Сергеевной Грушевской-Шамрай, сестрой академика, и дворником дома, кои пояснили, что ордер был на арест некоего Бойко или Бордыки.

Произведенная вновь проверка ордеров и ознакомления тов. Такке с месторасположением дома Грушевского установили, что КРО был выписан ордер на арест Федора Бурдыги, бывшего контрразведчика (меморандум при сем прилагаю), проживающего в доме № 14 по Никольско-Ботанической, дом этот находится на углу Паньковской и со стороны Паньковской значится под № 9, т. е. в доме, в котором живет Грушевский.

Ордер этот был выдан бывшему чекисту, члену партии тов. Бабченко, который, явившись в дом, обратился к дворнику и ввиду того, что книги у дворника не было, он вместе с дворником пошел к Шамраю— управдому и племяннику Грушевского, проживающему в квартире Грушевского, и проверил наличность жильцов во всем доме и, поскольку Шамрай живет в квартире Грушевского, начал с этой квартиры.

В результате операции он предоставил следующую справку:

УССР
Домууправление
д. № 9/19
По Паньковской —
Никольско-Ботанической
№ 14.
15/6 1927 г.
№ 54

СПРАВКА

Сим удостоверяется, что в доме № 14 по Ботанической (Паньковская № 9) гр. Бурдыга Федор Мартынович не живет и не жил.

Управдом *С. Шамрай*
(печать)

Это все материалы дознания.

Таким образом, мы имеем налицо факт посещения квартиры Грушевского без обыска, факт, конечно, нежелательный, но факт случайный, который нами предусмотрен быть не мог.

Донося, что настоящее оформлено в дознание и что, на мой взгляд, оно, несомненно, закончено, прошу Ваших распоряжений о дальнейшем его направлении.

Начальник КОО ГПУ *Западный*

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.4, арк.412—414. Машинопис. Оригінал.

**КЛОПОТАННЯ М. ГРУШЕВСЬКОГО ПЕРЕД
ОСОБЛИВОЮ НАРАДОЮ ПРИ РАДНАРКОМІ СРСР
ПРО АКАДЕМІКА К. ХАРЛАМПОВИЧА**

1 серпня 1927 р.

По представлению Татарского отдела ГПУ особое совещание ОГПУ 19 янв[аря] 1924 г. постановило выслать на три года в Киркрай нашего члена, академика, д[ействительно-го] члена Украинской Академии наук и члена-корреспондента Ленинградской Академии наук Константина Васильевича Харламповича, проживавшего в то время в Казани. Болезненно чувствуя отсутствие столь ценного, единственного в своей отрасли специалиста, Укр. Академия наук неоднократно возбуждала ходатайство о разрешении ему переехать из Тургая (где ему назначено местожительство) в Киев для занятий в Академии. Теперь, когда срок ссылки приближается к концу (арестован К. В. Харлампович был в сентябре 1924 г.), а начало нового академического года особенно заставляет желать его присутствия здесь, Историческая секция обращается с убедительнейшей просьбой о разрешении К. В. Харламповичу переехать в Киев к 1 сентября сего года. Она рассчитывает, что в интересах нашего тяжелого и ответственного научного труда, в интересах культурного строительства, Совещание вернет нам участие этой крупной научной силы, единственного в Союзе специалиста по вопросам школы и образования в прошедших веках.

Просим не отказать и в скорейшем уведомлении об этом.

Председательствующий
Исторической секции, академик *М. Грушевский*

Верно: *Такке*

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.4, арк.422. Машинопис. Копія.

КОПІЯ ПЕРЛЮСТРОВАНОГО ЛИСТА М. ГРУШЕВСЬКОГО
ДО К. ХАРЛАМПОВИЧА

24 серпня 1927 р.

Тургай, Актюбинской губ.
Пионерская, 27
акад. К. В. Харламповичу

Дорогий Костянтин Васильович. Сьогодні їде до Москви ще один наш співробітник, що має деякі знайомості, і я положив йому на серце дуже добитися чогось у Вашій справі. Але, властиво, найбільші надії я маю на того приятеля, що наприкінці жовтня поїде до Москви, той справді має зв'язки, і, я думаю, йому може вдатись добитись Вашого повороту. Сказав я Вам післати звітлення Інституту Білорус. культури. Може, напишете про нього — з приводу його звітлення? Я дуже жалкую, що не постаю Вам книжок як слід, але нема часу — сам зайнятий.

Щоб посунути вперед свою Історію Укр., я все відкладаю, навіть газет не читаю, — стільки часу забирає різна канцелярщина і всяка «організаційна робота» — то значить виймання палок з колес. Уже не знаю, коли буде легше. Я дуже за сей рік знервувавсь, переутомивсь, не маючи спочинку, — як білка в колесі.

31.VIII. Сей лист я почав у Китаїві, але їдучи до Києва забув його на столі і дописую вернувшись. Ми дістали — після двохлітніх клопотів — невеличкий домок для Історичної Секції, і у вівторок, 30.VIII, мали там перше засідання; треба зробити ремонт — а грошей не дають, от і мудруємо.

Дістав Вашого листа і найбільше засмутився, тому що Ви впадаєте, бачу, в песимізм. Не упадайте духом, дорогий, я маю надію, що сей мій приятель доб'ється Вам дозволу на переїзд, се енергійний чоловік. Тим часом я напишу своєму співробітникові про перспективу Вашого нового переїзду як аргумент на дозвіл на виїзд до Києва. Листа Вам писала Марія Аркадієвна Жуковська, бібліотекарка, Ви з нею списуйтеся безпосередне в справі книжок, се буде скоріше, ніж через мене. Але й до мене пишть, не забувайте, і не тратьте надій на скоре побачення.

Пишть, мій щирий привіт Вірі Петровні. Ваш М. Грушевський.

Згідно: *Такке*

ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО М. ГРУШЕВСЬКОГО
КИЇВСЬКОГО ОКРУЖНОГО ВІДДІЛУ ГПУ
СЕКРЕТНОМУ ВІДДІЛОВІ ГПУ УСРР

24 вересня 1927 р.

Серия «К»

Об академ[ике] Грушевском

Сообщаем Вам полученные нами от агентуры данные об акад. Грушевском.

Историческая секция Академии готовится в первых числах октября праздновать столетний юбилей выхода в свет первого сборника украинских песен Максимовича. По данным, Академия, как таковая, в праздновании юбилея никакого участия принимать не будет. Ефремова и Крымского в Киеве сейчас нет. К моменту юбилея (2-го октября) они еще не вернутся.

Федор Савченко во время своего последнего пребывания в Харькове беседовал с тов. Кагановичем о юбилее и передавал Кагановичу план Грушевского. Грушевский рассчитывал к этому юбилею приурочить съезд историков и этнографов со всей Украины, как Советской, так и закордонной. Этот съезд он предполагал противопоставить аналогичному съезду, созываемому в Варшаве под покровительством польского правительства.

Тов. Каганович якобы обещал поговорить по этому поводу с Скрыпником или Приходько, и во всяком случае отнесся очень тепло к этой идее. Когда же Савченко пошел к Озерскому в Главнауку, тот почему-то велел сейчас этого не делать и воздержаться от организации съезда. Савченко тогда предложил использовать приезд на юбилей Максимовича Студинского и Филарета Колессы (из Львова) и устроить с ними маленькое совещание по поводу съезда, но Озерский советовал воздержаться и от этого.

В кругах Грушевского такое поведение Озерского объясняют тем, что Озерский новый человек, сам носитя с какими-то планами и не хочет, чтобы инициатива съезда исходила не от него. Таким образом, юбилей выйдет значительно скромнее, чем это предполагалось. Предполагается, что будет устроено торжественное заседание и концерт, посвященный памяти Максимовича. Студинский и Колесса приедут на торжество, и скромность

юбилея может неприятно подействовать на галицийских гостей.

Противная Грушевскому группа относится к юбилею Максимовича совершенно иначе. С/с говорит, что столетний юбилей выхода сборника Максимовича отпразднован уже в этом году Академией достаточно торжественно, но без излишней помпы. Несмотря на то, что юбилей Максимовича меньше всего касается Грушевского как историка, последний решил использовать имя Максимовича для очередной саморекламы. Рассылаются по всему миру приглашения и призывы участвовать в юбилее, и вокруг этого дела поднимается слишком много шума. Юбилей называют «святом украинской науки» и т. д. Все это делается исключительно с той целью, чтобы показать, что истинным хранителем и продолжателем научных украинских традиций является только Грушевский и его группа. Делается это от имени Исторической секции ВУАН совершенно без санкции Академии. Получается, что одно учреждение дважды празднует один и тот же юбилей. С/с удивляется тому, что Главнаука не вмешивается в это дело и не прекратит самодурство Грушевского, считает, что такие поступки Грушевского крайне обостряют вражду академических групп.

По данным с/с, круги Грушевского сейчас усиленно агитируют за создание комитета помощи пострадавшим от наводнения в Галиции. Бедствия там очень велики. В одном Станиславском уезде пострадало до 250 000 чел. Несмотря на статью т. Корнюшина никто еще ничего не сделал. Кр. Крест говорит, что он еще не организовался, а редактор «Пролетарской правды» т. Щупак заявляет, что, покуда нет комитета, ничего нельзя сделать. С/с говорит, что наше молчание в деле помощи может произвести неблагоприятное впечатление, тем более, что папа Римский, например, уже выслал через митрополита Шептицкого на 14 тысяч долларов медикаментов. Этот вопрос сейчас очень занимает круги Грушевского.

У акад. Грушевского есть несколько беллетристических рассказов. Ф. Савченко во время своего пребывания в Харькове пытался разрешить вопрос об издании этих рассказов. Говорил по этому поводу с т. Пилипенко (ДВУ) и предложил ему отдать ДВУ 400 рубл., оставшихся у юбилейного комитета Грушевского с прошлого года, с тем, чтобы эти деньги были использованы для напечатания рассказов. (Всего издание обойдется в рублей 800) Пилипенко согласился на издание, но от денег отказался, ибо общая

сумма, требующаяся на издание, и так невелика. На следующий день приехал в Харьков Войцеховский. Пилипенко пошел к нему советоваться по поводу издания рассказов Грушевского и, вернувшись, заявил Савченко, что он против издания. Савченко пошел сам к Войцеховскому, тот его выслушал и заявил, что ничего по сему вопросу не знает. Ясно было, что он дипломатничает, и Савченко ушел. Крайне некрасиво из-за таких мелочей (речь шла о нескольких стах рублях) портить настроение Грушевскому. Теперь Грушевский решил сам издать эти рассказы.

В Академии к началу октября готовится очередной скандал. Поводом послужит все тот же дом № 35, по ул. Короленко. Как известно, дом этот предоставлен Исторической секции ВУАН, т. е. Грушевскому. Все же предполагалось, что часть комнат этого здания Грушевский отдаст для других учреждений Первого отдела. Грушевский, однако, и не думает этого делать, а кроме того, не освобождает и тех помещений в доме № 37 по ул. Короленко, которые заняты его учреждениями. Грушевский хочет обособиться от Академии, быть чем подальше от нее территориально, и ему совсем невыгодно, чтобы под его рукой были какие-нибудь учреждения враждебной ему группы. Недавно Ефремов говорил о том, что приложит все усилия к тому, чтобы помешать самоуправству Грушевского и на первых общих собраниях Академии даст ему генеральный бой.

Таким образом, следует ожидать, что новый академический год начнется весьма оживленной дракой.

Начальник КОО ГТУ Западный
Начальник СО Гражуль

ДА СБУ. — Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т. 4, арк. 444. Машинопис. Оригінал.

ВИТЯГ ІЗ ПЕРЛЮСТРОВАНОВОГО ЛИСТА
В. ЮРКЕВИЧА ДО М. ГРУШЕВСЬКОГО

5 жовтня 1927 р.

Перевод с украинского
(подлинника)

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

Время после последнего моего письма к Вам я использовал для выяснения положения дела о хлопотах за К. В. Харламповича, но только два последних дня дали более конкретные результаты. Я начал с того, что от своего имени подал просьбу в Особое совещание ОГПУ сообщить мне, рассмотрено ли ходатайство УАН и каковы результаты его. Подал я через экспедицию (приемную) ОГПУ (Лубянка, 10) под квитанцию, но до сих пор ответа не получил.

В субботу пришло Ваше письмо, и я из него понял, что прежде всего следует выяснить путь, по которому нужно направить ходатайство. Этому я посвятил вчерашний день. Справочное бюро в Комендатуре ОГПУ (Лубянская площадь) разъяснило мне, что такие дела рассматривает Коллегия ОГПУ, что дело К. В. Харламповича, безусловно, хранится в Главном (Центральном) архиве ОГПУ и что для подобных дел существует еще специальный отдел ВЦИКа. Вчера же я имел быть и там, был на приеме у Калинина, но беседовал только с его секретарем, ибо не знал, как сделать дальше (прием каждый вторник и пятница на Моховой против Манежа). Сегодня утром я дозвонился секретарю Юридического Отдела Совнаркома СССР (телефон — 2 - 83 - 53) и получил исчерпывающие сведения — те же, что и от секретаря Калинина, а именно: на вопрос, куда необходимо направить ходатайство УАН, чтобы академику Харламповичу, высланному из Казани в 1925 г., разрешено было переменить место пребывания, я получил ответ, что все такие и подобные дела рассматривает ОТДЕЛ ЧАСТНЫХ АМНИСТИЙ ПРИ ВЦИК СССР. Особое Совещание сейчас не существует и никаких органов для рассмотрения подобных дел при СНК — нет. Найти ходатайство Академии наук вряд ли удастся, и лучше повторить его — Отделу Частных Амнистий при ВЦИКе.

От подачи заявления (об этом Вы пишете) меня удержало то, что, во-первых, и в заголовке, и в тексте следовало бы изменить адрес, а во-вторых, вообще перемена направ-

ления ходатайств. Итак, я решил подождать Ваших указаний — почтой или телеграфом.

По-моему, можно было бы заявление (с измененным адресом) подать либо лично Калинин, либо в Приемную Экспедицию в Кремле (простой путь — почтой — все секретариаты не рекомендуют, как я слышал во время ожиданий от них же). Обращаться, я думаю, можно в Президиум и лишь на пакете, (и может быть, в заголовке) проставить название Отдела частных амнистий — или как Вы найдете лучше. Сообщите мне, пожалуйста, подавать ли ВЦИКу письмо из Ленинграда. Одновременно, я думаю, можно было бы на нашем экземпляре сделать исправление в адресе красными чернилами и подать (вместе с копией письма Ленинградской Академии наук) на адрес Коллегии ОГПУ. На всякий случай прилагаю копию нашего экземпляра заявления.

С искренним уважением к Вам Ваш В. Юркевич

С украинского перевел: *Такке*

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.4, арк.448. Машинопис. Копія.

№ 44

**ЛИСТ НАЧАЛЬНИКА СЕКРЕТНОГО ВІДДІЛЕННЯ
КИЇВСЬКОГО ОКРУЖНОГО ВІДДІЛУ ГПУ
ДО НАЧАЛЬНИКА СЕКРЕТНОГО ВІДДІЛУ ГПУ УСРР ***

10 жовтня 1927 р.

Серия «К»

С препровождением док[умента]
В. Юркевича

При сем препровождаем Вам выписку из перлюстрированного нами документа в адрес академика М. Грушевского от гр[ажданина] В. Юркевича, аспиранта кафедры М. Грушевского из Москвы.

Выписка касается вопроса о возвращении из ссылки

* Первый примірник цього документа було відправлено до Секретного відділу ОГПУ СРСР.— Авт.

академика Харламповича, высланого в 1925 г. Татарским отделом ГПУ.

Следует отметить, что ходатайство о разрешении Харламповичу переехать в Киев возбуждается не всей Украинской Академией наук, а только Исторической секцией, председателем коей состоит акад. Грушевский, находящийся в личных дружеских отношениях с акад. Харламповичем.

Приложение: упомянутое.

Начальник СО Гражуль

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.4, арк.447. Машинопис. Копія.

№ 45

**РОБОЧЕ ЗВЕДЕННЯ
ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОВІДОМЛЕННЯ
ВІДДІЛУ ПОЛІТИЧНОГО КОНТРОЛЮ ГПУ УСРР**

11 листопада 1927 р.

Сов. секретно

По укр[аинской]
академ[ической] продукції

В Украинской Академии наук имеется 2 враждующие группировки (по политическим и прочим основаниям): 1) Грушевского, 2) Ефремова и А. Крымского. На страницах своей академической продукции эти лица вечно стараются утопить один другого.

К группировке Грушевского принадлежит и д-р Смаль-Стоцкий, живущий в Праге, написавший в журнале «Україна» статью о «правописній справі», в которой говорит, что Грушевский, внесший галицийское наречие в украинский язык, оказал на него большое влияние.

В № 12 «Записок Історико-філологічного відділу» имеется ответная статья академика Крымского (она же рецензия на книгу Смаль-Стоцкого), в которой тот пытается политически скомпрометировать Грушевского, высказавшего официально свою «лояльность» Соввласти. Доказывая, что Грушевский никогда не подпадал под влияние галицийского языка, приводит в доказательство ряд его работ, искусно подобранных по названиям, например: «Жиди на Україні» (1899), «Про жидів та

жидівські визиски», «Про жидівську немилосердність», «Жидівські неправди». Далее Крымский ядовито замечает, что разница в языке между старыми и современными произведениями Грушевского не велика.

В связи с бывшим процессом Шварцбарта эта статья Крымского приобретает пикантность и служит предметом обсуждения в укр[аинских] кругах.

ДА СБУ.—Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.4, арк.456. Машинопис. Копія.

№ 46

**ЛИСТ НАЧАЛЬНИКА КИЇВСЬКОГО ОКРУЖНОГО
ВІДДІЛУ ГПУ ТА НАЧАЛЬНИКА
СЕКРЕТНОГО ВІДДІЛЕННЯ
ДО СЕКРЕТНОГО ВІДДІЛУ ГПУ УСРР**

6 грудня 1927 р.

Серия «К»

При сем препровождаем Вам для сведения меморандум перлюстрированного нами документа в адрес академика Мих. Грушевского от вдовы профессора Терниченко, касающийся процесса Шварцбарта. Нам ничего не известно о том, давал ли Грушевский непосредственно какие-либо показания по делу, или ссылки на Грушевского сделал кто-либо из свидетелей на самом процессе.

В связи с этим сообщаем Вам, что наш с/с передавала нам, что проф[ессор] Зеров, говоря о процессе Шварцбарта, ругал Грушевского «и ему подобных» за ту «изменническую» позицию, какую он сейчас занял по отношению к убийству Петлюры.

Приложение: упомянутое.

Начальник КОО ГПУ Западный
Начальник СО Гражувль

ДА СБУ.—Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.4, арк.457. Машинопис. Оригінал.

**ОПЕРАТИВНА ЗАПИСКА СЕКРЕТНОГО ВІДДІЛЕННЯ
КИЇВСЬКОГО ОКРУЖНОГО ВІДДІЛУ ГПУ**

2 січня 1928 р.

Сейчас, после второго свидания Грушевского с Озерским, старик * немного успокоился и уже как будто более ориентировался в создавшейся обстановке. Однако он еще до сих пор терроризирован выступлением противной стороны и тем настроением, которое они создают вокруг комиссии Озерского. Крымский продолжает распускать слухи, что дело кончилось ничем, что комиссия прекратила уже свою работу и результаты от этой комиссии такие же, как и от предыдущей. Ожидали какие-то «визновки», а теперь оказалось, что Озерский уехал в Харьков, вслед за ним Левицкий и работу как будто угробили. При этом Крымский не стесняется оперировать такого рода данными: после одного из заседаний комиссии Озерского вызвал к себе Западный и заявил ему, чтобы он не выступал против Крымского, и тот его послушался и больше против него не выступает. Старик считает, что было бы целесообразным создать нечто вроде временного президиума или оргбюро и возложить на этот орган подготовку реорганизации и перевыборов в Академии.

Начальник СО Гражуль

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.3, арк.60. Машинопис. Копія.

* Идется про М. Грушевського.— Авт.

**ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ВУАН З КИЇВСЬКОГО
ОКРУЖНОГО ВІДДІЛУ ГПУ НАЧАЛЬНИКОВІ
СЕКРЕТНОГО ВІДДІЛУ ГПУ УСРР**

3 січня 1928 р.

Серия «К»

Секретное отделение.
4-я группа

При сем препровождаем Вам копию перлюстрированного нами документа от Ф. Савченко в адрес академика К. Студинского, который касается положения борьбы академических групп. Наша борьба в Академии совершенно затихает.

Мы Вам сообщали, что М. Грушевский спрашивал у тов. Л. М. Левицкого, следует ли ему мириться с Крымским и Ефремовым, и Левицкий, по поручению Окружкома, рекомендовал Грушевскому не идти на примирение.

Имеющиеся у нас агентурные данные и прилагаемые документы говорят о том, что Грушевский не послушался Левицкого и примирение произошло.

Грушевский обратился к Крымскому с предложением помириться. Крымский изъявил принципиальное согласие и сказал, что примирение возможно только в том случае, если Грушевский выполнит справедливые требования Управы Академии и в первую очередь освободит помещение в д. № 37 по ул. Короленко, которое занято учреждениями и сотрудниками Грушевского. Сначала Грушевский возражал и доказывал невозможность этого, но в конце концов согласился и отдал Управе ключи от двух комнат этой квартиры и обещал отдать в ближайшие дни и третью комнату — залу, где Управа предполагает разместить Византологическую комиссию ВУАН. Кроме того, Грушевский обещал весной освободить и те комнаты, которые заняты Ф. Савченко. Через пару дней Грушевский обратился к Крымскому с просьбой, чтобы последний поддержал на заседании Управы кандидатуры М. А. Жуковской и М. Ф. Карачковской, которые Грушевский выставил на должности штатных научных сотрудников своих учреждений. Дело в том, что эти кандидатуры вызывают сильное возражение со стороны Управы, особенно кандидатура Жуковской, которая никаких научных заслуг и трудов не имеет, если не

считать 2—3 рецензий в журнале «Украина». Крымский, не желая обострять снова отношения с Грушевским, обещал последнему поддержать эти кандидатуры, в случае если другие члены Управы, т. е. Ефремов и Липский будут высказываться против них. Крымский потом жалел об обещании, но все же признавал, что это необходимо было сделать.

Нам также сообщают, что борьба в Академии совершенно затихла.

Эти сообщения агентуры полностью подтверждаются документальными данными, имеющимися в нашем распоряжении. В препровождаемом при сем документе Савченко к Студинскому автор пишет о том, что квартира д. № 37 Грушевским освобождается. Савченко прямо говорит, что «в справі помешкання Мих. Серг. знайшов за більш відповідну тактику уступок, коли не повної капітуляції». Далее он пишет: «Один час Мих. Серг. радив навіть мені зробити «благородний жест» і звільнити ці кімнати, де я живу, але коли я спитав, куди ж мені дітись серед зими, то питання само собою вирішилось». Сообщение о включении в штат Жуковской и Карачковского подтверждается документом Грушевского в адрес жены в Вену, копию которого при сем прилагаем.

В цитированном уже документе Савченко пишет: «Корнюшин висловився проти якогось порозуміння між Мих. Серг. і Єфремовим, бо це ні до чого не доведе: в короткому часі знову почнуться труднощі з того чи іншого приводу. Таким робом, на цьому програє лише Мих. Серг. Думка ця мені здається правильною».

Очевидно, что борющиеся группы сами уже прекрасно понимают, что дальнейшее обострение конфликта будет очень невыгодно для Академии. Мы уже Вам в свое время сообщали, что академик Перетц взял на себя роль примирителя. Этими днями мы перлюстрировали документ от Перетца Грушевскому, копию которого мы Вам при сем прилагаем. В нем Перетц предлагает Грушевскому принять предложение быть избранным членом Академии наук СССР и в конце документа пишет: «Одне тільки мене непокоїть: з харківських урядових чи вчених, точно собі не уявляю, сфер ідуть чутки про ваші бої в ВУАН і через це робиться неприємне враження: люди — завсігди люди, «всі поксю щиро прагнуть» і одержати реноме неспокійної, заводливої людини — це шанс дістати чорну баньку...» Об этом же Перетц пишет и Ефремову в одном из документов, копию которого мы при сем Вам прилагаем. Если сопос-

тавить это со словами нашего агента на одном из свиданий, когда он сказал, что одним из возможных способов разрядить создавшуюся в Академии атмосферу — это избрать Грушевского в члены АН СССР с тем, чтобы он переехал в Ленинград, то можно сделать вывод, что предложение Перетца является не случайным, а заранее обдуманно группой Крымского — Ефремова.

Во всяком случае сейчас мы стоим перед фактом примирения академических групп «именно перед лицом внешней опасности», о которой в свое время писал Перетц. Совершенно ясно, что это примирение для нас невыгодно и поэтому мы сейчас считаем необходимым, чтобы центром были предприняты такие шаги, которые бы еще больше приблизили Грушевского к Соввласти и этим самым обострили бы конфликт в Академии.

Именно сейчас это приобретает особенное значение, ибо когда Наркомпрос принял решительные меры в отношении Академии в первую очередь признанием недействительными Общие собрания Академии, следует ожидать выступления академиков единым фронтом.

Мы еще не знаем, как академики восприняли непризнание Общих Собраний. Как только мы получим агентурные данные по этому вопросу, мы Вам сообщим их.

П р и л о ж е н и е : упоминаемое.

Начальник КОО ГПУ Западный
Начальник СО Гражуль
Помощник уполномоченного 4-й группы Такке

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.3. арк.2—3. Машинпис. Копія.

№ 49

**ЗАЯВА М. ГРУШЕВСЬКОГО
ДО ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ
ВУАН ТА УКРНАУКИ**

10 січня 1928 р.

Чотири роки я не був за кордоном і почуваю потребу відновити зв'язки і ознайомитися з періодиками; сього року відбувається інтересний «Інтернаціональний Етрусський Конгрес» у Флоренції й Болонї, 27.IV — 3.V, який

ставити цілий ряд проблем з історії егейської й малоазійської культури, а 14—18.VIII — «Інтернаціональний Конгрес історичних наук» в Осло (Християнія). На обидва Історична секція при УАН дістала записки, і я вважаю нормальним на них побувати. Прошу тому наукової командировки від квітня до вересня, безплатної — бо Укрнаука, мабуть, не розпоряджає вже коштами на такі речі в сім році.

Академік М. Грушевський

Згідно:

[підпис нерозбірливий]

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.4, арк.472. Машинопис. Засвідчена копія.

№ 50

ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО М. ГРУШЕВСЬКОГО

20 січня 1928 р.

О положеніи в Академии с/с приходилось мельком говорить с академиком Корчак-Чепурковским. Борьбу групп в Академии с/с характеризует как борьбу за власть. Грушевского не любят и за ним не идут потому, что считают его хитрым, неискренним человеком, интриганом, человеком польского воспитания, польской лъстивости, иезуитом и проч. Если бы он очутился во главе Академии, то он бы все захватил для себя и для своих приспешников, кафедра истории Украины была бы все, а остальные кафедры были бы в загоне, обретались бы где-то на задворках, скажем, как кафедра социальной гигиены Корчака. Из этих соображений и такой академик, как Корчак, поддерживает группу Крымского — Ефремова. Грушевскому вообще не верят, не верят его искренности по отношению к Соввласти, боятся, что он может втянуть Академию в какую-нибудь политическую авантюру и тем погубить ее.

На вопрос о том, не являются ли причиной борьбы этих групп их политические расхождения, с/с ответил, что он этого не думает и не располагает никакими данными, которые бы на это указывали. Все же он считает, что Ефремов стоит правее Грушевского. Борьбу же в Академии он объясняет исключительно местническими интересами и борьбой за власть.

О примирении Грушевского с Крымским и о приезде комиссии из Харькова с/с ничего не слышал.

Уполномоченный 4-й группы СО Гольдман

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.3, арк.66. Машинопис. Копія.

№ 51

**ЛИСТ А. КРИМСЬКОГО ДО УКРНАУКИ
З ПРИВОДУ НАУКОВОГО ВІДРЯДЖЕННЯ
М. ГРУШЕВСЬКОГО ЗА КОРДОН**

21 січня 1928 р.

За постановою Історично-філологічного відділу від 19.І 28 р. (протокол № 2, п. 2) при цьому надсилається пояснення акад[еміка] М. С. Грушевського в справі його наукового відрядження за кордон в цьому, 1928 році.

Неодмінний секретар,
академік А. Кримський

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.4, арк.471. Машинопис. Оригінал.

№ 52

**ВИТЯГ ІЗ ПЕРЛЮСТРОВАНОВОГО ЛИСТА
В. ПЕРЕТЦА ДО В. АДРІАНОВОЇ-ПЕРЕТЦ**

23 січня 1928 р.

Ленинград, Надеждинская, 27, кв.15
Варваре Павловне
Адриановой-Перетц

...Здесь зато — новые неприятные впечатления. Грушевский достиг своего, и это издевательство над УАН, называемое не ревизией, а «обследованием» — дело рук его. Да, вот это поистине самая существенная препона к переселению сюда: если он окажется «на престоле», то хоть в воду кидайся... Каверзник большой.

В. Перетц

Верно:

[підпис нерозбірливий]

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.3, арк.43. Машинопис. Копія.

ЛИСТ НАЧАЛЬНИКА СЕКРЕТНОГО ВІДДІЛУ ГПУ
УСРР ТА НАЧАЛЬНИКА 2-го
ВІДДІЛЕННЯ ДО НАЧАЛЬНИКА
КИЇВСЬКОГО ОКРУЖНОГО ВІДДІЛУ ГПУ

30 січня 1928 р.

Надсилаємо витяг зі звіту про ставлення Лизанівського до боротьби в Академії між Грушевським і Єфремовим.

Як видно з нього, харківські кола українського громадянства зрозуміли, що продовження боротьби в Академії між двома українськими течіями, які репрезентують Грушевський та Єфремов, є для нас корисним, і тому стали на точку зору необхідності припинення боротьби. В такому ж дусі писав Лизанівський Черкаському (копію документа ви нам надсилали). З цього ми робимо висновок, що Грушевський, обміркувавши пораду т. Левицького не миритись, вирішив якраз навпаки і помирився з Кримським.

Вплинуло на нього, звичайно, й те, що писав йому Перетц — перспектива бути обраним до Всесоюзної Академії наук.

Звертаємо вашу увагу на те, що Грушевський має намір виїхати за кордон. Крім того, що він пише з приводу цього своїй дружині, ми маємо відомості про те, що в розмові з проф. Янатою тижнів 3—4 тому Грушевський висловлював думку залишити все й виїхати за кордон.

В останньому спецзвіті по ВУАН ви повідомляєте нам про ставлення колективу Академії до комісії*. Ми вважаємо доцільним звернути увагу комісії на це ставлення (через ОПК) з тим, аби були зроблені відповідні висновки.

Додаток: згадане.

Начальник СВ ГПУ УСРР *Горожанин*
Начальник 2-го відділення *Козельський*

Витяг із повідомлення від 25.I 28 р.

Лизанівський говорить:

«Головна наука губить ВУАН і абсолютно не звертає увагу на те, що там відбувається. Я нещодавно одержав лист від Черкаського з Києва. Черкаський, хоча й особисто

* Ідеться про створену 13 січня 1928 р. Комісію для вивчення роботи ВУАН на чолі з Ю. Озерським.— Авт.

неприхильний до Грушевського, все-таки обурений поведінкою стосовно нього. Старого так обурливо третирують, що на його місці я б плюнув і на радянську владу, і на ВУАН, і поїхав би за кордон. Найкращий вихід із становища — це зробити президентом ВУАН Корчак-Чепурківського і заступниками його Єфремова і Грушевського. Неодмінний секретар не потрібен. За певного громадського тиску на Єфремова і Грушевського вони почали б мирно працювати. Цим інтереси української культури будуть певною мірою забезпечені. У нинішній кризі винна, зрозуміло, шкідлива політика наших верхів, спрямована на те, щоб дискредитувати кращих представників української науки. Тепер з'ясувалось з усією очевидністю, що радянські верхи свідомо роздухували кризу в Академії і з задоволенням терли руки, спостерігаючи цю ганебну для українців картину».

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т.3, арк.57—58. Машинопис. Копія.

№ 54

ДОВІДКА НАЧАЛЬНИКА 2-го ВІДДІЛЕННЯ СЕКРЕТНОГО ВІДДІЛУ ГПУ УСРР

14 лютого 1928 р.

Начальнику СОУ тов. Карлсону

В конце декабря 1927 г. Грушевский заявил, что думает со всей семьей уезжать за границу. Жена и дочь его находятся уже несколько месяцев в Вене. Грушевский подал заявление в Историко-филологический отдел ВУАН о заграничной командировке. Несколько раз переводил семье деньги. На предложение Озерского войти в Президиум Академии Грушевский ответил отказом, мотивируя тем, что вопрос этот недостаточно подготовлен в общественных и академических кругах.

Соответствующие меры приняты.

Академик Перетц — сторонник Крымского — Ефремова. Он из Ленинграда писал Грушевскому, склонял его к примирению, прельщая перспективой быть избранным в Союзную Академию. Письма Перетца оказали известное влияние на Грушевского. В средних числах января Перетц приехал в Киев. Есть предположение, что он приехал в

связи с происходящей в Академии ревизией. Грушевский, раскусивший, очевидно, игру Перетца, избегает встречи с ним. О деятельности Перетца в Киеве данных пока нет.

Нач. 2-го отделения СО [ігніс]

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.4, арк.476. Машинопис. Оригінал.

№ 55

**ПЕРЛЮСТРОВАНА ТЕЛЕГРАМА М. ГРУШЕВСЬКОГО
ДО Ф. САВЧЕНКА**

7 березня 1928 р.

Харків, Пушкінська, 62
Федору Савченкові

Не приїду, не здоров. Раджу повертатись зараз. Грушевський*.

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.3, арк.107. Рукописно заповнений бланк.

№ 56

**КОПІЯ ЗВІТУ ПРО ВУАН, НАДІСЛАНА
З ГПУ УСРР ДО КИЇВСЬКОГО ОКРУЖНОГО ВІДДІЛУ ГПУ**

14 березня 1928 р.

Надсилаємо до відома копію звіту про ВУАН.

Додаток: згадане.

Начальник СВ ГПУ УСРР *Горожанин*
Начальник 2-го відділення
СВ ГПУ УСРР *Козельський*

УАН** організувалась в період найбільшого підйому націоналістичних настроїв на Україні. Було мобілізовано всю українофільську професуру, більшістю київську і чор-

* На бланку телеграми є такий напис: «Он, видимо, звал его в Харьков для решения вопроса о ВУАН».— *Авт.*

** У звіті вжито саме цю аббревіатуру, хоча з 1921 р. УАН було перейменовано на Всеукраїнську Академію наук (ВУАН).— *Авт.*

носотенну, оскільки Київ до початку цього періоду був центром чорносотенної професури. До того ж «хвилювання» в Ленінграді та Москві змусили втікати до Києва вже в дні Лютневої революції також значну кількість професорів — українофілів та ін. За увесь час УАН переживала у своїй внутрішній політиці кілька періодів.

I період: мобілізація всіх укр[аїнських] наукових сил до гетьманщини.

II період: при гетьмані вилучення або втеча більш молодих демократичних елементів і посилення чорносотенного угруповання, що домінує дотепер.

III період: за Радвлади у 1921—22 рр., коли укр[аїнські] демократичні елементи дещо акліматизувались в умовах Радвлади і в більшості «пішли в науку», оскільки в інших областях вони ще побоювались. Цей період співпадає з розвитком величезного, що нараховує до 400 і більше членів Українського наукового товариства в Києві, що почало конкурувати з УАН як по лінії науковій, так і національній через слабкість укр[аїнських] національних елементів УАН в цей період і майже повне засилля гетьманців і монархістів або взагалі байдужих. Через те, що УАН йшла (на думку лідерів Українського наукового товариства) по лінії найменшого спротиву в національному питанні, а також через те, що вона не пропускала в Академію прибічників Українського наукового товариства, між ними розгорнулась жорстока боротьба, що завершилась злиттям УАН з Українським науковим товариством, хоча й з збереженням рівноваги при розподілі місць впливу тощо.

Це був характерний приклад якнайтіснішої співпраці і злиття (перед спільною небезпекою — більшовизмом) українських демократичних і соціалістичних елементів з гетьманськими українськими і монархічними російськими, але від цього злиття виграли цілком монархічні групи. При підготовці нового статуту УАН працювала паритетна комісія, яка в статуті передбачила всі права для загальних зборів і ради, входження більших кадрів в кількість академіків тощо, щоб забезпечити собі в майбутньому перемогу простої більшості через майбутню більшу кількість тих, хто входить до УАН. Однак академічне ядро (старе) цей статут вже в Харкові, під час підготовки і проходження через держоргани і навіть згодом, під час редагування, змінило в бік збільшення прав Президії та Управи і надання декларативного права загальним зборам і «Раді».

Крім того, УАН навіть самий статут одержала незвичайно — через Губернський відділ народної освіти, і в іншій редакції, ніж було надруковано в узаконеному розпорядженні уряду.

Цим статутом надаються всі конкретні розпорядчі права лише тільки Президії та Управі, інші так звані керівні органи лише декларативні. Одержавши цю владу за статутом, «старі» почали витискати більш молодих вчених і створили незвичайну мерзенну сервілістичну обстановку.

З приїздом Грушевського всі соціалістичні і демократичні елементи Академії почали сподіватись на те, що Грушевський буде на чолі УАН і таким чином Академію перетворить на «справжній осередок української демократичної культури». Це не справдилось, оскільки, зрозуміло, стара акад[емічна] група не хотіла здати позицію. Почалась боротьба, що ведеться до цього часу. В колах української інтелігенції теперішня УАН не є центром української національної культури, як за своїм національним складом (небагато українців), так і за своєю лінією поведінки...

Наукові заслуги УАН у порівнянні з іншими академіями в цілому невеликі (для більш точних формулювань це питання слід вивчити). З надією як на осередок укр[аїнської] національної культури нині на УАН не дивляться і створюються інші організації, хоча деякі з них для надбання наукових форм закріплюють союз з УАН.

Через те, що УАН не в змозі нормально працювати (завдяки боротьбі цих двох основних світоглядів) вона більше зайнята чварами і обопільним послабленням ворогуючих сторін.

Популярність чи база Єфремова та Кримського все-таки дуже велика в УАН, і при виборах є вірогідність їхнього обрання.

Зв'язок із закордоном УАН має, не дивлячись на запевнення у протилежному. Цей зв'язок неофіційний, через довірених осіб, але значно більш суттєвий. Основна політична лінія УАН — це пристосування до обставин, неспротив могутньому «злу», яким, на її думку, є більшовизм, прагнення послабити акти некультурності, жорстокі сторони радянської дійсності. Не надто міцна, «в міру» лояльність, щоб у випадку наступу капіталу мати можливість виправдатись за співпрацю з більшовиками.

По суті, в науковому відношенні — продовження старої буржуазної наукової жвачки (за деякими винятками). Прагнення пустити в очі порох «вченості» й довести свою

недосяжність і необхідність для радбудівництва. Українські демократичні кола чекають на оновлення УАН з тим, одна-че, щоб націоналістичні тенденції були виявлені сильніше, щоб УАН під виглядом наукового центру стала фортецею українського націоналізму.

Вся УАН в цілому (обидві її групи) мають все-таки величезні зв'язки з усім населенням України, переважно — українцями, щупальці і нитки існують у багатьох містах, і всі нібито наукові інтереси завжди пов'язують з національними намірами тощо.

Все це слід розробити як належить, а не так похашцем.

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.3, арк.112—114. Машинопис. Копія.

№ 57

**ВИТЯГ
ІЗ ПЕРЛЮСТРОВАНОГО ЛИСТА К. АНТИПОВИЧА
ДО М. СЛАБЧЕНКА**

23 березня 1928 р.

Одеса, Майстерська, 25, пом. 22,
до професора М. Є. Слабченка

Любий Михайло Єлисейович.

Надіслав Вам мою статтю.., а тепер виконую свою обіцянку й пишу Вам листа про наші київські справи. Спочатку про обстановку, так би мовити, об'єктивну, а потім про людей. Треба констатувати, що публіка в цілому, суспільство все значно зросло в своїй свідомості, не так загальній, як особливо в національній. А тому суспільство живе різноманітними «слухами», справами, комбінаціями. Багато говорять, багато будують різних планів, комбінуючи особисто біля Академії. В Академії цілковитий розлам. Викликали до Харкова верхівку для того, щоб вони були статистами в справі з великою поразкою. Кримсько-Єфремівська доба, певно, закінчується й закінчується не славно, на жаль, правда. Якось люди сходять зі сцени. Правда, доби Грушевського не буде, але якась інша доба укр[аїнська] науковська розпочнеться без сумніву...

Згідно:

Іванова

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.3, арк.135. Машинопис. Копія.

ВИТЯГ ІЗ ОПЕРАТИВНОЇ ЗАПИСКИ
ПРО ЗАГАЛЬНІ ЗБОРИ ВУАН

3 травня 1928 р.

Сегодня, 3.V, состоялось Общее собрание Академии, посвященное перевыборам Президиума. Собрание было открытое... В начале собрания, когда стали избирать председателя собрания, Тутковский предложил кандидатуру тов. Скрыпника, кто-то предложил кандидатуру Вернадского *. Скрыпник получил только несколько голосов, и Вернадский прошел в председатели подавляющим большинством. Секретарем собрания избран был Птуха. С/с говорит, что предложение Тутковским кандидатуры Скрыпника было большой бестактностью, а то, что Скрыпник своей кандидатуры не снял, расценивается как ляпсус с его стороны... Предложением Тутковского кандидатуры Скрыпника все возмущены и вспоминают то время, когда Тутковский предложил избрать Деникина в Совет университета.

На повестке дня стоял один только вопрос: избрание Президиума Академии. Приступили к выборам. В президенты была выставлена только одна кандидатура — Заболотного. Он получил 39 голосов — за, т. е. прошел единогласно, ибо 40-й голос был его. Сам он воздержался. Кандидатами в вице-президенты выставили 2-х человек — Воблого и Симинского... Первым голосовали Воблого, который получил 30 голосов — за, 5 — против, при 5-ти воздержавшихся. Когда дошла очередь до кандидатуры Симинского, последний заявил, что свою кандидатуру снимает. Против Воблого голосовало 5 чел. из числа 7-ми представителей Наркомпроса. Из академиков никто не голосовал против. Воздержались по кандидатуре Воблого остальные 2 представителя Наркомпроса, Грушевский, Тутковский и Плотников. Все остальные академики голосовали за него. В неперемненные секретари Мельников-Разведенков выставил кандидатуру Корчак-Чепурковского. Перетц назвал Крымского. Корчак получил 6 голосов — за, 17 — против, при 16-ти воздержавшихся. Крымский получил 26 гол[осов] — за, 8 — против, при 6-ти воздержавшихся. Против Крымского голосовали 7 представителей Наркомпроса и Тутковский... Таким образом,

* Так у документі. Йдеться про В. Вернадського. — Авт.

избранными оказались: президентом — Заболотный, вице-президентом — Воблый и непременным секретарем — Крымский...

С/с отмечает, что сейчас все очень хорошо стали относиться к Грушевскому и говорят, что он себя вел в последнее время «цѣлком по-громадському». С/с рассказывает, что несколько времени назад Грушевскому предлагали от Наркомпроса кандидатуру вице-президента, но он отказался, заявив, что согласится на этот пост только в том случае, если он будет выставлен и избран самой Академией. Этим фактом все, по словам с/с, очень тронуты...

По словам с/с, впечатление от перевыборов и главное (от) поведения представителей Наркомпроса самое неблагоприятное. Особенно неприятно поразило всех то, что против Крымского голосовали все семь представителей Наркомпроса, и этот факт отмечают как неприятную демонстрацию.

Уполномоченный 4-й гр. СО Также

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.3, арк.168—169. Машинопис. Копія.

№ 59

ВИТЯГ ІЗ МЕМОРАНДУМУ КИЇВСЬКОГО ОКРУЖНОГО ВІДДІЛУ ГПУ

23 травня 1928 р.

4. Об Украинской Академии наук

В номере газеты «Діло» от 13 мая с. г. помещена корреспонденция академика К. Студинского из Киева, датированная 3 мая — днем перевыборов Президиума. Корреспонденция эта представляет огромный интерес тем освещением, которое оно дает положению в Академии и выборам Президиума. Не подлежит сомнению, что хотя корреспонденция подписана Студинским — действительным автором или во всяком случае инспириатором ее является академик М. Грушевский. Так или иначе она отражает настроение этой группы. Лейтмотивом этой корреспонденции является мысль о том, что старый Президиум Академии в лице Крымского и Ефремова представлял и защищал интересы русской группы академиков и, с одной

стороны, не привлекал новых академиков из числа украинских ученых, а с другой стороны, вел борьбу с украинской частью академии. Студинский указывает, что в Академии украинцы составляли меньшинство и то из числа 39 украинцев только 20 чел. писали по-украински. В этих заключениях Студинский базируется на данных обследования УАН комиссией т. Озерского. Наркомпрос Студинский выводит в своей корреспонденции в роли защитника украинских интересов в Академии. Студинский говорит, что на пост Президента и вообще в Президиум при создавшейся ситуации невозможно было провести представителей украинской группы, и поэтому Наркомпрос остановился на кандидатуре акад. Заболотного, «очень крупного ученого-украинца». Акад. Воблого он называет представителем русской группы и Крымского. Копию этой корреспонденции мы Вам при сем препровождаем в приложении, поэтому не будем сейчас более подробно цитировать ее. Отметим только, что после корреспонденции Студинского помещено примечание от редакции «Діла». Этим примечанием редакция хотела затушевать впечатление о положительной роли Наркомпроса, которое создается у читателя в результате прочтения корреспонденции Студинского.

В номерах «Діла» за 18, 19 и 20 мая помещена длинная статья за подписью «Лівобічний» под заглавием «За Українську Академію наук». Статья эта в основном проводит те же мысли, какие высказывал Студинский в своей корреспонденции и в таком же духе освещает положение дел в УАН, но делает это значительно более откровенно и резко, чем это мог сделать Студинский в статье за своей подписью. Из содержания статьи ясно видно, что автором ее является либо тот же Студинский, либо лицо, очень подробно и широко информированное последним. Статья вначале имеет пометку «Киев, 8 мая 1928 г.» и носит то же название, что и корреспонденция Студинского. В приложении к настоящей сводке мы посылаем Вам копию этой статьи.

По содержанию этих статей выходит, что борьбу между Грушевским, с одной стороны, и Крымским и Ефремовым — с другой, следует расценивать как борьбу между украинцами и неукраинцами. Крымский несомненно представляет собой интересы неукраинские, и Ефремова ему удалось склонять на свою сторону рядом интриг, а также использованием старинной вражды между Ефремовым и Грушевским. Сейчас становятся ясными слова Грушевского, в свое время сказанные им о том, что в Украинской Ака-

демии наук сидят «люди українству неприхильні». Интересна та часть статьи, которая цитирует интервью Крымского по поводу десятилетия Красной Армии, как легальная попытка доказать двойственную позицию Крымского и нелегальная попытка скомпрометировать последнего перед группами антисоветской украинской общественности.

В Академии сейчас положение очень неопределенное. Новый Президиум не утвержден, а старый от работы всячески отваливает. Жалуется на такое неопределенное положение Н. З. Левченко в письме к Ольге Дмитриевне Багалеи.

Агентура наша ничего определенного сейчас не говорит. В Академии все ждут постановления Наркомпроса с утверждением или неутверждением выборов.

Уполномоченный Главнауки т. Левицкий сообщил нам, что ему совершенно достоверно, хотя пока и не официально, известно, что Наркомпрос вынес уже постановление об утверждении нового Президиума, кроме Крымского, и о том, что выборы непременно секретаря будут произведены наново. Тов. Левицкий говорит, что перевыборы секретаря состоятся скорее всего в конце июня или в начале июля по возвращении акад. Заболотного из-за границы. По словам т. Левицкого совершенно исключена возможность того, что Заболотный и Воблый откажутся от своих постов в случае неутверждения Крымского. Далее т. Левицкий сообщает, что часть рядовых сотрудников Академии хочет каким-нибудь путем отмежеваться от руководящей группы Академии, в результате той атмосферы, которая создавалась, благодаря заявлению т. Войцеховского на заседании Горсовета к заметкам в киевских газетах. Говорил по этому поводу с т. Левицким сотрудник УАН — секретарь месткома Баранович Алексей Иванович, который сказал, что они предполагают в ближайшие дни созвать общее собрание сотрудников УАН и вынести резолюцию об отношении их к поведению руководящей группы. Такую же позицию занимают также, по словам Левицкого, и проф. Гермайзе. Левицкий говорил по этому же поводу с секретарем бюро секции научн. работников Иваницким. Последний дал весьма неопределенный ответ, отговариваясь тем, что это не совсем удобно, но т. Левицкий уверен, что удастся провести соответствующую резолюцию также в Секции научных работников.

Всеобщее удивление вызывает то обстоятельство, что Наркомпрос до сих пор не сообщает ничего о своем

решении по вопросу о Президиуме. Действительно следует отметить, что отсутствие правильных и своевременных информации создает растерянность и вызывает возможность распространения самых невероятных слухов о положении вопроса с утверждением выборов.

5. Об академике М. Грушевском

В свое время мы Вам сообщали свои соображения о возможных планах акад. М. Грушевского поехать за границу и остаться там совсем. В недельной сводке № 1 мы сообщали Вам выписку из письма к Мих. Грушевскому от жены, свидетельствующую о том, что семья Грушевского рассчитывает вернуться в УССР.

В письме от 14.V с. г. в адрес жены в Париж М. Грушевский, сообщая о неопределенном положении в УАН, пишет дальше:

«Неопределенность обостряется еще слухами о неурожае, о будущих финансовых сокращениях и т. д. Сегодня я услышал, что закрыты частные булочные, что у Сорабкопа очереди и т. д. Конечно, переживали мы и худшие вещи, и я теперь не мало не унываю, но говорю, что вам нечего спешить с возвращением... Так я думаю, но в общем ничего не хочу вам навязывать и настаивать. Делайте, как считаете лучше...»

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.3, арк.200—203. Машинопис. Копія.

№ 60

ВИСНОВОК НАЧАЛЬНИКА СЕКРЕТНОГО ВІДДІЛУ ГПУ УСРР ЩОДО ВІДРЯДЖЕННЯ М. ГРУШЕВСЬКОГО ЗА КОРДОН

7 червня 1928 р.

Последние имеющиеся у нас данные свидетельствуют о том, что академик М. С. Грушевский упорно стремится выехать за кордон. В нашем распоряжении имеется копия письма жены Грушевского к нему, в котором она, вспоминая, как они 4 года назад приехали в СССР, пишет: «Столько за это время всякого бывало, что верить не хочется, что всего 4 года; хватило бы на восемь и еще на больше. Поэтому совершенно необходимо, чтобы ты сменил атмосферу».

Жена и дочь Грушевского в настоящее время находятся за границей (под Веной).

Имеются основания полагать, что после недавних провалов Грушевского в Академии (неизбрание его) он думает совершенно выехать из СССР, что политически для нас невыгодно.

Из этих соображений СО ГПУ УССР считает необходимым в выдаче разрешения на выезд Грушевскому **отказать**.

Начальник СО ГПУ [пiгнис]

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.4, арк.480. Рукопис. Оригінал.

№ 61

ЛИСТ НАРКОМА ОСВІТИ УСРР М. СКРИПНИКА ДО ЦК КП(б)У

16 червня 1928 р.

У зв'язку з виборами нових академіків до Всесоюзної Академії наук НКО вважає необхідним, аби наукові та учбові заклади та громадські організації виставили додатково декілька кандидатів з України до Всесоюзної Академії наук.

Такими кандидатами можуть бути:

а) по лінії фізико-математичній: акад. Крилов, акад. ВУАН, член-кореспондент Всесоюзної Академії, акад. Бернштейн, член закордонних академії, акад. Граве;

б) по лінії хімічній: акад. Писаржевський, член-кореспондент Всесоюзної Академії, акад. Плотников, акад. ВУАН;

в) по лінії соціально-гуманітарній: акад. Грушевський, акад. Багалій. (Виставлення кандидатури акад. Кримського на вакансію катедр сходознавчих в сучасний момент НКО з політичних міркувань вважає за недоцільне).

Прошу поставити це на ЦК КП(б)У.

Нарком освіти *Скрипник*

ЦДАГОУ.— Ф.1, оп.20, спр.2705, арк.17.
Машинопис. Оригінал.

№ 62

**ВИТЯГ ІЗ СПЕЦЗВЕДЕННЯ КИЇВСЬКОГО
ОКРУЖНОГО ВІДДІЛУ ГПУ**

27 червня 1928 р.

О возвращении из-за границы
семьи Грушевского

Жена и дочь академика М. Грушевского, находившиеся продолжительное время за границей — в Галиции, Австрии, Франции и Германии, на днях вернулись из этой поездки и прибыли в Киев.

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.3, арк.259. Машинопис. Копія.

№ 63

**ОПЕРАТИВНА ЗАПИСКА
СЕКРЕТНОГО ВІДДІЛУ ГПУ УСРР**

13 липня 1928 р.

Книгоспилка дала заказ Плужнику написать роман или повесть на национальную тему. Плужник по этому поводу говорил, что он его писать не будет, хотя этот заказ от Книгоспилки и взял. Отказывается он от этого потому, что если он напишет то, что хочет писать, то все равно не напечатают, цензура не пропустит. Он поэтому совсем отказывается писать это. В дальнейшем зашел разговор об Академии наук, о нацработе и пр. Плужник хвалил Грушевского и говорил, что он единственный человек, который проводит национальную работу. Плужник считает, что Грушевский ориентируется на пролетариат и правильно делает, потому что теперь нужно только ориентироваться на пролетариат и в этих условиях можно проводить национальную работу. Зерова же он считает карьеристом от украинства. Он увлекается украинским языком так же, как и увлекается старолатинским и на этом строит свою карьеру. Ему импонирует, что о нем говорят, что он стоит в оппозиции, но в действительности он не украинец. Ефремов держится своих старых народнических убеждений и, конечно, ничего не может делать и не делает. И по мнению Пидмогильного, только один Грушевский проводит нацра-

боту, который правильно делает, что ориентируется на пролетариат.

И Плужник и Пидмогильный говорили, что Юр. Меженко стоек в своей национальной линии и от нее не отступит, даже если бы это грозило ему личными неприятностями.

Пидмогильный собирается ехать за границу. По мнению с/с, вряд ли его поездку могут использовать для связи с заграничными украинскими кругами, так как Пидмогильного считают слишком советским для того, чтобы ему здесь поверили и дали такого характера поручение.

Уполн. 4-й группы СО Гольдман

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.3, арк.279. Машинопис. Копія.

№ 64

**ЛИСТ ЗАВІДУЮЧОГО
АГІТАЦІЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКИМ ВІДДІЛОМ
ЦК ВКП(б) А. КРИНИЦЬКОГО ДО ЦК КП(б)У**

29 вересня 1928 р.

Совершенно секретно

Весьма срочно.

В связи с началом работы подкомиссии Академии наук к выбору кандидатов немедленно разверните кампанию в печати и в общественно-научных организациях, точно руководствуясь письмом от 4.08 за номером 5390-С,

за кандидатов:

Бухарина, Деборина, Лукина, Фриче, Губкина, Кржижановского, Вильямса, Покровского, Рязанова, Базарова, Маслова, Грушевского, Бернштейна, Крылова,

против кандидатов:

Гюнтера, Железнова, Егорова, Кистяковского, Дояренко, Надсона, Фреймана, Челпанова, Гензеля, Любавского.

Зав. АПО ЦК ВКП(б) Криницкий

ЦДАГОУ.— Ф.1, оп. 20, спр. 2705, арк.26.
Машинопис. Оригінал.

ІЗ ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ВУАН

9 жовтня 1928 р.

Выступления против Ефремова — статьи Хвыли — вызвали значительный интерес в кругах украинской общест-венности. Это выступление расценивается как ответ киевских и харьковских партийных кругов на события в Академии наук, которые были в мае с. г. Академик Корчак-Чепурковский и близкие к нему считают, что это есть артиллерийская подготовка к более решительным мерам в отношении Ефремова...

Корчак и др. считают, что, выступив с ответной статьей в «Діло»*, Ефремов сделал большую ошибку, т. к. этим самым принял весь удар против прежнего руководства Академии наук на себя, и таким образом получилось, что политика прежнего Президиума была политикой не Крымского — Ефремова (в том смысле, что всю политику творил Крымский и выставлял Ефремова во всех острых моментах), как это было в действительности, а наоборот, что это была политика Ефремова — Крымского. Этим выступлением, таким образом, Ефремов принял все на себя, а Крымский остался в стороне, и это была со стороны Ефремова большая ошибка.

Все это надо учитывать еще и в связи с положением, создавшимся в 1-ом отделе вообще. Там, с одной стороны, имеется группа Грушевского — из него, Студинского и Тимченко, и группа Ефремова — Крымского, куда входят, помимо них, Лобода, Перетц, Новицкий и др. Таким образом, перевес в 1-ом отделе имеется на стороне группы Ефремова — Крымского. Выступление Студинского в «Діло» исходило, конечно, от всей группы Грушевского и имело целью усиление позиций именно этой группы.

По мнению с/с сейчас в этой истории с Ефремовым вину на Грушевского не сваливают, по крайней мере ему об этом никто не говорит.

Уполном. 4-й группы СО Гольман

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.3, арк.339—340. Машинопис. Копія.

* Ідеться про виступ С. Ефремова у львівській газеті «Діло» із статтею «Про двох лицарів — одного під забралом, другого так» у відповідь на статті К. Студинського та Лівобічного.— Авт.

№ 66

ВИТЯГ ІЗ СПЕЦЗВЕДЕННЯ КИЇВСЬКОГО ОКРУЖНОГО ВІДДІЛУ ГПУ

10 жовтня 1928 р.

Об Институте первобытной культуры

Украиной утвержден организуемый академиком Грушевским Институт первобытной культуры. По данным с/с, Грушевский, являющийся противником марксистской социологии и проводящий в своих работах народническую точку зрения, будет, безусловно, в этом же направлении использовать и работу нового Института. По мнению с/с, этот Институт по своему замыслу является учреждением, которое сможет в нужную минуту стать «Украинским социологическим институтом».

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.3, арк.333. Машинопис. Копія.

№ 67

ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО М. ГРУШЕВСЬКОГО

16 жовтня 1928 р.

Настроение некоторых сотрудников Кооперативного института таково, что «тонкая работа ведется против украинских ученых, работа планомерная и хитрая. Сегодня поднимают кампанию против Ефремова и в то же время выставляют кандидатом в члены Всесоюзной Академии Грушевского. Это же подход. Ведь через несколько времени * начнут поход против Грушевского. Глуп тот, кто верит».

Верно: Гольдман

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.3, арк.340. Машинопис. Копія.

* Так у тексті документа.— Авт.

ПЕРЛЮСТРОВАННИЙ ЛИСТ В. ВИННИЧЕНКА
ДО М. ГРУШЕВСЬКОГО

6 листопада 1928 р.

Україна, м. Київ,
вул. Короленка, 37.
Істор. секція Укр. Академії
наук. М. С. Грушевському
з Парижу, від 6.XI 28 р.,
від Винниченка

Вельмишановний Михайле Сергієвичу.

Звертаюсь до Вас із великим проханням. Пам'ятаєте, багато років тому назад у мене був намір писати роман із доби Хмельниччини. Ви були такі ласкаві, що дали мені згоду допомогти мені в цій праці своїми вказівками та матеріалами. Багато причин стало на перешкоді мені в цій роботі. Одне, що дуже тяжко взагалі спокійно розробляти теми з тої минувшини нашої — образливо, досадно, гірко. А по-друге, живе політичне життя притягало більше уваги. Тепер я маю намір відновити свою тодішню спробу, незважаючи на те, що почування від переглядання нашого історичного минулого лишилися в мене ті самі. Зате маю свою увагу звільненою від вимог живого політичного життя й можу присвятити її літературній праці. Отже тепер ще раз звертаюся до Вас з тим самим проханням, що колись: допомогти мені своїм знанням тої доби нашої історії. Звертаюсь до Вас, як до найбільшого авторитету й знавця нашого історичного минулого. Будьте ласкаві, порадьте мене, які саме матеріали могли б найкраще, найекономніше стати в пригоді при цій роботі. Я вже маю от що: все, що має по цьому питанню Наук. Т-во ім. Шевченка. Заходами В. Дорошенка Т-во вислало мені всі ті числа Записок, де був уміщений якийсь матеріал, дотичний до доби Хмельниччини. Так само «Джерела до історії України» (4 томи). Крім того, я маю ще Костомарова «Богдан Хмельницький». Оце й усе. Розуміється, цього мало, щоб бути, як слід, підготовленим до совісної, історично-обґрунтованої мистецької праці.

Вам краще знати, що саме ще треба мені мати для цього й де його здобути. Чи не були б Ви добрі, або прислати мені список тих матеріалів, що слід їх мати, з указівками, де їх знайти, або ж, як що така ласка Ваша, доручити кому-небудь зібрати те, що можна зібрати на Вкраїні, і вислати

мені. Я боюсь, що мені самому здобути з України матеріал буде дуже важко. Гроші, які будуть потрібні на купівлю книжок, той, хто робитиме це збирання, може взяти в видавництві «Рух». Я вже написав «Рухові», щоб він, на випадок, як хто від Вашого імени звернеться до його за грішми, видав негайно всяку суму.

Якщо Ви не відмовите мені в Вашій допомозі, то, сподіваюся, Ви не помините своїми вказівками таких моментів, як тодішній побут, право, державний устрій, Запоріжжя, освіта, — вибачте, що про це пишу, але я сам в цих пунктах надто почуваю недостатність свого знання. Якщо можна мати мапу України тієї доби, а так само Січи та кордонів з іншими країнами, це б мені дуже допомогло в географічній орієнтації.

Маючи надії, що Ви не відмовите мені в Вашій допомозі, заздальгідь приношу Вам свою гарячу й сердечну подяку.

Наш сердечний привіт Вам і вельмишановній родині Вашій.

З глибокою пошаною *В. Винниченко*.

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.5, арк.10. Машинопис. Копія.

№ 69

**ПЕРЛЮСТРОВАННИЙ ЛИСТ М. ГРУШЕВСЬКОГО
ДО В. ВИННИЧЕНКА**

11 листопада 1928 р.

Париж, 19, 14 Еміль Дю — РО,
В. Винниченку
Із Києва, від М. Грушевського

Високоповажаний Володимире Кириловичу.

Сьогодні одержав я Вашого листа. Щоб не зістатись Вашим довірником, берусь зараз відповідати. (Треба сказати, що я останніми роками майже не листуюсь, з браку часу і з інших причин.) Буду відписувати помаленьку.

Одержавши Вашого милого дарунка, я післав Вам кілька книг на адресу д. Бушона — разом з «думами» Катруси. «Думи» повернулись «за ненаходженням», а книги, мабуть, пропали, бо Ви про них не згадуєте. Спитайте у адресата,

бо книги були цінні — Збірники київський і чернігівський.
Й як же адресувати надалі...

Далі Грушевський пише виключно про використання матеріалів про Хмельниччину.

Згідно:

Также

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.5, арк.20. Машиннопис. Копія.

№ 70

**ДОПОВІДНА НАЧАЛЬНИКА КИЇВСЬКОГО ОКРУЖНОГО
ВІДДІЛУ ГПУ СЕКРЕТАРЕВІ КИЇВСЬКОГО
ОКРУЖНОГО КОМІТЕТУ КП(б)У М. ДЕМЧЕНКУ
ПРО М. ГРУШЕВСЬКОГО**

17 листопада 1928 р.

Сов. секретно

Лично

Об академике Грушевском

По имеющимся у нас данным, академик Перетц во время последнего своего пребывания в Киеве (в октябре этого года) привез из Ленинграда очень интересное сообщение о Михаиле Грушевском. По словам Перетца, когда в этом году в Ленинграде зашла речь о кандидатуре Грушевского в Академию наук СССР, то Ольденбург заявил, что кандидатура Грушевского стояла перед Российской Академией наук еще с 1906 г., но тогда шеф Академии, великий князь Константин Константинович, заявил, что правительство кандидатуры Грушевского не утвердит, как сепаратиста.

Когда в 1914 г. Грушевский был арестован и выслан в Казань, Академия наук, в лице председателя II Отдела, академика Шахматова, обратилась к Константину Константиновичу хлопотать за Грушевского, указывая на научные заслуги последнего. Тогда Константин Константинович заявил Шахматову, что он напрасно беспокоится о Грушевском, так как у него самого есть от Грушевского письмо. С этими словами он вынул письмо Грушевского и прочел его. В этом письме Грушевский писал, что он всегда стоял за единую неделимую, что он человек правых убеждений, что он никогда не думал о сепаратиста.

ратизме, що він був завжди і тепер є верним престолу і проч. Тоді академик Шахматов попросив у Константина Константиновича це письмо, заявив, що воно дуже потрібно Академії. Письмо це було йому передано і зараз воно знаходиться, по словам Перетца, у Ольденбурга. Коли в цьому році на засіданні Комісії по розгляду кандидатур в Академію встав питання про кандидатуру Грушевського, то Ольденбург обо всем цьому заявив, навіть наче прочитав само письмо і при цьому сказав, що з наукової сторони кандидатура Грушевського ніяких заперечень не викликає, але що ця історія повинна бути зарахована Грушевському, як чорна пляма.

По даним нашої агенції, можна сумніватися в тому, що все обстоїть дійсно так, як розповідав Перетц, але, по її твердженням, історія з письмом правдоподібна. Про те, що Грушевський написав письмо такого характеру, киевськими українськими колами стало відомо в 1917 р. і викликало на них неприємне враження. К тому ж перводжерелом цих відомостей є покійний академик Шахматов, людина невідомою чесності.

Начальник КОО ГПУ *Іванов*

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.5, арк.35. Машинопис. Копія.

№ 71

ПЕРЛЮСТРОВАНІЙ ЛИСТ В. ВИННИЧЕНКА ДО М. ГРУШЕВСЬКОГО

23 листопада 1928 р.

Україна, м. Київ,
вул. Короленка, 37.
Істор. секція ВУАН.
М. С. Грушевському
З Парижу, від 23.XI 28 р.,
від В. Винниченка

Вельмишановний Михайле Сергієвичу.

Дякую дуже за Вашого листа та Ваші цінні вказівки щодо матеріалів. Сподіваюся, що я їх зможу виконати й здобути все, що треба, й за кордоном. Якщо ж не зможу, то доведеться й на цей раз одкласти свій намір.

Книжки, видання Істор. секції УАН, я одержав чере. п. Бушона і своєчасно післав через Катерину Михайлівну повідомлення про це разом зі своєю щирою подякою. Мабуть, лист цей десь загубився. Отож іще раз прошу прийняти мою сердечну подяку за цю посилку.

Прошу вибачити, що потурбував Вас своїм листом та проханням.

З правдивою пошаною

В. Винниченко

Згідно:

Также

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.5, арк.32. Машинопис. Копія.

№ 72

**ЗАПИТ НАЧАЛЬНИКА КИЇВСЬКОГО ОКРУЖНОГО
ВІДДІЛУ ГПУ ДО ПОВНОВАЖНОГО ПРЕДСТАВНИКА
ОГПУ в ЛЕНІНГРАДСЬКОМУ ВІЙСЬКОВОМУ ОКРУЗІ**

(Копія — начальникові Секретного відділу ГПУ УСРР)

29 листопада 1928 р.

Серия «К»

Об академике Грушевском

Как нами уже Вам сообщалось, академик Перетц во время работ Комиссии по рассмотрению кандидатур в члены Академии наук СССР находился здесь. По данным нашей агентуры, Перетц привез из Ленинграда следующую новость, связанную с выставлением кандидатуры М. С. Грушевского в члены Академии наук СССР.

Когда в Ленинграде зашла речь о кандидатуре Грушевского, то Ольденбург заявил, что эта кандидатура стояла перед Русской Академией еще с 1906 г., еще тогда Грушевского хотели провести в академики, но шеф Академии, великий князь Константин Константинович, тогда заявил, что правительство кандидатуру Грушевского не утвердит, как сепаратиста и проч. Когда в 1914 г. Грушевский был арестован и выслан в Казань, Академия наук, в лице председателя 2-го Отдела, академика Шахматова, обратилась к [великому князю] хлопотать за Грушевского, указывала ему на научные заслуги последнего и проч. Тогда Константин Константинович заявил — «Вы напрасно беспо-

коитесь о Грушевском, у меня вот есть от него письмо». Константин Константинович вынул при этом письмо Грушевского и прочел его. В нем Грушевский заявлял, что он всегда стоял за единую неделимую, что он человек правых убеждений, что он никогда не думал о сепаратизме, что он был всегда и является сейчас верным престолу и проч. и проч. Тогда академик Шахматов попросил у Константина Константиновича это письмо, заявив, что оно Академии очень нужно. Письмо это было ему передано, и оно сейчас, по словам Перетца, находится у Ольденбурга. Когда на заседании Комиссии по рассмотрению кандидатур в Академии теперь зашла речь о кандидатуре Грушевского, то Ольденбург обо всем этом заявил, даже будто бы прочел само письмо и заявил, что с научной стороны кандидатура Грушевского никаких возражений не вызывает, но что эта история должна быть Грушевскому поставлена, как черное пятно.

Наш источник сомневается, было ли достоверно дело так, как его рисует Перетц, но в украинских кругах, по данным источника, еще в 1917 г. стало известно о наличии какого-то письма Грушевского подобного характера, и это тогда произвело крайне неблагоприятное впечатление на украинские круги. Были об этом слухи и после 1917 г., так что факт обращения Грушевского с такого характера письмом следует, по данным нашей агентуры, считать несомненным.

Все же следует иметь в виду, что как Перетц, так и наш источник, принадлежат к враждебной Грушевскому группе в Украинской Академии наук.

Ввиду особой важности этих сведений, просим Вас, проявляя необходимую осторожность, принять меры к проверке, где и у кого это письмо Грушевского находится.

Начальник КОО ГПУ *Иванов*

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.5, арк.50. Машинопис. Копія.

№ 73

ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО СИТУАЦІЮ В ВУАН

3 грудня 1928 р.

Выступления против Ефремова вызывают в Академии сильное возмущение, что, помимо самого факта гонения на Ефремова вызывается еще и тем обстоятельством, что в не-

которых докладах и резолюциях отмечается, будто бы Ефремов послал статью в «Діло» после Львовских событий. Сам Ефремов показывает другим, будто бы он не интересуется выступлениями против него и даже как-то в разговоре с акад. Василенко, когда последний спросил его, читал ли он, что пишется в газетах, Ефремов ответил, что его это не интересует и он не читает. Несмотря на это, видно, что выступления сильно подействовали на Ефремова. Он даже похудел, осунулся, избегает разговоров.

Вопрос о Ефремове является сейчас самым интересующим сотрудников Академии вопросом, причем дело доходит до очень острого реагирования на обвинения Ефремова. Так, например, не то Демьянчук, не то Лозиев рассказывали, что Заболотный заявил, будто бы в случае применения репрессий к Ефремову он уйдет в отставку с поста президента УАН.

Тот же Демьянчук рассказывал, что Грушевский распространяет сведения о том, что он ходил к Левицкому с заявлением, что кампания против Ефремова принимает безобразный характер, что общественное мнение настроено против этой кампании, что он, Грушевский, склоняется к необходимости организации общественного протеста по этому поводу и что он сам первый подпишет под этим протестом. По мнению с/с, зная Грушевского, можно этой версии не верить, а полагать, что он Левицкому говорил противоположное, а в Академии распускает подобные слухи, будто бы он выступает в защиту Ефремова.

Ефремов написал письмо в секцию научных работников, в котором указывал, что он в своих статьях против Студинского и Ливобичного не имел в виду ни Наркомпро-са, ни Соввласти вообще, а выступал исключительно против Студинского, который оклеветал Академию. Далее в своем заявлении Ефремов указывает, что он против интервенции. С/с говорит, что такого лояльного к Советской власти отношения, какое проглядывает он в письме от Ефремова, не ожидал.

Помощник уполномоченного 4-й группы *Фильштинский*

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.5, арк.55. Машинопис. Копія.

ЗАПИС У ЩОДЕННИКУ С. ЄФРЕМОВА

10 грудня 1928 р.

Рада. Нудьга безкінечна, і балаканина теж безкінечна. Під час засідання підсів до мене Грушевський і зашепотів: «Коли я довідався, що проти Вас мають бути репресії, то заявив Левицькому, що це на Україні викличе обурення і я перший протестуватиму. Левицький переказав про це Скрипникові, що був тоді в Москві, і Скрипник, порадившись з Менжинським, вирішили, що репресії проти Вас були б на цей час політичною помилкою. Та й Хв. Савченко, будши в кінці листопада в Харкові, чув од двох секретарів Скрипникових, що репресій не буде. Оце я хотів Вам сказати, щоб Вас заспокоїти».

Я подякував. Коли б це не під час засідання, то попрохав би, що хай би вони з Савченком про мене менше клопотались. Яка поза: чоловік сам заварив усю кашу, а тепер ще під добротність підшивається.

ДА СБУ.— Щоденник С. Єфремова за 1928 р.
на 169 с.— С.160. Машинопис. Копія.

ПОСТАНОВА ПОЛІТБЮРО ЦК КП(б)У
«ПРО АКАДЕМІЮ НАУК»

9 січня 1929 р.

а) Считать необходимым проведение общественной кампании среди широких кругов интеллигенции с вынесением ряда научными учреждениями и собраниями решений, приветствующих постановление Презид[иума] Академии о Ефремове.

б) Поручить Комиссии в составе тт. Любченко, Скрыпника и Хвыли наметить план проведения этой кампании, а также организационные мероприятия по укреплению влияния Президиума внутри Академии.

в) Принять к сведению заявление т. Скрыпника о том, что им дано указание аппарату НКПроса о принятии к рассмотрению лишь тех вопросов Академии, как

организационного, так и финансового характера, которые выдвигаются Президиумом Академии.

г) Поручить т. Чубарю срочно разрешить вопрос об ассигновании необходимых средств на развертывание Микробиологического института.

д) Признать необходимым изменение нашей линии в отношении материальной поддержки Грушевского.

ЦДАГОУ.— Ф.1, оп.16, спр.6, арк.277.
Машинопис. Оригинал.

№ 76

**ПЕРЛЮСТРОВАНІЙ ЛИСТ НЕОДМІННОГО
СЕКРЕТАРЯ АН СРСР С. ОЛЬДЕНБУРГА
ДО М. ГРУШЕВСЬКОГО**

12 січня 1929 р.

Киев, Паньковская, 9
Акад. Михаилу Серг.
Грушевскому

Многоуважаемый Михаил Сергеевич.

В заседании Общего собрания Академии наук СССР 12 января с. г. Вы избраны в действительные члены Академии наук СССР по наукам историческим.

Уведомляя Вас об изложенном и приветствуя Ваше вступление в Академию наук, считаю вместе с тем необходимым сообщить Вам, что ближайшее заседание Отделения гуманитарных наук состоится 23 января с. г. в 2 часа дня, в Малом конференц-зале Академии наук (Ленинград, Университетская, 5).

Записная книжка Академии наук на 1929 г., со списком действительных членов Академии и расписанием очередных заседаний Общего собрания и Отделений, будет Вам препровождена дополнительно.

Уважающий Вас

Сергей Ольденбург

Верно:

Также

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.5, арк.125. Машинопис. Копія.

№ 77

**ПОВІДОМЛЕННЯ
З БЛОЦЕРКІВСЬКОГО ОКРУЖНОГО ВІДДІЛУ ГПУ
КИЇВСЬКОМУ ОКРУЖНОМУ ВІДДІЛОВІ ГПУ**

11 травня 1929 р.

Серія «К»

По разработке «Киевлянин»

В с. Мироновке того же района нашего округа разрабатывается Омельченко Петр Степанович, проявивший себя в разбрасывании контрреволюционных прокламаций с УНРовским гербом.

В процессе разработки установлено, что Омельченко имеет некоторый круг знакомых, преимущественно в среде художников г. Киева, и в частности знаком с неким художником Грушко. По поступившим недавно сведениям, в сентябре 1928 г. этот Грушко был в с. Мироновке у Омельченко, после чего они вместе через Ржищев ездили в Киев, где присутствовали на каком-то съезде нелегальной украинской организации, на котором якобы был и профессор Грушевский. Сообщая о вышеизложенном, Окротдел ГПУ просит проверить имеющийся у нас материал и сообщить нам результаты проверки.

Врио начальника Окротдела ГПУ начальник УЧОСО Зайц
Уполномоченный Сараев

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.5, арк.249. Машинопис. Оригінал.

№ 78

ІЗ ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО М. ГРУШЕВСЬКОГО

18 вересня 1929 р.

Последние аресты, в частности арест Мандзюка, вызвали разговоры о том, что начинают подбираться к Грушевскому, хотя в то же время кто-то говорил, что Грушевский не хотел принимать на работу Мандзюка и принял его только по настоянию Гермайзе.

Корчак-Чепурковский все подсчитывает, сколько сот рудников Академии арестовано, и каждый день спрашивает, не арестовали ли еще кого-нибудь.

Помощник уполномоченного 4-й группы СО Фильшинский

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.5, арк.300. Машинопис. Копія.

№ 79

ІЗ ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО М. ГРУШЕВСЬКОГО

11 жовтня 1929 р.

Из кругов ВУАН говорят, что сейчас там идет страшный раскол между сторонниками академика Ефремова и акад[емика] Грушевского. Сторонники последнего открыто обвиняют «ефремовцев» в том, что они своим политиканством сильно повредили как ВУАН, так и всему украинскому движению. В ВУАН царит полная растерянность, так как ожидают, что вскоре после разгрома «ефремовцев» ГПУ примется за партию академика Грушевского, в частности постарается дискредитировать и его самого.

Верно:

[ігнус].

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.5, арк.308. Машинопис. Копія.

№ 80

ЛИСТ НАЧАЛЬНИКА СЕКРЕТНОГО ВІДДІЛУ ГПУ УСРР ДО НАЧАЛЬНИКА КИЇВСЬКОГО ОКРУЖНОГО ВІДДІЛУ ГПУ

2 квітня 1930 р.

Серія «К»

В справі «СВУ»

Просимо негайно надіслати спецзвіт про відношення академічних кругів, зокрема Грушевського і його оточення, до процесу «СВУ».

Начальник СВ ГПУ УСРР *Горожанин*

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.5, арк.224. Машинопис. Оригінал.

№ 81

ВИТЯГ ІЗ ВІДОМОСТЕЙ СЕКРЕТНОГО ВІДДІЛУ ОГПУ СРСР, НАДІСЛАНИЙ ГПУ УСРР ДО КИЇВСЬКОГО ОКРУЖНОГО ВІДДІЛУ ГПУ

12 травня 1930 р.

Серія «К»

Про професора Карпеку

При цьому надсилаємо витяг з агентурних відомостей СВ ОДПУ для розробки.

Додаток: згадане.

Начальник СВ ДПУ УСРР *Люшков*
ТВО начальник 2-го відділу СВ *Джавахов*

Професор Київського інститута народного господарства Карпека розповідав Михайлову, з яким вони тільки зараз познайомились, по приводу розкриття к.-р. організації на Україні, що це була дуже велика організація, ставивша своєю задачею формування автономної України, навіть під чим-либ іноземним протекторатом, але при обов'язковому відторженні від СРСР.

На запитання про ролі Грушевського Карпека сказав, що він стоїть в стороні, «важко розгадати, яку лінію веде Грушевський, він повинен бути обережний, так як за ним слідять». До революції він держався австрійської орієнтації, тепер, ймовірно, німецької, во всякому випадку антипольської.

На цьому розмову було перервано.

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.5, арк.252—253. Машинопис. Оригінал.

№ 82

ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО М. ГРУШЕВСЬКОГО

25 червня 1930 р.

В колах академіка Грушевського дуже нервова ситуація в зв'язі з майбутньою чисткою Академії. Об цьому багато говорять, особливо Шамрай, Жуковська, Глушко. Передають різні версії по цьому приводу. Одні говорять, що

чистка сводится к формальности, другие, что она имеет целью выгнать значительное число работников, Глушко заметил, что и он «в случае чего» смог бы «кое-что сказать о самих тех, кто будет чистить», имея в виду некоторых аспирантов м[арксистско]-л[енинской] кафедры.

Верно:
[підпис]

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.5, арк.390. Машинопис. Копія.

№ 83

ВИТЯГ ІЗ СПЕЦЗВЕДЕННЯ КИЇВСЬКОГО ОКРУЖНОГО ВІДДІЛУ ГПУ

Не пізніше 27 червня 1930 р.

Украинская контрреволюция.
О настроениях в кругах
Грушевского

В прошлом мы уже отмечали настроения Грушевского в связи с постановлениями о реорганизации его секции и ухода от него многих комиссий.

На одном из последних заседаний Президиума УАН, где разбирались вопросы исторических секций и Багалий очень осторожно, отмечая заслуги Грушевского, подчеркивал необходимость реорганизации кафедры истории Украины, Грушевский в сильном волнении пустил по адресу Багалия такую фразу: «Од Вас я можу чекати вінок на могилу». Этот инцидент произвел сильное впечатление на присутствующих.

Федор Савченко, описывая этот случай Студинскому, отмечает, что: «Це були тяжкі хвилини дискусії Михаїла Сергійовича з Багалієм. Був один момент, що М. С. наприкінці не міг говорити і ледве не заплакав, коли раз Багалій почав виправити, то М. С. сказав, що від нього він може чекати вінок на свою могилу...».

В связи с этими событиями Грушевский, по данным агентуры, за последнее время стал угрюм, опустил, безразличен и перестал на многое реагировать, а в некоторых случаях отмечается и беспомощное его состояние. Так, например: в вышеуказанном заседании Президиума Грушевский зачитывал свою докладную записку с возра-

жениями против многих моментов реорганизации его секции; когда же Камышан и Багалий, защищая свои позиции, доказали ему неосновательность его возражений и поставили его перед вопросом, берет ли он обратно свою записку или настаивает на ней, Грушевский встал и говорит: «Мені треба порадитись», подошел к Екатерине Михайловне и при всех минуты 2—3 советовался. К этому иронически отнеслись даже сторонники самого Грушевского.

Наш с/с отмечает затишье в лагере «грушевянцев» и отсутствие какой бы то ни было работы в комиссиях Исторической секции. Он сообщает весьма интересный факт, заслуживающий особого внимания.

К Багалию приходил Федор Савченко и в длительной беседе с ним о работе Исторической секции подчеркивал необходимость для себя перейти на «марксистский метод мышления и работы», о чем просил Багалия научить его этому методу.

Случай этот произвел на Багалия сильное впечатление и удивил его. Делившись по этому поводу с проф. Оглоблиным, он (Багалий) доискивался настоящих причин визита Федора Савченко.

С самого начала оба они (Оглоблин и Багалий) подумали было, что это есть тактический шаг со стороны Савченко, действующего, может быть, даже по заданию Грушевского, но затем, проанализировав нынешнее положение «грушевянцев» и то обстоятельство, что к Багалию на поклон приходил уже и Баранович, они пришли к следующему выводу: Савченко, безусловно, учел реальное положение вещей, бесперспективность опоры на Грушевского (Грушевскому и жить-то немного осталось), учел, что сам он, не имея никаких научных трудов, может остаться ни с чем, и решил менять фронт.

Багалий допускает, что Савченко информировал, конечно, Грушевского о «визите», но, тем не менее, скрыл перед ним истинное положение.

Следует отметить, что Федор Савченко, по данным агентуры, в последнее время действительно посещает заседания Багалиевских комиссий, принимая в них активное участие.

Трудно пока судить, насколько этот вывод о перемене фронта Савченко основателен, тем не менее, этот факт весьма знаменателен как характеризующий положение в лагере Грушевского.

№ 84

ЛИСТ НАЧАЛЬНИКА СЕКРЕТНОГО ВІДДІЛУ
ГПУ УСРР ДО НАЧАЛЬНИКА
КИЇВСЬКОГО ОКРУЖНОГО ВІДДІЛУ ГПУ

1 липня 1930 р.

Серія «К»

Про ВУАН

В надісланій Вами доповіді про ВУАН ґрунтовно висвітлено історичні етапи в житті Академії, що в основному докладно охоплювались в Ваших попередніх повідомленнях.

Проте не охоплено в достатній мірі повно сучасний стан ВУАН, настрої шовіністичної частини академіків, настрої групи Грушевського, тобто ті дані, які потрібні, аби правильно орієнтуватись в сучасному стані ВУАН. Отже, на підставі надісланої доповіді не можна зробити твердих висновків щодо наступних перевиборів Президії ВУАН.

З огляду на необхідність мати якнайбільш повну характеристику розстановки сил в Академії, настроїв академіків, просимо вжити термінових заходів щодо посилення освітлення академічних кіл та надсилки нам якнайбільш докладних додаткових матеріалів про сучасний стан ВУАН.

Начальник СВ ДПУ УСРР
Люшков

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.5, арк.393. Машинопис. Оригінал.

№ 85

ІЗ ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО М. ГРУШЕВСЬКОГО

2 липня 1930 р.

Закінчення процесу «СВУ», вимога щодо співробітників ВУАН виявити своє обличчя, утворення комосередку ВУАН, з одного боку, закриття деяких комісій катедри М. Грушевського — з іншого, поставили колектив співробітників цієї катедри перед потребою якось реагувати на ці події. Проте керівник катедри акад[емік] М. Гру-

шевський займав щодо цього позицію невиразну. Серед співробітників ходили чутки, що одного разу, коли ще процес «СВУ» відбувався, співробітники Глядківський і Карачневський нагадали були академіку про потребу висловитися в цій справі і він відповів, що поки процес не відбувся, виступати немає чого. Переказували, що і співробітник Савченко теж нагадував про це і теж його місія успіху не мала. Одного разу кілька співробітників вели розмову про те, що треба, аби колектив співробітників катедри і сам керівник її виступили в пресі з засудженням вчинків «СВУ» і що це треба було зробити раніше, а тепер це майже, що ніщо (було це десь в травні). Прийшли до висновку, щоб хтось переговорив про це з Грушевським, але всі відмовились. З іншого боку, стояла справа з тим, аби вийти з стану так званого «бодота» і активно почати працювати в оновленій Академії так, як цю справу ставлять провідні товариші й комосередок. І згоду на це від академіка Грушевського колектив дістав. Одного разу після розмов про промови на засіданні комосередку, де вимагалось якраз вийти з цього ставлення невиразного, акад[емік] Грушевський сказав: «Ну, що ж, хлопці, активізуйтеся».

Останніми часами увагу всього колективу займає справа чистки. В зв'язку з тим, що у співробітників катедри Грушевського є підстави гадати, що з цією катедрою, яка ідеологічно не зовсім є марксистською, останніми часами ведеться політика згортання, то справа чистки викликає певне занепокоєння...

В працях деяких співробітників помітне бажання стати в своїй роботі на марксистський ґрунт цілком, хоч наскільки це бажання щире, покаже майбутнє.

Вірно:

[nignus]

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.5, арк.394. Машинопис. Копія.

**СПЕЦЗВЕДЕННЯ КИЇВСЬКОГО ОКРУЖНОГО
ВІДДІЛУ ГПУ УСРР ПРО М. ГРУШЕВСЬКОГО**

18 липня 1930 р.

В прошлом мы отмечали наметившийся будто бы отход Савченко от Грушевского к Багалию. Сведения, какими мы сейчас располагаем, подтверждают наши первичные донесения на сей счет.

Это обстоятельство с каждым днем для всех сотрудников Исторической секции становится очевидным. Глушко, Шамрай и Карачковский говорили о том, что Савченко, будучи в Харькове (последними днями), делал доклад на кафедре Багалия.

Отсутствию Ф. Савченко вначале чистки эти же лица относили к тому, что он, Савченко, из Харькова хочет приехать с академиком Багалием, что в действительности и имело место. Причем, как рассказывает Копержинский, Савченко был в прекрасном настроении.

При обследовании комиссии Западной Украины (руководитель Савченко) Карачковский заявил, что работа идет по методу диалектического материализма. Когда же Кokoшко заметил, что по составу самой комиссии этого не видно, Савченко подчеркнул, что фактом такого именно направления в работе комиссии служит то, что комиссией руководят Багалий и Камышан.

Следующим интересным моментом, подтверждающим факт сближения Савченко с Багалием, служит его ответ Кokoшко, что он, Савченко, не раз уже докладывал Багалию о работе комиссии и что Багалий и в дальнейшем просил его информировать о работе.

О том, что академик Грушевский является председателем этой комиссии, упомянуто было между прочим. У сотрудников Грушевского сложилось после этого определенное впечатление, что Савченко начал ориентироваться на Багалия.

Грушевский был очень недоволен тем, что Савченко не позвал даже его на обследование, и выразился так: «БАЧУ, ЩО ФЕДОР ЯКОВЛЕВИЧ (САВЧЕНКО) ЗОВСІМ ХОЧЕ ВІДОКРЕМИТИСЬ З КОМІСІЄЮ».

Вокруг этого сейчас поднялось много разговоров. Коекто (Карачковский, Жуковская) считают, что Савченко хочет быть на хорошем счету у Багалия, но и не хочет окончательно рвать с Грушевским. Об этом свидетельствует то, что Савченко ежедневно в Исторической секции.

В прошлой сводке (№ 10) мы указывали на «бойкот» академиками заседаний комиссий и в первую очередь конкурсной комиссии.

Следует здесь отметить, что Грушевский, проявляя всегда способность протаскивать своих родичей в разные отделы УАН, и на этот раз прибыл на заседание конкурсной комиссии защищать * Шамрая в руководители археологической комиссии.

Когда же последнему дан был отвод, Грушевский разозлился, стукнул дверьми и покинул заседание.

Тов. Камышан (председатель конкурсной комиссии), видя, какой оборот приняло обсуждение этой кандидатуры, оставил вопрос открытым и, посоветовавшись на сей счет в партийном комитете, через 2 дня провел Шамрая ассистентом.

Это обстоятельство понравилось Грушевскому, результатом такого постановления он остался доволен и в разговоре с нашим с/с даже подчеркнул, что «З БІЛЬШОВИКАМИ МОЖНА ПРАЦЮВАТИ, ВОНИ СТАВЛЯТЬСЯ ДО МЕНЕ ОБ'ЄКТИВНО».

Врид начальника КОО ГПУ Лея
Начальник СО Соколов

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.4, арк.510—512. Машинопис. Оригінал.

№ 87

ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО М. ГРУШЕВСЬКОГО

20 липня 1930 р.

Грушевский два раза приходил к Камышану и, разговаривая с ним на общие политические и академические темы, говорил: «Я зараз, як ніколи, стою на радянській позиції і певно мені до кінця віку таки більшовики не довірятимуть».

По мнению Камышана, Грушевский М. С. здесь дипломатничает, если бы он искренно был таким, то он безусловно нашел бы много путей для того, чтобы свое лицо показать (пресса, публичные выступления).

* Так у документі. Треба — рекомендувати. — Авт.

В коридорі ВУАН Грушевський остановив Камышана и говорить ему о чистке: «Це буде все в чекістському порядкові розв'язуватись».

Верно:
[nignus]

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.5, арк.403. Машинопис. Оригінал.

№ 88

ІЗ ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО М. ГРУШЕВСЬКОГО

12 серпня 1930 р.

Переказували, що на другий день, як почалась прилюдна чистка, акад[емік] М. С. Грушевський, прийшовши до приміщення Історичних установ (Короленка, 35), покликав у окрему кімнату Глядківського, Глушка, Карачківського і К. Грушевську і сказав приблизно таке: «Будьте обережні, називаючи себе марксистами; з'явилися чутки, що нібито я (себто Грушевський) декларував, що працюю на марксистських засадах і т. ін. Знаєте, так поширюючи ці чутки, ми наражаємося на велику небезпеку попасти до псевдомарксистів, до яких нас неминуче зарахують».

Коли стали відомі наслідки чистки, то сприйнято це було, як справжній розгром історичних установ Грушевського. Сам академік М. С. Грушевський, підраховуючи «втрати» від чистки, заявив, що відсоток вичищених по цих установах дуже високий, порівнюючи з іншими.

Згідно:
[nignus]

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.5, арк.444. Машинопис. Копія.

№ 89

ІЗ ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО М. ГРУШЕВСЬКОГО

2 листопада 1930 р.

Відношення Грушевського до акад[емічної] чистки негативне. Під час чистки вичистили його прихильників — Щотківського і Жуківську. Останні розповідали іронічно,

як їх везли на чистку в «Арсенал» чи на якийсь завод: «Погрузили нас, як дрова, на грузовик і повезли, ніби на сміховище. А там також не чистка, а насмішка».

Щодо обслідування праці вченого, коли питали, скільки Ви написали за цей місяць, Грушевський цього не схвалює: «Що, вони хочуть міряти працю вченого на метри, чи що? Контролювати треба делікатніше».

Грушевський звичайно не порвав своїх добрих відносин з емігрантами.

Згідно:
[nignus]

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.5, арк.477. Машинопис. Копія.

№ 90

ІЗ ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО М. ГРУШЕВСЬКОГО

12 грудня 1930 р.

М. С. Грушевський по обыкновению расспрашивал о «новостях». Особенно интересовался арестами. Передавал об арестах среди почтовиков. Говорил о том, что Гладкого связывают с делом «СВУ». О Любинском говорил, что не знает причины его ареста. О процессе Промпартии высказывался в том смысле, что в значительной мере здесь имела место «провокация с целью агитации», только для него не ясно, в какую сторону был направлен тут удар — в сторону ли внутреннюю или внешнюю. Во всяком случае он находит это «очень умным шагом» со стороны Соввласти, плохо только то, по его мнению, что повторяются одни и те же приемы — в деле Промпартии много похожего на дело «СВУ», последнее было репетицией первого.

Верно:
[nignus]

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.5, арк.508. Машинопис. Копія.

**ДОВІДКА НАЧАЛЬНИКА
СЕКРЕТНО-ОПЕРАТИВНОГО УПРАВЛІННЯ ГПУ УСРР
І. ЛЕПЛЕВСЬКОГО ТА НАЧАЛЬНИКА СЕКРЕТНОГО
ВІДДІЛУ ГПУ УСРР Г. ЛЮШКОВА ПРО СПРАВУ
«УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ЦЕНТРУ»**

Не пізніше 20 лютого 1931 р.

За несколько дней работы над арестованными по кооперативному делу, несколькими снятым фигурантам по делу «Маршалы» и группой Коссака имеем следующие результаты.

В следственной обработке были арестованные кооператоры Колиух, Высочанский и Черненко; арестованные по делу «Маршалы» бывшие члены УСДРП Лебедеико, Беспалько Семен, Грабовой и Биляч; арестованные по делу «Весна» Коссак, Мельник и взятые по показаниям Коссака Макарушка и Азарко (все, кроме кооператоров, галичане).

В свете показаний всех перечисленных арестованных устанавливается наличие крупнейшей контрреволюционной украинской организации, возглавляемой объединительным центром, в составе которого представлены различные украинские политические партии (социалисты-революционеры, социал-демократы) и общественные круги.

Организация широко развернула работу в различных областях (хозяйственной и идеологической) — кооперация, промышленность, научные учреждения, школа, литература, искусство и т. п.

Организация контактировала своей деятельностью с военно-офицерской организацией, русскими меньшевиками и эсэрами.

Арестованный Колиух показывает, что в 1921 г., согласно решению Громкома и переброске на Украину украинских эмигрантов для ведения контрреволюционной работы, для предварительных переговоров приехал из Австрии бывший член ЦК УПСР Чечель и вслед за ним приехала группа бывших членов ЦК УПСР во главе с Грушевским и Николаем Шрагом, которые занялись созданием организации.

Одновременно с переездом лидеров был организован массовый переезд украинской контрреволюционной эмиграции.

По показаниям Колиуха, Грушевским и Шрагом была

создана контрреволюционная организация, в руководящее ядро которой вошли:

по Киеву — М. Грушевский, Савченко Федор, профессор Веселовский С., профессор Тепило, Высочанский, Дорошкевич, Диброва, Литвиненко и др.;

по Харькову — Шраг, Чечель, Христюк, Мазуренко Вас., Голубович, Лызанивский, Аркад. Степаненко, проф. Попов А., проф. Сулима, член УЧХ доктор Холодный и Линиченко, Евгений Филиппович, Нестор Городовенко, Каргальский и Кудрин.

В организацию также вошел находящийся ныне в Москве бывший член ЦК УПСР Ярослав.

Колиух продолжает развивать свои показания.

Показаниями кооператора Высочанского подтверждаются показания Колиуха о наличии всеукраинской контрреволюционной организации во главе с М. Грушевским, Шрагом, Колиухом, Евгением Филипповичем и др. Высочанский дает показания о расстановке сил организации.

Заслуживают серьезного внимания показания Высочанского о контактировании деятельности организации с группой русских меньшевиков (Канатьев, Вишневецкий, Витман, Гречко) и эсэров (Кононенко, Резников).

Поскольку Кононенко и Резников представляли руководство Украинского филиала ТКП, этот момент приобретает особое значение.

Арестованный Черненко называет тот же состав верхушки организации.

Из показаний вышеуказанных арестованных видно, что кооперативная контрреволюция являлась ответвлением упомянутого центра.

Арестованный Коссак полностью подтверждает все свои показания и сделал заявление о готовности дать исчерпывающие показания о деятельности организации во главе с Грушевским.

Показаниями Макарушки, Мельника, Грабового показания Коссака подтверждаются. При этом подтверждаются данные о наличии организации, в которую входили контрреволюционные элементы галицкой интеллигенции Харькова, являющейся также ответвлением центральной организации.

О наличии галицкой организации получены показания в Одессе от проф. Тарнавского, который арестован по разработке секретного отдела «Табор». Дело «Табор» связано с «Маршалами».

Суммируя первые результаты следствия, можно с уве-

ренностью полагать, что отдельные разработки и групповые дела по украинской контрреволюции являются ответвлениями единого подполья вышеуказанного украинского центра.

Приложение: копии протоколов.

Начальник СОУ ГПУ УССР *Леплевский*
Начальник СО ГПУ УССР *Люшков*

ДА СБУ.— Спр. 59881 фп, арх. № 170,
арк. 1—3. Машинопис. Копія.

№ 92

**ДОВІДКА УПОВНОВАЖЕНОГО СЕКРЕТНОГО
ВІДДІЛУ ГПУ УСРР І. СОКОЛОВА (ШЕЙНІСА)
ПРО М. ГРУШЕВСЬКОГО**

21 лютого 1931 р.

Академия наук.
О Грушевском

Параллельно с установившимся блоком между Грушевским и Воблым за последнее время явно отмечается также сближение Крымского с Грушевским. Первый старается, где только можно еще, Грушевского поддерживать, защищая его по вопросам о закрытии редакции «Україна» и в инциденте с Томашевским и др.

Взаимоотношения бывших сотрудников Исторической секции Окиншевича, а главным образом Барановича с Грушевским осложняются. Баранович в местном ведет открытую борьбу против Грушевского, о чем последний в интимных беседах со своими приверженцами это подчеркивает, указывая на то, что «они» дальше идут, чем коммунисты.

Местное постановление о закрытии журнала «Україна» Гр[ушев]ский расценивает очередным походом против него, причем походом чисто местного значения. Этот вывод он делает на основании разговора с т. Гирчаком. Последний задал вопрос о желании Гр[ушев]ского перенести центр своей деятельности из Киева в другое место. Когда Гр[ушев]ский ответил ему, что ничего не имел бы против переехать в Ленинград, Гирчак не советовал ему этого делать, указывая на необходимость продолжения деятельности в Киеве.

В этой мысли Гр[ушев]ского укрепляет и то, что постановление об «Україне» явилось для Гирчака новостью; что это постановление не было согласовано с Харьковом; что сам Шлихтер почувствовал себя неловко после разговора, по-видимому, на эту тему с Гирчаком. В связи с этим Гр[ушев]ский не знает, спешить ли ему с подачей докладной записки в Наркомпрос по вопросу об «Україне» или выждать и посмотреть, как на это будет реагировать Харьков, т. к. там, по его мнению, есть благоприятные симптомы. Федор Савченко советует Гр[ушев]скому действовать по горячим следам, но он колеблется. Гр[ушев]ский надеется, что не все потеряно; что эта главная его база деятельности не будет отнята.

При этом Гр[ушев]ский подчеркивает, что Киев по своей личной инициативе открыл такой жестокий поход против него, что даже инцидент с Томашевским (почтил память его вставанием) здесь также раздут, а в Харькове ему вовсе не придают никакого значения.

Заметное волнение при всей своей скрытности Гр[ушев]ский проявил во время ареста Любинского. Своим приближенным он давал задания разнюхать, в чем дело, в связи с чем мог он быть арестован. Своих же мыслей не высказывал. Когда же была арестована и его сотрудница Жуковская М. А., то Гр[ушев]ский, в первую минуту взволновавшись, затем назвал арест «подкопом» к нему лично, подчеркивал, что Жуковская к Любинскому никакого отношения, мол, не имеет, а впрочем, говорит он, могут пришить, что захотят: «Аресты, наверно, в связи с с.-р. организацией».

Характерно отметить, что на третий день после ее ареста (Жуковской) Гр[ушев]ский как-то начал безразлично относиться к этому событию, перестал давать деньги на передачи, чем вызвал недоумение и даже возмущение некоторых его приближенных. В данном случае мы имеем простую игру Гр[ушев]ского, т. к. всему коллективу Исторической секции известно, что Жуковская была самая близкая к старику и что называется жила душа в душу. В то время, когда комиссией по чистке Жуковская была снята, Гр[ушев]ский все же ее оставил у себя на работе, но в другой должности.

В связи с тем, что Гр[ушев]ского ограничивают в правах, что против него, по выражению многих, объявлен поход, некоторые из его сотрудников начинают от него отходить не столь из-за принципиальных с ним, Гр[ушев]ским, расхождений, а просто боясь подпасть под немилость.

Вслед за Гавриленко от Гр[ушев]ского отошел Копержинский, ранее очень близко стоявший к старику. Копержинский так свой отход и расценивает.

Знаменательно то, что уходящие от Гр[ушев]ского (Покальчук, Копержинский) быстро находят себе место в Институте им. Шевченко у Дорошкевича и, формально порывая связи с Гр[ушев]ским, фактически остаются его «прихильниками», поддерживая с последним контакт. Не лишне отметить, что, несмотря на то, что Гр[ушев]ский поддерживает самую тесную письменную связь с председателем Института * им. Шевченко Студинским (Львов), он здесь с руководителем местным Институтом Дорошкевичем в связи нами не замечен. Не допускаем отсутствия контакта между ними. Полагаем, что этот контакт именно осуществляется через вышеупомянутых лиц.

Общее впечатление таково, что Гр[ушев]ский сейчас в раздумии, свернуть ли ему работу, прекратить ли борьбу или ее продолжать. Какие-то вести из Харькова дают ему надежду и некоторую уверенность. Настроение его мрачное, но он далек от подавленности.

Уполномоченный СО Соколов

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т.3, арк.551—554. Машинопис. Копія.

№ 93

СВІДЧЕННЯ М. ЧЕЧЕЛЯ

4 березня 1931 р.

Про належність мою до контрреволюційної антирадянської організації проф. Грушевський в своїх зізнаннях, ніби я належав до неї, набрехав.

Слідству мною зроблена заява, що коли мені буде показано свідчення Грушевського, Лизанівського та Голубовича, писані їхньою власною рукою, де іде річ про мою належність до організації, то я під цим підписуюсь.

Я готовий своїм життям ручатись, що ані Шраг, ані Христюк, мої політичні однодумці, не вдіяли нічого ворожого проти Радянської влади, почавши від 1920 р. А коли вони робили, то робив і я.

М. Чечель

Допитав: Южний

ДА СБУ.— Спр. 59881 фп., т.3, арк.7—8. Рукопис. Оригінал.

* Так у документі. Йдеться про Наукове Товариство ім. Шевченка.— Авт.

№ 94

СВІДЧЕННЯ М. ЧЕЧЕЛЯ

5 березня 1931 р.

Визнаю свою приналежність до контрреволюційної організації, що мала на меті повалення радянської влади й до складу якої входили Христюк, Голубович, Євген Філіпович, Лизанівський, Грушевський. Засуджую свою дотеперішню ідеологію, каюсь перед радянською владою в своїх провинах перед нею й заявляю готовність одверто й щиро признатися в дальших свідченнях в усьому, що мені відомо про діяльність цієї організації.

Мик. Чечель

Допитали: Южний, Короленко

ДА СБУ — Спр. 59881 фп., т.3,
арк.9. Рукопис. Оригінал.

№ 95

**ПОСТАНОВА
ПОЛІТБЮРО ЦК КП(б)У
«СПРАВА «НАЦІОНАЛЬНОГО ЦЕНТРУ»
(ПРО ГРУШЕВСЬКОГО)»**

22 березня 1931 р.

Постановили:

Согласиться с предложениями т. Балицкого*.

ЦДАГОУ. — Ф.1., оп.6, спр.8, арк.1—2.
Машинопис. Оригінал.

* Ішлося про арешт М. Грушевського у справі «Українського національного центру». — *Авт.*

№ 96

**ОРДЕР ОГПУ СРСР НА АРЕШТ
М. ГРУШЕВСЬКОГО**

23 березня 1931 р.

Ордер № 9975

Выдан сотруднику Оперативного отдела ОГПУ тов. Соловьеву на производство ареста и обыска гр. Грушевского Михаила Сергеевича по адресу: 2-й Воздвиженский переулок, д.2/3, корпус № 4, кв.102.

Примечание: все должностные лица и граждане обязаны оказывать лицу, на имя которого выписан ордер, полное содействие для успешного выполнения.

Заместитель Председателя ОГПУ *Г. Ягода*
Начальник Оперативного отдела [*nignus*]

ДА СБУ.— Спр. 67842 фп, арк.3.
Рукописно заповнений бланк.

№ 97

**СУПРОВІДНИЙ ЛИСТ ПРО М. ГРУШЕВСЬКОГО
З ОГПУ СРСР ДО ГПУ УСРР**

26 березня 1931 р.

Согласно Вашему запросу направляется материал вместе с личностью арестованного Грушевского Михаила Сергеевича со спецконвоем на распоряжение.

Прибытие сообщите.

Приложение: материал.

Помощник начальника ОЦР ОГПУ
Зубкин
Помощник начальника 1-го отделения
Погобегов

ДА СБУ.— Спр. 67842 фп, арк.2.
Машинопис. Оригінал.

№ 98

ПРОТОКОЛ ДОПИТУ М. ГРУШЕВСЬКОГО

28 березня 1931 р.

Перевод с украинского

Признаю свою принадлежность к контрреволюционной организации, в которую входили также мои сотрудники в прошлом Чечель, Христюк, Шраг, Голубович и др.

Решительно осуждаю всякие попытки борьбы с Советской властью и, понимая полную абсурдность наших устремлений в этом направлении, торжественно обещаю по мере возможности осветить все звенья указанной организации и все те темные силы, которые разными путями готовят вооруженную борьбу с Советской властью.

Михаил Грушевский

Допросил: Южный

ДА СБУ.— Спр. 67842 фп, арк.б.
Машинопис. Копі *

№ 99

ЛИСТ З ОГПУ СРСР ДО ГПУ УСРР

31 березня 1931 р.

При сем препровождаем два удостоверения арестованного нами в Москве академика ВУАН и ВАН Грушевского М. С.

Приложение: удостоверения за № 01/8 и 01/14.

Заместитель начальника СПО ОГПУ
Запорожец
Помощник начальника 2-го СПО
Славатинский

ДА СБУ.— Спр. 67842 фп, арк.1.
Машинопис. Оригінал.

* Оригінал цього протоколу знаходиться в Інституті літератури ім. Т. Шевченка Національної Академії наук України.— Авт.

СВІДЧЕННЯ М. ГРУШЕВСЬКОГО

31 березня 1931 р.

В березні 1924 р. я повернувся на Україну, а в останніх днях приїхав до Харкова, щоб представитися Наркомосові, полагодити свої академічні справи, а zarazом побачитися з віденською групою есерів, що повернулися на Україну передо мною в 1922 році, і вияснити, наскільки показала можливість та підготовча робота, яка плянувалася в Відні. Спинившись в общожитії учених, я відшукав в книгарні «РУХ» Лизанівського, далі Жуківського, і на його помешканні, здається, другого дня зібралися на розмову поворотці з Відня. Були, крім Жуківського, — Чечель, Шраг, Христюк, не пам'ятаю, чи був і Штефан. Я інформував їх про закордонну ситуацію: утворення «Громкому», під проводом Шаповала і Григор'єва, що з'єднав навколо себе українську еміграцію Чехії і видавництво літературного місячника під редакцією Винниченка і Шаповала і заходи коло об'єднання есерів Шаповалівського напрямку з галицькими радикалами. Від поворотців довідався, що вони з тактичних мотивів рішили закрити свою парторганізацію і натомість приступити до декларації ріжних громадських українських елементів, що мала придбати їм довір'я Уряду через засудження давнішніх розходжень з компартією в минулому і приречення лояльністю в будучности і відкрити декларантам шляхів довпливових позицій і можливість на цім ґрунті суголосних елементів. Текст такої декларації, ще перед моїм приїздом, виготовив Ол.Понів, здається, але поворотці його не ухвалили і доручили Чечелеві перевести зміни в редакції тексту.

На обіді у Лизанівського — де були ще присутні Голубович, Петренко і, можливо, ще котрісь з старого ЦК, я вислухав їх інформацію про роботу, переведену нами спільно з поворотцями в напрямі збирання есерівської периферії, конференції, переведеній в Харкові і в Києві, і налагоджування роботи. Брати участь в декларації старий ЦК вважав для себе зайвим і непотрібним, він сподівався цілком сприятливих умов для себе після відбутого процесу і без яких-будь декларацій.

Після того відбулося спільне зібрання обох груп в приміщенні Жуківського; були присутні — Чечель, Шраг, Христюк, Жуківський, Штефан, Лизанівський, Голубович,

Петренко, полагожене було питання про надходження щодо участі в декларації, старий ЦК не братиме в ній участі, поворотці мають тактичні мотиви для об'єднання соціальних мотивів. Дебатовано питання про організацію... і програмні питання. Збирання українських земель (Соборної України), організації державної влади (обговорювались два варіанти демократичної республіки і радянської Республіки без комуністичної системи), соціально економічна структура і чи додержуватися в принципі 4-го Універсалу в земельній справі, чи відступити, в які межі ставити націоналізацію промисловості, охорону праці, військові справи, утворення голубої гвардії і територіяльної армії. Сі програмні питання, одначе, зачеплювано побіжно. Вичерпуючу дискусію, мабуть, переводили на іншій зібранні, коли я був у Харкові, в дорозі до Москви і Ленінграда в науковім відрядженні до архівів і з поворотом звідтіль в жовтні. В котрийсь раз, мабуть, була нарада приблизно в тім же складі, але в присутності іще неесерівських суголосоких елементів. Обміркувавши, доручили мені дати політичним пунктам літературну форму. На тій нараді виясвився склад керівного осередка, що в міру того, які питання виявляли вияснення, народжувалися в сій справі. Се були: Чечель, Лизанівський, Голубович, Жуківський, Шраг, Христюк, Штефан, Мазуренко, Филіпович. Найбільш авторитетну позицію посідали Чечель і Лизанівський. Певне першинство честі, морального авторитету пристосовано мені, хоч брати потім участі в ухвалах мені не доводилось. Кожен репрезентував якусь ділянку чи ланку організаційної роботи, в якій працював і Лизанівський і я в культурно-науковій, Чечель, Голубович, Мазуренко в економічно-промисловій, Жуківський, Штефан, Христюк в кооперативній та військовою організацією слідив з центру Лизанівський, а безпосередньо вели її брати Коссаки, Максимович і Яворський. Зв'язок з Києвом держав Черкаський.

Дальше свідчення даватиму про організаційну роботу в Києві, про діяльність організації в ланках: культурно-науковій, промислово-економічній, кооперативній, військовій (УВО), повстанській і закордонних зв'язків.

М. Грушевський.

Допросил: Южный

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.8, арк.33—35. Машинопис. Оригінал.

ІЗ СТАТТІ А. ХВИЛІ
«БУРЖУАЗНО-НАЦІОНАЛІСТИЧНА ТРИБУНА
(ПРО ЖУРНАЛ «УКРАЇНА»)»

Березень 1931 р.

Можна простежити, як протягом кількох років журнал «Україна», порушуючи низку важливіших питань, систематично подавав їх в антипролетарському, буржуазному дусі. Але, може, в той же час журнал, поставивши перед собою завдання висвітлити історичні події з далеких часів розвитку історії України, не згадував про питання останніх десятиріч історії України? Може, замість того, щоб стати дійсно науковим журналом, збився на виключно архівний журнал, що подавав матеріали не оброблені, без відповідних коментарів?

Журнал «Україна» не став архівним журналом. Він відгукнувся на низку важливіших політичних подій, побуржуазному висвітлюючи їх. Отже, подаючи матеріал з історії України, давав цьому матеріялові «оформлення». Ми не маємо змоги подати розробку цілого комплексу всіх чисел журналу за кілька років його роботи. Але ми наведемо кілька ілюстрацій до того, щоб показати, як саме журнал, не обминаючи питань надзвичайно значної політичної ваги, ставив їх проти нас, проти пролетарського розуміння історії.

Переглядаючи журнал, ви взагалі не побачите якоїсь розробки з питань робітничого руху. Так званий «науковий журнал українознавства» Української Академії Наук, по суті, переважно є журнал, що говорить про роботу української буржуазної інтелігенції минулих часів, який в значній мірі є сімейний архів оцієї української буржуазної інтелігенції та українського панства, де містяться такі матеріали, як листування навіть найінтимнішого порядку.

Про що дзвонять дзвони...

В той же час, як ми вже сказали, на фоні цих матеріялів редакція ставить низку важливих політичних питань. В нашій пресі вже згадувалося про те, як у 4 числі «України» за 1926 р. у статті «Ганебній пам'яті», що її написав академік Михайло Грушевський з нагоди 50-х роковин Емського закону царя-«освободителя», розгорну-

то перед нами думку про те, що в умовах диктатури пролетаріату, в умовах радянської дійсності є небезпека, є надзвичайно важливі симптоми, які свідчать про те, що в нашій дійсності радянській є можливість повернення до того стану, в якому була Україна 1876 року. Кажучи про те, в якому стані перебувало «українознавство» напередодні 1876 року і в якому стані воно опинилося після Емського закону царя-«освободителя», Михайло Грушевський нагадує, як царська бюрократія, як вся армія попів, учителів, чиновників нівечила й нищила українську культуру і як все ж таки, нарешті, «українство» перемогло.

Кажучи про це ганебне минуле з історії України, Михайло Грушевський знаходив в окремих неправильних виступах, що були на тодішній сесії Всесоюзного Центрального Виконавчого Комітету, матеріали для того, щоб казати про можливість повернення України до того стану, в якому вона була 1876 року.

«...Але затоплений дзвін 1876 року, видимо, досі дзвонить, і його гук, в хвилях революційного затишку, бентежить слух патріотів панрусизму. І це понуджує нас присвятити кілька слів ганебній пам'яті «юзефовичівського закону» в п'ятидесяту річницю його породу во граді Емсі 30 травня 1876 року».

Як бачимо, редактор журналу «Україна» досить недвозначно каже про небезпеку повороту до того стану України, в якому вона була за часів царату.

«Але майже нікому, або таки й нікому поза свідомою українською інтелігенцією* не здавалось можливим, тим менше — бажаним, щоб українська культура, слово, творчість стали рівнорядними з великоруськими або краще сказати — зайняли таке місце в житті України і сповнили для неї такі ж функції, як для Великої Росії сповняє культура великоруська, інакше звана російською, чи руською. Отже, коли тепер на такому становищі серйозно стали не тільки «невідповідальні українські гуртки», як колись за царських часів, а керівники Української Республіки, члени Всесоюзного Центрального Комітету, — се наповнило тривогою, як бачимо, дуже й дуже багатьох ревнителів руської культури і руської державности. Почулися їх голоси не тільки в обивательських розмовах, у викриках білої емігрантської преси, але й у всесоюзних дебатах».

Відсіч, яку давали представники Української Радянської

* Курсив наш. — А. Х.

Республіки, що є члени Всесоюзного Центрального Виконавчого Комітету, відсіч неправильним виступам, — М. Грушевський поспішає «підтримати» досить своєрідно. Він натякає на те, що в цьому виступі відчувається «спорідненість» мотивів боротьби «українства» за Україну в минулому і тої роботи, що провадять зараз представники Радянської України на Всесоюзній сесії ЦВК. Характеристично, що, на думку Грушевського, «нікому поза свідомою українською інтелігенцією не здавалось можливим» розв'язання українського національного питання... Про те, що пролетаріят, борючись проти капіталізму, ставив розв'язання національного питання до своєї програми, про те, що тільки пролетарська революція принесла правдиве розв'язання українського національного питання, — про це Грушевський мовчить...

Збентежений «небезпекою» повороту України до старого часу уярмленого становища Грушевський каже далі:

«Але закріпити на вічні часи те підрядне становище, на яке звели українську культуру царські заборони, ту дистанцію, яку вони витворили між державною великоруською культурою і культурами провінціальними і в першій лінії — найбільш претенціозною і небезпечною між ними — культурою українською. Забезпечити за великоруською культурою абсолютну гегемонію. Дати великоруській мові, літературі, історії і т. д. під різними аспектами ролю обов'язкових і пануючих предметів у шкільнім навчанні. Зіставити місцеві культури при «домашнім ужитку», а за великоруською культурою — значення «окна до Європи»: тої форми, в котрій світова творчість має доходити до знання, свідомости і вжитку «менших народів» (зайвість перекладів на українську й інші мови, коли всі ці провінціальні народи можуть користуватися перекладами російськими; зайвість українських форм для таких вищих культурних явищ, як, скажім, опера; можливе обмеження українського театру місцевою побутівщиною — тим часом як світовий репертуар мав би зіставатися фактично привілеگیєю театру російського і т. ін.). Одночасно використати всі матеріальні лишки провінцій на розвій всесоюзних, себто фактично великоруських установ. Їх розростом і одночасними обмеженнями культурних установ провінціальних звернути всю культурну творчість, поскільки вона підіймається над рівнем масового мінімуму, в течію великоруської культури. Се, як бачимо, являється ще й тепер цілком конкретним за-

вданням адептів великоруської великодержавности чи імперіялізму,— їх же ім'я легіон».

Все це каже М. Грушевський, аби, нарешті, зробити той підсумок, що в рамках пролетарської держави розв'язання національного питання неможливе і що розв'язання національного питання на Україні за теперішніх часів на-вряд чи зможе «осягнути таких результатів, яких воно осягає звичайними засобами звичайного буржуазного стану хазяйства неорганізованого й анархічного»... Перед цим, звичайна річ, Грушевський натякає на те, що виступи, які були на сесії Всесоюзного ЦВК, що ці виступи можуть «зdiskредитувати справу соціалістичного будівництва», а це він безпосередньо пов'язує з можливістю «відмовлення національних прав українському народові».

Нарешті, згадуючи про 1876 рік, згадуючи про Емський закон царя-«освободителя», Грушевський лякає наше суспільство тим, що, мовляв, коли подібні виступи будуть і далі, то Україна піде шляхом одвертої боротьби за свої права, стане на позицію «самоохорони»:

«Всякий раз як починає відзиватися затоплений дзвін колишніх обмежень, насильних зводжень національних культур на підрядне становище супроти великодержавної, втискань їх в узькі рамці «хатнього вжитку» побутовості, популярності, масового мінімуму і т. д. та відсування від вищих форм культурного життя,—зараз і неминуче починають відживати старі інстинкти національної самоохорони. Робоча енергія від витворчої діяльності перекидається на оборону. Чергові завдання плянового будівництва жертвуються далекосяглим, реальним і нереальним маневром, продиктованим бажанням випередити стратегічні ходи противника, уневажнити їх, наперед захопити позиції, котрі в процесі боротьби можуть бути страчені. В противагу імперіялізмові нації-гегемона, починають всякими способами роздуватися великодержавні потяги націй другорядних, що засуджуються нею на ролю будівельного матеріялу, культурного погною, на ролю провінцій і колоній. Так званий український шовінізм, підогріваний національний романтизм, національне реакціонерство, містицизм і т. д.—на що так часто нарікають противники українства, старі й нові, у величезній більшості своїй були власне таким продуктом репресій і зазіхань на нього, всяких таких обставин, які гальмували і спиняли нормальний розвій українського життя. Щоб перебороти ці перешкоди, щоб розмахати — грубо висловлюючись, енергію культурного життя, щоб

затримати обивательську масу — всюди схильну сунутись по похильній площі найменшого сопроотивлення та усуватися з ділянок загрожаних, де треба обстоювати свої позиції і жертвувати для них своїми шкурними інтересами, — люди, які брали до серця питання й інтереси української культури, свідомо і несвідомо звертались не тільки до засобів раціоналістичних аргументів: від логіки й реального інтересу, але також і до засобів емоціональних: підогрівання національних настроїв і почувань, перебільшування їх засобами уяви, фантазії, ідеалізованими образами минушости. Так було і так буде скрізь, де національність почуває себе zagrożеною, покривдженою, обмеженою».

Це досить характеристичне місце в статті Грушевського, що є відповідальний редактор «України», воно характеризує його позицію, його ставлення до диктатури пролетаріату, до роботи, що її розгортає наша партія, розв'язуючи національне питання в СРСР. Грушевський, як бачимо, витягає з-під уламків історії старий дзвін і починає біля нього вовтузитись, щоб викликати знайомі для нього мотиви, щоб примусити дзвони дзвонити по-старому. Робітництво, комуністична партія, диктатура пролетаріату ніякою мірою не є для нього гарантія розв'язання національного питання. Грушевський з нагоди одного чи двох помилкових виступів на сесії Всесоюзного Виконавчого Центрального Комітету в національному питанні, яким (цим виступам) дано рішучу відсіч, — закликає на допомогу собі український шовінізм, релігію, куркуля. Він досить одверто робить натяк на те, що «люди, які брали до серця питання й інтереси української культури», засобами вибирали для себе не тільки «раціоналістичні аргументи», але бралися й за «засоби емоціональні». Під цими досить ніжними словами — «засоби емоціональні» — Грушевський має, мабуть, на увазі збройну боротьбу українського націоналізму проти пролетарської революції. Адже ж до нього він апелює.

І, нарешті, закінчує Грушевський тим, що треба йти стопами «нормального розвитку українського народу» і треба виконувати «заповіти» великих апостолів «Нової України» — Шевченка, Драгоманова і Франка! Як бачимо, немає для Грушевського ні диктатури пролетаріату, ні робітничої кляси, ні комуністичної партії, що гарантують дійсно правильне розв'язання національного питання. Є для Грушевського буржуа Драгоманов, «заповіти» якого треба виконувати.

Ми спиняємось так докладно на цій статті Михайла Грушевського в зв'язку з тим, що вона значною мірою характеризує його позиції як редактора журналу «Україна» і визначає його вороже ставлення до пролетарської диктатури, до нашої сучасности. Навіть у термінології журналу ви побачите рідко такі слова, як: «робітники та селяни», «біднота селянська» тощо; ви побачите лише слова «український нарід», «широкий український загал». А коли справа підходить до характеристики сьогоднішнього дня, коли треба дати державне визначення України сьогодні, то мова не йде про Україну, як про Україну радянську. Мова йде про «Велику Україну», «Нову Україну». Коли потрібно говорити про пролетарську революцію, про революцію 1917 р., ми знаходимо там терміни: «Велика Революція», з великої літери і ніколи немає навіть натяку про те, що ця революція розбила не лише російський царат, а розбила і російську і українську буржуазію.

Як «українство вибороло» Україну

Для того, щоб підкреслити, що це так, а не інакше, ми наведемо текст з титульної сторінки журналу «Україна», книжка 1—2 за 1927 рік. Слова цього тексту присвячені роковинам лютневої революції 1917—1927 р. р. і кажуть вони: «10-ті роковини визволення України від царського панування», «слава всім учасникам великої визвольної боротьби! Вічна пам'ять всім, що померли в ній».

Немає революції, немає боротьби проти російських і українських поміщиків та капіталістів. Немає боротьби за повалення влади капіталістів, а «боротьба за визволення України». Немає «слави» учасникам революції проти старої царської Росії, проти поміщиків, капіталістів, а є «слава учасникам великої визвольної боротьби». Зрозуміла річ, що ця «визвольна боротьба» розуміється як боротьба за «визволення України». Ясно, що мова йде про Україну буржуазну. Це характеризує настановлення редакції журналу. Це настановлення являє собою український буржуазно-націоналістичний світогляд.

Нічого не каже Грушевський в цій статті про те, якими саме шляхами і до чого дійшло буржуазне «українство» з часів дореволюційних до часів революції 1917 р. і як це буржуазне українство боролось проти робітників і

селян українських. Нічого не каже Грушевський про те, що він найтипівіший представник «драгоманівської» «революційности», представник буржуазного українства, йдучи в революцію 1917 року із своїм буржуазним світоглядом, вів боротьбу проти українських робітників і селян, які боролися за національне й соціальне визволення. Нічого не каже Грушевський про те, що оце національне й соціальне визволення українські робітники й селяни здобули в одвертій жорстокій збройній боротьбі проти буржуазного українства.

Як бачимо, Грушевський підкреслює те, що боротьба буржуазної Центральної Ради, націоналістичних партій проти робітників і селян України мала і має свою «рацію». Вона, ця «нова Україна», за термінологією Грушевського, виборена «українством». Ось для чого Грушевському потрібна така термінологія, такі ширми: йому потрібне це для того, щоб заховати своє дійсно буржуазне націоналістичне обличчя...

Висновок

Характеризуючи роботу журналу «Україна», навівши низку відомостей про той матеріал, що в ньому вміщений, — ми можемо прийти до того висновку, що журнал «Україна» одверто боронить ворожі нам буржуазні ідеї. Журнал «Україна» перетворився на сімейний архів українських націоналістів тощо. Ми не бачимо на сторінках журналу «Україна» матеріалів про робітничий рух, матеріалів, що в будь-якій мірі можуть бути використані для складання історії України в нашому розумінні цього слова.

Нарешті, ми хочемо підкреслити один, досить цікавий, момент, що має надзвичайно велике політичне значення в роботі журналу «Україна». Як ми бачили на початку розбору «України» за 1930 р., в першому числі пропагувався колишній міністр Петлюри, піп Огієнко, і папа Пій XI. В той же час на радянській Україні відбувався процес СВУ. Процес СВУ закінчився на початку 1930 року. Відомо, як поставилися до процесу СВУ широкі пролетарські маси, широкі верстви української радянської інтелігенції. Процес СВУ показав, що «оригінальне» «українство» Єфремових хотіло повернути до того, що пропагував у свій час «оригінальний» журналіст Демченко, якого так старанно «Україна» в 1930 році пропагувала. СВУ хотіла віддати

українських робітників та селян на поталу міжнародньому імперіялізмові. СВУ хотіла розбити радянську Україну і створити Україну буржуазну. Ми бачили, як в СВУ переплуталися в одному кублі так звані «соціялісти» типа Гермайзе та Єфремова, Ніковські, і ті погромники, що були ідейними ватажками петлюрівщини, не раз закликали до єврейських погромів. Процес СВУ минув. Караюча рука пролетаріату вдарила по тих, що хотіли всадити ножа в спину робітників та селян. З приводу процесу, перед самим процесом, під час процесу і після нього широкі кола радянської інтелігенції висловили свою думку, своє обурення проти СВУ, висловили свою повну відданість справі соціялістичного будівництва. Нічого не сказав з приводу цього журнал «Україна». Журнал мовчав і 1929 року. Журнал мовчав і увесь 1930 рік. Чому журнал мовчав? Мовчав він, мабуть, тому, що він проти пролетарського присуду над злочинцями з табору СВУ; промовчав він, напевне, тому, що він проти нашої пролетарської дійсности.

Більшовик України.— 1931.—
№ 6.— С.46 — 50, 51—52, 58.

№ 102

ПРОТОКОЛ ДОПИТУ М. ГРУШЕВСЬКОГО ГОЛОВОЮ ГПУ УСРР В. БАЛИЦЬКИМ

3 квітня 1931 р.

В о п р о с : Чем вы хотите добавить ранее данные Вами показания? В каком виде представляется на сегодняшний день руководимая Вами организация?

О т в е т : Я в своих показаниях просил иметь в виду, что мое первенство в организации было нравственное. Харьковский центр информировал меня о всех своих решениях принципиального характера; многих мелочей я могу не знать.

Я являлся идеологом организации и изучал международную ситуацию. В прошлом я принимал деятельное участие во введении во II Интернационал украинских партий. Впоследствии, после моего отъезда из-за границы, во втором Интернационале оставалась делегация украинских социал-демократов. Необходимо было выяснить и установить

позицию II Интернационала в украинском вопросе для дальнейшего построения деятельности организации. С этой целью я посылал своих эмиссаров за границу для установления ими связей с украинской делегацией во II Интернационале. В 1925, 1927 и 1929 гг. за границу ездил Мазуренко, который должен был привезти соответствующие информации. Нам было известно, что на Марсельском конгрессе II Интернационала в 1925 г. обсуждался вопрос об интервенции, поэтому нам требовались подробные информации об этом. В 1925 г. Мазуренко видел за границей Феденко, представителя II Интернационала, который, однако, особо интересных сведений не сообщил, так как во II Интернационале играл небольшую роль, главную роль в украинской делегации играл Матвиенко, связанный близко с секретарем II Интернационала, но с ним Мазуренко не успел повидаться.

В 1929 г. Мазуренко виделся снова с Феденко и Винниченко: последний сообщил, что интервенцию нужно ожидать в 1930 г. Не знаю точно, говорил ли он с Брханом об этом, но во всяком случае сведения, переданные Винниченко, были получены не от французских правительственных кругов.

Привезенные Мазуренко из-за границы сведения призывали нас напрячь все силы и проявить максимум активности. Мы имели в своем распоряжении активную военную силу, набором коей ведала галицийская военная организация во главе с Коссаком. Галичане должны были являться гвардией.

По структуре организации имелась повстанческая тройка, в функции которой входило руководство восстанием; насколько припоминаю, в составе этой тройки назывались и фамилии Христюка, Чечеля и Шрага. Эта тройка через кооператоров имела связь с зажиточными элементами села, подготавливая их к повстанческой деятельности.

В мае 1930 г. в Киев ко мне приезжали Лизанивский и Голубович, и мы имели продолжительный разговор о состоянии организации и о ее перспективах, в связи с намечающейся интервенцией и проводимой коллективизацией.

В о п р о с : Были ли у Вас контакт с какими-либо другими к.-р. организациями, русскими и т. д.?

О т в е т : Лично мне это неизвестно.

В о п р о с : В составе галичан, входивших в Вашу организацию, были только лишь беспартийные?

Отв е т: Могли быть и партийцы из состава КПЗУ, но фамилий их я не помню.

В о п р о с: Руководящий центр организации состоял из эсэров и эсдеков?

Отв е т: Вернее из эсэров и «других элементов».

В о п р о с: Имеются ли у организации какие-либо документы, в частности, где находится программа организации, написанная Вами?

Отв е т: Это программа не организации, а Украинского государства. Я точно не могу установить сейчас место нахождения написанной мною программы; если подлинника ее нет в моих делах в Киеве, то, очевидно, она находится у Лизанивского или Черкасского; копия этой программы находилась у Лизанивского. У меня имеются документы о зарубежных связях, относящихся к периоду 1919—1924 гг., но они не яркие. Во всяком случае, я обязуюсь доставить из своих архивов как программу, так и все, что может заинтересовать ГПУ УССР.

В о п р о с: Имеются ли у Вас претензии к порядку ведения следствия и к условиям Вашего содержания?

Отв е т: Никаких претензий абсолютно не имею.

Подпись: *М. Грушевский*

Допросил: *В. Балицкий*

Присутствовали: ПОМ. НАЧ. СПО (*Козельский*)
УПОЛНОМОЧЕННЫЙ (*Короленко*)

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.8, арк.16—19. Машинопис. Копія.

№ 103

РАПОРТ НАЧАЛЬНИКА СЕКРЕТНО-ПОЛІТИЧНОГО ВІДДІЛУ ОГПУ СРСР Я. АГРАНОВА ЗАСТУПНИКОВІ ГОЛОВИ ОГПУ Г. ЯГОДІ

4 квітня 1931 р.

Совершенно секретно

Согласно Вашему распоряжению, я сегодня переговорил с доставленным в Москву академиком М. С. Грушевским — руководителем к.-р. «Украинского национального центра». Ответ Грушевского на поставленные мною ему вопросы в общем сводится к следующему:

Грушевский подтверждает факт существования конспиративной украинской националистической организации. Свою роль в этой организации он определяет как роль идеолога и руководителя и приписывает ее своему моральному авторитету, которым он пользовался среди левых кругов украинской интеллигенции, но отнюдь не своим политическим способностям. Он утверждает, что с 1926 г. он в Харьков из Киева не выезжал. Связью между ним и «Харьковским центром» служил Черкасский. В «Харьковский центр» входили — Лизанивский, Чечель, Шраг, Жуковский и др.

Надо сказать, что Грушевский старается сгладить острые углы и приуменьшить политическую роль и значение ликвидированной организации. Он подтвердил существование в Харькове повстанческой тройки, причем указывает, что в 1926 г. в эту тройку намечались Чечель, Шраг и Христюк, но, по его словам, эти кандидатуры не были названы как окончательные, и о деятельности военной организации ему ничего неизвестно. Основным ядром военных кадров являлась галицийская военная организация, состоявшая из бывших участников галицийской армии, перешедших в 1920 г. на сторону соввласти и являвшихся политэмигрантами. По словам Грушевского, он и его единомышленники рассматривали галицийскую военную организацию как будущую гвардию правительства «Соборной Украины». Но значительная часть галичан, входивших в организацию, не знала о контрреволюционной роли, которую должна была сыграть эта организация в борьбе украинских националистов с советской властью за независимость Украины. Многие галичане рассматривали свою организацию как товарищество взаимопомощи политэмигрантам. И которые же считали, что они будут сражаться под советскими знаменами против поляков.

Грушевский заявил, что на Украине был ряд коммунистов, которые оказывали членам нелегальной украинской националистической организации услуги в смысле предоставления им ответственных должностей, квартир и т. д., не будучи, однако, посвященными в самый факт существования конспиративного националистического центра. По его словам, он, кроме Яворского, бывшего члена ВУАН, исключенного из КП(б)У, не знал ни одного коммуниста, вовлеченного в организацию.

Грушевский говорит, что вся деятельность центра сводилась к консолидации националистической интеллигенции

(агрономов, инженеров, кооператоров, учителей и др.), к подготовке кадров и организации сил, которые были бы способны, в случае военного столкновения Советского Союза с западными государствами или в случае падения соввласти на Украине, в результате широкого народного восстания, — отстоять независимость Украины, создать сильную национальную власть.

В 1922—1927 гг. украинские националисты возлагали свои надежды на возможность эволюции советской власти в сторону капитализма и ее конечное перерождение. Но с переходом соввласти в развернутое социалистическое наступление, с началом ликвидации кулачества как класса перед украинскими националистами возник вопрос о необходимости принятия каких-нибудь решительных мер. В 1929 г. центр послал за границу Мазуренко для того, чтобы путем переговоров с зарубежными левыми украинскими кругами выяснить, возможно ли ожидать в близком будущем активного вмешательства капиталистических государств во внутренние дела Советского Союза. Мазуренко, по возвращении из-за границы, информировал центр о своих переговорах с Винниченко, который сообщил ему о готовящейся в 1930 году военной интервенции против СССР под руководством Франции. (Между прочим, Мазуренко в бытность свою в Берлине в 1927 г. вел там переговоры с Мазепой и Феденко, входящими во II Интернационал от украинских с.-д.).

Ликвидация «Спилки вызволения Украины», рассматривавшейся организацией Грушевского как центр реакционных элементов украинской интеллигенции, успешное преодоление соввластью всех к.-р. выступлений кулачества против сплошной коллективизации, успехи в области выполнения пятилетки — заставили украинский «левый» центр проверить свои силы и более основательно ориентироваться в создавшейся на Украине политической обстановке. С этой целью в мае 1930 г. ряд членов центра выехали на места. Привезенная ими информация представляла, по словам Грушевского, крайне безотрадную картину. Те крепкие, хозяйственные слои крестьянства, которые центр рассматривал как свою основную социальную базу, оказались разбитыми, деморализованными и безусловно неспособными к сколько-нибудь серьезному сопротивлению социалистическому наступлению советской власти. В деморализованном состоянии оказались и низовые элементы украинской интеллигенции, считавшиеся опорой украинских националистов на селе.

Нелегальная организация продолжала, однако, существовать «по инерции», не будучи в силах прийти к определенному решению или вступить на путь немедленной решительной борьбы.

Ликвидация этой нелегальной организации, капитуляция ее руководителей и, в частности, его, Грушевского, явились, по словам последнего, результатом поражения всех к.-р. сил, боровшихся против советской власти на Украине. Грушевский заверяет, что полученный жестокий урок является достаточной порукой в том, что ни он, ни его единомышленники не попытаются второй раз нарушить лояльность и встать на путь авантюр.

Грушевский, вместе с тем, заявил, что главной задачей его жизни была борьба за независимую, свободную Украину, что главным и исконным врагом Украины он всегда считал Польшу, и он хотел бы поэтому, чтобы зарубежные враги Советского Союза и, в особенности, [в] Польше не смогли бы использовать в своих целях факт существования антисоветской нелегальной организации, объединявшей широкие левые круги украинской интеллигенции. Организация ликвидирована, ее участники понесли заслуженное поражение, и это должно остаться «внутренним семейным делом». Факт раскрытия и ликвидации этой организации не следовало бы поэтому придать широкой международной огласке. Грушевский считает, что лучшим выходом было бы его личное обращение, поддержанное его арестованными единомышленниками, с личными письмами к ряду украинских деятелей за рубежом. В этих письмах он, коснувшись мотивов, толкавших украинскую интеллигенцию на борьбу с соввластью до 1930 г., дал бы анализ причин, которые привели теперь к необходимости решительного отказа от продолжения этой борьбы и разрыва с теми элементами, которые упорно настаивали бы на дальнейшей необходимости борьбы. В этих письмах Грушевский указал бы на то, что коллективизация сельского хозяйства и ликвидация кулачества не только не означают гибели украинской культуры, но, наоборот, приводят и приведут к невиданному расцвету этой культуры, росту благосостояния широчайших народных масс; что успехи в деле выполнения пятилетки совершенно преобразовывают страну, поднимая ее на небывалый уровень экономического развития и т. д.

Грушевский заявил, что сделает все, что от него требуется для того, чтобы ликвидация к.-р. организации на

Украине не могла бы быть использована врагами СССР, и готов дать отпор всяким попыткам возрождения антисоветского националистического движения на Украине.

Грушевский после переговоров с тов. Мессингом был освобожден сегодня в 4 час дня.

Начальник Секретно-политического отдела ОГПУ Агранов

ДА СБУ.— Спр. 67842 фп, арк.310—314.
Машинопис. Засвідчена копія.

№ 104

ЛИСТ ГОЛОВИ ГПУ УСРР В. БАЛИЦЬКОГО ГОЛОВІ РАДНАРКОМУ УСРР В. ЧУБАРЮ

7 квітня 1931 р.

Согласно постановлению ПБ от 4.IV с. г., направляю Вам показания Грушевского.

Просьба по ознакомлении вернуть их в Секретариат Президиума ГПУ УССР.

В. Балицкий

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.6, арк.2. Машинопис. Оригінал.

№ 105

ЗАПИС РОЗМОВИ НАЧАЛЬНИКА СЕКРЕТНО-ПОЛІТИЧНОГО ВІДДІЛУ ОГПУ СРСР Я. АГРАНОВА З М. ГРУШЕВСЬКИМ

15 квітня 1931 р.

Совершенно секретно

Заместителю
Председателя ОГПУ СССР
тов. Ягоде

Сегодня, 15 апреля, мною был вызван М. С. Грушевский для переговоров по вопросу о его индивидуальных обращениях к ряду деятелей украинского национал-демократического движения за рубежом. В процессе беседы были затронуты вопросы, относящиеся к области нелегаль-

ной деятельности Грушевского в Советской Украине. Когда мной был задан Грушевскому вопрос о характере его связи с галицкой военной организацией, входившей в состав «Украинского национального центра», Грушевский после некоторой заминки заявил, что все его показания, данные им в ГПУ, являются преувеличенными.

В частности, неверными являются следующие моменты:

1). Показания об имевших место в Харькове в 1924 и последующих годах политических совещаниях двух группировок украинских эсеров — а) группировки Лизановского, Голубовича, Петренко и др., не покидавшей Украины и б) реэмигрантской группировки Чечеля, Жуковского, Шрага и др. По словам Грушевского, на таких совещаниях он не присутствовал и о них ему ничего неизвестно.

2). Показание о повстанчестве и существовании повстанческой тройки украинского центра. Никакой повстанческой организации, возглавлявшейся близкими к нему, Грушевскому, кругами, не существовало, и никаких повстанческих тенденций в среде его политических друзей не было.

3). Неверно также показание о командировании за границу в 1929 г. Мазуренко и свидании последнего в Париже с Винниченко. Мазуренко действительно ездил за границу, но без какого бы то ни было санкционирования этой поездки Грушевским и его друзьями и без всяких поручений политического или иного характера. О характере этой поездки и переговорах Мазуренко с Винниченко Грушевский узнал из показания самого Мазуренко, данного последним в ГПУ Украины. На вопрос о том, что же побудило его дать те показания, которые зафиксированы в ряде протоколов допроса, Грушевский расплакался и заявил: «Мне трудно говорить об этом. Я не принадлежу к породе героев и не выдержал 9-часового ночного допроса. Я старик, силы мои давно надорваны. В тюрьму я был заключен, находясь в гриппозном состоянии. Не выдержал резкого натиска следователей. Никакого физического воздействия ко мне не было применено. Но мне был предъявлен целый ряд томов, где чуть ли не на каждой странице фигурировала моя фамилия. Меня убеждали в том, что я, как идейный вождь своего движения, должен взять на себя ответственность за контрреволюционную деятельность организации в целом и действия отдельных ее руководителей, подтвердить данные ими показания, что, безусловно, приведет к смягчению участи всех привлеченных по

этому делу лиц. В состоянии полной безысходности и отчаяния я согласился подтвердить показания Мазуренко, Чечеля, Гр. Коссака и др. Мне предъявили целый ряд протоколов и дали прочесть выдержки из них».

На мое замечание о том, что его имя не случайно упоминается в показаниях целого ряда его единомышленников, разоблачивших контрреволюционную сущность организации и ее нелегальную деятельность, Грушевский сказал, что, по его мнению, показания ряда известных ему лиц, возможно, даны по тем же мотивам, которыми руководствовался и он лично, а именно, убеждением в том, что дачей нужных следователю показаний они облегчат судьбу всех привлеченных по делу лиц.

На вопрос о том, чем же объяснить тот факт, что он, в день своего приезда в Москву, в беседе со мною, отнюдь не носившей характера допроса, подтвердил все данные им в Харькове показания, Грушевский ответил, что подтвердил он эти показания по инерции, находясь еще в подавленном состоянии, вызванном его арестом и следственным производством. Кроме того, у него в момент разговора со мною не хватило духу и решимости отказаться от данных им преувеличенных показаний.

Грушевский заявил также, что при первом же допросе в Харькове он дал показания о том, что встречался на Украине с целым рядом своих политических друзей, что между ними часто велись беседы на политические темы и что в их беседах и настроениях проявлялось резко отрицательное отношение к ряду основных моментов политики соввласти, в особенности к сплошной коллективизации и ликвидации кулачества как класса, в чем они усматривали угрозу самому существованию украинской национальной культуры. По словам Грушевского, следователь ему заявил, что это показание не может быть от него принято, и потребовал от него безусловного подтверждения имевшихся против него в деле показаний.

Грушевский далее говорил о том, что вообще никакой антисоветской агрессии ни он, ни его единомышленники не проявляли и никаких планов активной борьбы с соввластью они не строили. Еще в недавние годы он смотрел на Советский Союз как на зарю обновляющегося мира. Но он, сохранивший еще старые народнические традиции, испугался колхозного движения и решительного социалистического наступления соввласти в деревне. Политические колебания среди «левых кругов украинской интеллигенции», кроме того, получили сильный толчок в

результате широких репрессий против украинских националистов, имевших место в связи с процессом СВУ в 1930 г. Победоносный ход выполнения пятилетки и урок, полученный теперь им и его друзьями, окончательно убедили его в необходимости решительно изменить свои политические позиции на путь поддержки соввласти в деле осуществления грандиозных планов социалистического строительства.

Через пять дней он обязался принести проекты писем к некоторым украинским деятелям, находящимся в эмиграции, и некоторым чехословацким ученым.

Грушевский, между прочим, сказал, что он посетил Ф. М. Конара (члена ВКП(б)), которого он знал еще по Львову, в дореволюционные годы, когда Конар был еще студентом. О посещении Грушевского мне позвонил и Конар 13-го апреля с. г. Конар сообщил, что Грушевский рассказал ему о своем деле, о том, что в этом деле есть преувеличения, которые, по мнению Грушевского, возможно, объясняются польской провокацией. Конар сказал мне, что Грушевского следовало бы приструнить, чтобы он о своем деле никому ничего лишнего не болтал.

Грушевский несколько раз был на квартире у Ломова и посещает члена Коллегии Наркомзема СССР Цилько. Грушевский разъезжает по городу на машине Наркомзема и Наркомфина.

Начальник Секретно-политического отдела ОГПУ
Агранов

ДА СБУ.— Спр. 67842 фп, арк.315—317;
Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.8, арк.110. Машинопис. Копія.

№ 106

СЛУЖБОВА ЗАПИСКА НАЧАЛЬНИКА СЕКРЕТНО-ОПЕРАТИВНОГО УПРАВЛІННЯ ОГПУ СРСР Ю. ЄВДОКИМОВА В. БАЛИЦЬКОМУ

19 квітня 1931 р.

Лично тов. Балицкому

Посылаю два документа: рапорт от 4.IV 31 и запись разговора т. Агранова с профессором Грушевским от 15.IV 31.
Для сведения и соответствующих выводов.

Евдокимов

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.8, арк.1. Рукопис. Оригінал.

ІЗ СТАТТІ А. РІЧИЦЬКОГО
«ПРОТИ ІНТЕРВЕНЦІЇ БУРЖУАЗНОЇ НАУКИ»

Травень 1931 р.

В обговоренні методологічних, соціально-політичних і історичних концепцій акад. Грушевського маємо, нарешті, і одвертий виступ на оборону цих концепцій з боку Могилянського. Такий голос мусив прорватися, як вияв настроїв певних соціальних верств, представників буржуазної науки, що чинять опір наступові марксизму-ленінізму на науковому фронті. Не випадково також і те, що цей виступ був з боку М. М. Могилянського.

Однаковість соціальних джерел цих двох людей, хоча і з певними відмінами, зумовила цю оборону Грушевського з боку Могилянського. В той час, як Могилянський має свої соціально-політичні джерела з російського кадетизму, М. С. Грушевський має свої джерела з українського кадетизму, підправленого певним радикалізмом з огляду на українського куркуля як основну, так би мовити, рущійну силу українського історичного процесу в освітленні М. Грушевського, як соціальну базу ідеології і політичних його концепцій.

Характерно також і те, що коли окремі фракції буржуазії розходяться на певних історичних етапах і воюють між собою, то в періоді загостреної класової боротьби, яку пролетаріят на чолі з комуністичною партією провадить на всьому фронті соціалістичного будівництва, і ця боротьба відповідно відбувається і на фронті ідеологічному, на фронті науки, на фронті всіх галузей ідеологічного життя, — в цей саме момент, коли особливо загострюється ця боротьба під тиском наступу марксо-ленінської науки, як вияву наступу пролетаріату, — окремі фракції буржуазії, що на певних історичних етапах між собою боролися, тепер перед спільною небезпекою соціалістичного наступу об'єднуються між собою і виступають єдиним фронтом, й чинять спільно опір соціалістичному наступові.

Цей об'єднаний опір буржуазної ідеології наступові марксо-ленінської науки є відсвіт опору капіталістичних елементів розгорненому наступові соціалізму, зокрема опору куркульства проти ліквідації його як класу, що провадиться на базі суцільної колективізації.

Декілька років тому деяким представникам буржуазної ідеології здавалося, що Грушевський іде на капітуляцію

перед більшовиками, іде на згоду з ними. Ці елементи буржуазної ідеології в особі Могилянського виступають тоді проти Грушевського, як проти зрадника нації. Могилянський пише оповідання «Вбивство», скероване зокрема і проти Грушевського. А зараз, коли у всій виразності розкривається буржуазна суть всіх соціологічних, методологічних, історичних і політичних концепцій акад. Грушевського, коли вона стає під удар пролетарської марксо-ленінської критики, ці «вороги» об'єднуються, виступаючи єдиним фронтом проти наступу пролетаріату.

Кажуть, що з методологією акад. Грушевського нема чого боротися. «Щодо методології Грушевського, — заявляє Мих. Могилянський, — то тут власне нема з чим боротися. З чим же боротися в тих безсилах методологічних теоріях, які ми бачимо у Грушевського?» За Могилянським виходить, що «з методологічними теоріями» акад. Грушевського нема рації боротися з огляду на їхню, мовляв, «безсилість». Але в тім-то й річ, що соціологія й методологія Грушевського належать до арсеналу ідейної зброї буржуазії, що є для неї засобом боротьби проти пролетаріату, революції й соціалізму, що нею буржуазія намагається тримати трудящі маси в полоні своєї ідеології, затуманювати їм очі, прикриваючи своє панування і заховуючи клясовий зміст своєю фразеологією всенародности й еклектичною філософією. Дещо беручи від ідеалізму, дещо від матеріалізму, буржуазні ідеологи типу Грушевського виступають під прапором своєї «безсторонности» і «всесторонности», критикуючи з цієї позиції «односторонність» і «неспроможність» марксизму, як теоретичної зброї пролетаріату.

Саме еклектична філософія є одною з найтонших форм затуманювання свідомости мас і заховування клясової суті гнобительства буржуазії і панування її ідеології. Соціологія й методологія академіка Грушевського еклектична. В основі її лежить рівнорядність трьох самостійних чинників: біологічного, економічного й психологічного. З погляду наукового, ця методологія, звичайно, неспроможна. Вона не може правильно освітлювати соціальні явища й процеси. Але сила її не в її науковості, а в тім, що вона становить ідейну зброю буржуазії, яка панує на $\frac{5}{6}$ земної кулі і бореться за своє панування, а в СРСР чинить опір соціалістичному наступові. До того ж особливість філософського розвитку акад. Грушевського є в тім, що він іде від еклектизму до чистого ідеалізму, що й сам визнає, заявляючи в

«Генетичній соціології», що з розвитком духовного життя людини самостійний вплив чинника психологічного стає щораз ширшим і різномоднішим. Отже, Грушевський не наближається до марксизму й пролетаріату, як дехто думає, а йде разом з буржуазією, яка щораз більше переходить від еklekтизму до чистого ідеалізму й поповщини, оголюючи свою клясову суть.

Тому казати, що ідеологія Грушевського є така, з якою нема чого боротися, — це значить казати, що нема чого боротися проти буржуазії, проти буржуазної науки зокрема. Це значить об'єктивно і суб'єктивно захищати буржуазну методологію Грушевського.

Але так поставити справу з соціологією Грушевського, як з такою, що в ній нема з чим боротися, М. М. Могилянському треба було для того, щоб методології Грушевського протиставити його історію й тут уже цілком одверто його захищати проти марксистської критики. Гр. Могилянський каже, що «сила акад. Грушевського не в його соціології, а в тій величезній будівлі, в тому величезному матеріалі історії України, який він подав у многотомній праці».

Звичайно, академік Грушевський подав багато матеріалу в своїй історичній праці, але суть наукової роботи не в самім матеріалі, а в тім, як його подається, як його освітлюється. Суть наукової роботи акад. Грушевського саме в його соціології й методології. Адаже ж сам Грушевський каже, що історична наука для нього — це основа для політики. Ще Драгоманов казав, що історія до політики має таке саме співвідношення, як анатомія до медицини. І методологія Грушевського, його наукова робота, його історичні концепції є основою для його політичної роботи, для його політичних концепцій.

І тому, коли ми маємо перед собою певне явище соціального порядку, коли ми маємо перед собою певну суму методологічних концепцій, філософських концепцій, історичних концепцій, на базі яких розгортаються і політичні концепції, — причому всі вони характеризують ідеологію буржуазії, то марксо-ленінська історична наука не може утворювати свою будівлю поруч з будівлею Грушевського, вона не може розвиватися поруч з концепцією Грушевського, а може складати свою будівлю лише проти Грушевського, в боротьбі проти буржуазної методології, в боротьбі проти буржуазної науки, бо ця боротьба є відсвіт клясової боротьби пролетаріату проти буржуазії.

А що нам пропонує Могилянський? Він каже: «Ми маємо вже зараз цілу фалангу марксистів-істориків, і для

них ставиться величезне завдання не стільки критики (Грушевського), скільки будівання нової будівлі поруч з тою будівлею, яку за своє життя зробив акад. Грушевський». Що нам пропонує Могилянський? Він нам пропонує скерувати нашу увагу не проти теорій Грушевського, а паралельно, поруч із ним складати нову будівлю історії України. Це так, якби сказати, що пролетаріят має творити свою будівлю, творити соціалістичну революцію й соціалізм не в боротьбі з буржуазією, не валяючи її, а поруч із нею. І ще М. Могилянський намагається запевнити нас, що він виступає не в обороні Грушевського, застерігаючись, щоб не зрозуміли його виступ як примиренський*.

З погляду соціальних, політичних і філософських концепцій Грушевського має певне значення те, як він, як представник певної класи, розвивався до революції і після неї.

Коли ми говоримо про Грушевського — про його методологію і його політичні концепції в минулому, то це не для того, щоб, зачепившись за минувшину, бити його там. Перед нами проблема іншого порядку: як академік Грушевський після пролетарської революції, в зовсім іншій добі, в добі, відмінній від попередньої, як він виявляв свої історичні й філософські погляди, куди було скероване вістря цих його концепцій. І коли ми підходимо до оцінювання цієї епохи діяльності Грушевського і його школи, епохи радянської, його робіт на радянській Україні, де він виявив разом з своєю школою надзвичайну продуктивність, то тут наша екскурсія в історію має лише ту мету, щоб визначити, в якій мірі Грушевський в цій новій добі, класово-відмінній від усіх попередніх епох, діє відмінно, а чи по-старому, в зв'язку з переворотом епохального значення. Як Грушевський в нашій радянській дійсності виявив свою ідеологічну лінію, що це була за лінія, як вона виявлялася в умовах радянської України?..

До революції ми бачимо у Грушевського парламентаризм, гасло правоупорядкованої держави й загалом усі

* У своїм «спростованні» на мій виступ в Академії гр. Могилянський, розвиваючи свої попередні тези, додав до них ще одну, а саме: одна річ, каже він, публіцистичні праці Грушевського, де є з чим боротись, і зовсім інша річ — його соціологічні й методологічні концепції, де нема з чим боротись. Цей високомудрий «спростовач» силкується відірвати публіцистику Грушевського від його соціології й філософії історії всупереч твердженню самого Грушевського, що підтверджує їх нерозривний зв'язок. Та інакше й бути не може. Це примусило автора цих рядків ще раз виступити з реплікою на «спростовання» Могилянського, розшифровуючи його позицію оборони Грушевського.

концепції ліберальної буржуазії. Революційне ж народництво неминуче виступає в історії під прапором соціалізму, хоча цей соціалізм і дрібнобуржуазний, але все ж таки революційне народництво без атрибутів соціалізму не може обійтися. Грушевський, як ми знаємо, не мав у минулому ніякого відношення ні до революційного народництва, ні до соціалізму. Перехід Грушевського в революцію 1917 року до есерів, це була не зміна ідеології буржуазно-ліберальної на революційно-народницьку, а лише тактичний крок буржуазного ідеолога, розрахований на вплив на маси.

З цим маскуванням під революційне народництво Грушевський приходить і в нашу сучасність, у радянську дійсність. Це маскування під революційне народництво потрібне було Грушевському для того, щоб здобути собі кращу можливість для заховування попередньої політичної й ідеологічної лінії в умовах радянської влади. З цього погляду надзвичайно характерна його основна позиція, саме його історична концепція безперервності українського процесу розвитку українства, як такого. В усіх його наукових роботах підкреслюється ця еволюційна тяглість національно-українського процесу; навіть ставлячи свій журнал «Україна» в зовсім нових умовах, принципіально відмінних від попередніх, акад. Грушевський ставить це видання, не як видання нового журналу, що з'являється на ґрунті нових умов, а ставить його як поновлення видання старого журналу «Україна», який виходив до революції.

У вступній статті до числа першого журналу «Україна» 1924 року, намічаючи програму журналу, акад. Грушевський присвячує другий його відділ для «всього того матеріялу, який ілюструє хоч би й дрібнішими рисами ті соціальні, політичні й культурні умови останнього передреволюційного століття, що з історичною неминучістю цю (останню) революцію підготовляли». (Як у цьому журналі виявлялися матеріяли, що підготовляли цю революцію,— скажемо трохи далі). «Редакція буде особливо вдячна,— читаємо далі в статті М. С. Грушевського,— за надсилання такого матеріялу,— крім того, що безпосередньо належить до історії комуністичної партії та революції, бо се входить в сферу інших видань. Також і статті на теми сучасного громадського життя в програму нашого журналу не входять».

Це є свідоме відмежування від висвітлення проблем революції й історії комуністичної партії. Коли ж говорити про ті історичні явища, що з неминучістю підготовляли

революцію, то як можна обійти історію робітничого революційного руху, історію комуністичної партії, навіть коли ставити питання в аспекті лише висвітлення тих матеріалів, тих подій, тих явищ соціальних, що підготовляли революцію, — навіть не чіпаючи революції? Адже ж навіть з таким програмовим настановленням журналу не можна обминути історію комуністичної партії, історію робітничого руху взагалі, бо робітничий рух взагалі і комуністична партія зокрема підготовляли пролетарську революцію, диктатуру пролетаріату. Але саме ця революція і диктатура пролетаріату порушують історичну тяглість національно-українського процесу. Вони випадають, вони не вкладаються в схему Грушевського, і вони програмовим настановленням журналу свідомо заперечуються у формі відмежування. Журнал ніби також відмежовується від матеріалів на теми сучасного громадського життя, що також не входять до програми «України».

Чи дійсно це так? Переглядаючи «Україну» протягом останніх років, що вона виходила на радянській Україні, в кожному числі можна знайти статті на теми сучасного громадського життя. Якраз сам Грушевський, з приводу різних нагод, чи то з приводу дебатів в Укрнауці, чи з приводу інших подій — різних ювілеїв тощо, — завжди висловлюється на теми сучасного громадського життя. Коли ж у програмовому числі журналу йому треба було відмежуватися від сучасного громадського життя, то це відмежування лише від тої частини громадського життя, що зв'язана з пролетарською революцією, з диктатурою пролетаріату та з її ідеологією...

Загалом про революцію в журналі «Україна» досить багато писалося. Причём, Грушевський пише про революцію неодмінно з великих літер, називає її «Великою Революцією» так само, як для нього існує поняття «Нова Україна». Яку Велику Революцію визнає акад. Грушевський? Яка «Нова Україна» лежить в його ідеології? Чи це є псевдоніми радянської України і Жовтневої революції? Розшифрування цих понять покаже, що М. С. Грушевський не випадково обминає терміни Жовтнева революція і радянська Україна. Він пише: «З другої сторони — ми ніяк не повинні забувати, що скромна, скажімо навіть — занадто обережна і анемічна робота українських національних груп і гуртків все-таки дала великі наслідки. В загальнім результаті революції ся скромна в засобах і безпосередніх наслідках робота дала те, що Велика Революція не обмежилася проблемою економічного

розкріпачення мільйонів «Полудневої Росії», а поставила на кону постулат визволення Українського Народу, як цілості»*.

Отже, за Грушевським, не революція здійснила національне визволення українських трудящих мас. Виходить, що без тих анемічних українських гуртків, які ніколи революцію не підготовляли, ніколи революційними організаціями не виступали, без них революція здійснила б тільки економічне визволення, а тільки завдяки їм революція здійснила й національне визволення.

Яка ж революція здійснила національне визволення? Жовтнева революція? — Ні, Велика Революція. Що це за велика революція? Це та революція, що «ув'язала сею метою» («визволення українського народу, як цілості») «різні соціальні елементи й надала революційному рухові потрібну йому зв'язлість і повноту». Тут ясно, що справа йде не про Жовтневу революцію, а про революцію зовсім іншу. Справа йде про 17-й рік, про Центральну Раду, бо Жовтнева революція не «ув'язала сею метою різні соціальні елементи», а навпаки, у класовій боротьбі розбила це намагання української буржуазії пов'язати різні соціальні елементи під своїм пануванням, революція Жовтнева розбила ту «зв'язлість і повноту», що під нею Грушевський розуміє єдиний національний фронт. Таким чином, ясно, що «Велика Революція» Грушевського нічого спільного не має зі справді Великою Жовтневою революцією.

З цієї частини наукової діяльності Грушевського ми бачимо, що Жовтневу революцію, пролетарську революцію, диктатуру пролетаріату він не сприймає, він її заперечує всією своєю теорією безперервності українського історичного процесу.

Розв'язання національного питання, національне самовизначення, здійснення національного визволення Грушевський зв'язує не з Жовтневою революцією, не з диктатурою пролетаріату, не з ленінською програмою, а зв'язує з програмою й роботою українофільських та інших гуртків, які своєю анемічною роботою «примусили» революцію не зупинитися на економічному визволенні трудящих мас «Полудневої Росії», а зробити з «Полудневої Росії» Україну й здійснити національне визволення українського народу, «як цілості».

* Україна.— 1929.— Кн. 32.— С.5.

Загалом ми не знайдемо жодного слова ні в «Україні», ні у всіх писаннях Грушевського про диктатуру пролетаріату.

Не був акад. Грушевський вождем національно-революційної боротьби за національне визволення українського народу, і не вдасться анонімним дописувачам до президії цих академічних зборів натягти на нього ореол такого вождя в минулому. Не вдасться переконати нас у цім і самому акад. Грушевському, хоч би як йому хотілося в умовах радянської дійсности виставити себе борцем за «самостійну державу робочого українського люду» в минулому, бо це є таке саме маскування, ще й за допомогою авторитету Франка серед радянської суспільности, як і маскування під революційне народництво.

З погляду показаної вище буржуазної ідеології М. С. Грушевського цілком зрозуміла його гостра критика марксизму, критика, ведена уже в добу ніби визнання з його боку радянської влади, в добу переговорів з українським радянським урядом про поворот його з еміграції на Україну, критика, зокрема в його «Генетичній соціології». Ця атака на марксизм з боку Грушевського зв'язана з його філософськими, історичними й політичними поглядами. Цією атакою він іще раз заперечує вихід пролетаріату на історичну сцену, заперечує диктатуру пролетаріату, заперечує історію, що йде не за Грушевським, а йде за Марксом і Леніним...

З цього погляду хоча суб'єктивно акад. Грушевський може не є прихильник імперіялістичної інтервенції проти СРСР, але об'єктивно вся його наукова діяльність, уся наукова робота його школи — є досить активна інтервенція буржуазної науки в наше соціалістичне будівництво на ділянці культури. Проти цієї інтервенції буржуазної науки, проти ворожої нам клясової ідеології ми й мусимо скерувати наші гармати й багнети та дати найрішучішу їй відсіч пролетарською зброєю марксо-ленінської науки *.

Більшовик України. — 1931. — № 9/10. — С.34—47.

* Цю публікацію підготовлено на основі стенограми промови А. Річицького 5 травня 1931 р. у ВУАН у зв'язку з доповіддю В. Юринця про соціологічні погляди М. Грушевського. — Авт.

№ 108

**ЛИСТ НАЧАЛЬНИКА КИЇВСЬКОГО ОБЛАСНОГО
ВІДДІЛУ ГПУ ТА ПОМІЧНИКА НАЧАЛЬНИКА
СЕКРЕТНО-ПОЛІТИЧНОГО ВІДДІЛУ
ДО НАЧАЛЬНИКА СЕКРЕТНО-ПОЛІТИЧНОГО
ВІДДІЛУ ОГПУ СРСР**

11 вересня 1933 р.

Серия «К»

О Грушевском

Нами установлено, что часть корреспонденции из Киева в адрес академика Грушевского М. С., проживающего ныне в Москве по Погодинской ул., № 2/3, кв. 102, отправляется с вокзала и таким образом к нам не попадает.

В интересах проводимой разработки связей Грушевского по Киеву просим всю корреспонденцию, идущую в адрес акад. Грушевского М. С., подвергнуть перлюстрации. Копии документов просим направить нам.

Начальник КОО ГПУ *Розанов*
Помощник начальника СПО *Гольдман*

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.6, арк.95. Машинопис. Копія.

№ 109

**ІЗ СТАТТІ Т. ПОСТОЛОВСЬКОЇ
«ОСОБЛИВОСТІ КЛАСОВОЇ БОРОТЬБИ НА УКРАЇНІ
В ПЕРІОД МІЖ ХVI і ХVII ПАРТЗ'ІЗДАМИ»**

Квітень 1934 р.

**IV. Форми опору класового ворога
на науково-культурному фронті**

Класовий ворог, особливо у нас, на Україні, намагався захопити в свої руки і таку найважливішу дільницю, як науково-культурний фронт. Культурне будівництво на Україні має особливо велике значення. Створюючи українську радянську культуру, національну формою й соціалістичну змістом, наша партія втілює в життя й тут ленінську національну політику.

Українські контрреволюціонери намагалися насаджувати націоналістичну, шовіністичну, буржуазну культуру Єфремових, Грушевських та ін.

Вони намагалися пролізти до керівництва в усі культурні установи і науково-дослідні інститути, в Наркомос і розставити свої кадри, щоб планово проводити свою шкідницьку роботу. Контрреволюціонер Романюк про це каже так:

«Маючи в своєму розпорядженні достатнє число людей з вищою освітою, ми з самого початку взяли курс на захоплення командних висот культурно-освітніх установ. Роботу провадилося в такому напрямі, щоб обсадити своїми людьми науково-дослідні установи й захопити адміністративні місця в Наркомосі, з тим розрахунком, щоб можна було правильно розставити кадри УВО, які прибували з-за кордону».

Програма організації шкідництва на науково-культурному фронті, за словами контрреволюціонера Коника, зводилася ось до чого:

1) звільнення української культури й науки від пролетарського впливу та втілення буржуазної націоналістичної культури,

2) боротьба з комуністичним впливом на науку,

3) виховання нового українського покоління в дусі націоналізму,

4) зрив підготовки пролетарських кадрів.

Ще детальніше про шкідництво на науковому фронті говорить контрреволюціонер Ерстенюк:

«У Всеукраїнській Академії Наук було поставлено і здійснювалося завдання відриву наукової роботи від соціалістичного будівництва. В наукових працях було стремління показати відміну українського історичного й культурного процесу від того ж процесу в Росії і близькість України до культурно-історичних процесів Заходу. Показати особливості соціально-економічного й побутового укладу України, як передумову самостійної державно-політичної діяльності. Показати культурний і історичний розвиток Росії й України таким чином, щоб в Росії домінуючим в процесі історичного розвитку був принцип державності, а на Україні принцип народності, демократизму».

Так українські націоналісти-контрреволюціонери намагалися «науково» обґрунтувати відрив Радянської України від СРСР та перетворення її на колонію міжнародного імперіалізму і проводили орієнтацію на буржуазний Захід.

Вони пропагували «теорію безбуржуазності української

нації», як ідеологічне знаряддя, як теоретичне обґрунтування тактики єдиного національного фронту. У Всеукраїнській Академії Наук під цим кутом зору провадилася робота і по лінії антропології, історії, мистецтва, географії, етнографії і т. д.

Більшовик України.— 1934.— № 4.— С.66—67.

№ 110

**ПОВІДОМЛЕННЯ ТИМЧАСОВО
ВИКОНУЮЧОГО ОБОВ'ЯЗКИ НАЧАЛЬНИКА
СЕКРЕТНО-ПОЛІТИЧНОГО ВІДДІЛУ ГПУ УСРР
І НАЧАЛЬНИКА 2-ГО ВІДДІЛЕННЯ
НАЧАЛЬНИКОВІ СЕКРЕТНО-ПОЛІТИЧНОГО ВІДДІЛУ
ОГПУ СРСР Г. МОЛЧАНОВУ**

Не пізніше 18 травня 1934 р.

О М. С. Грушевском

По полученным нами агентурным данным, находящийся в Москве Михаил Сергеевич Грушевский пытается совершить бегство за кордон — в Финляндию, для чего якобы предполагает использовать научную командировку в Ленинград. Агентурой сведения получены от литредактора издательства «На варті» Виктора Петровского, разрабатываемого нами по украинской к.-р. Сведения первичны и требуют проверки.

Указанное сообщаем для сведения.

Вр.

Врид начальника СПО ГПУ УССР
Козельский
Начальник 2-го отделения СПО
Долинский

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.б, арк.114. Машинопис. Копія.

№ 111

**ЛИСТ НАЧАЛЬНИКА
СЕКРЕТНО-ПОЛІТИЧНОГО ВІДДІЛУ ОГПУ СРСР
ТА ПОМІЧНИКА НАЧАЛЬНИКА 2-го ВІДДІЛЕННЯ
ДО ГПУ УСРР**

19 травня 1934 р.

Совершенно секретно

Просим срочно подробней нас ориентировать о готовящемся побеге за границу Грушевского Михаила Сергеевича, выслать нам показания и другие имеющиеся в Вашем распоряжении документы, свидетельствующие о подготовке побега Грушевского.

Начальник СПО ОГПУ *Г. Молчанов*
Помощник начальника
2-го отделения СПО ОГПУ *Горбунов*

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.6, арк.113. Машинопис. Оригінал.

№ 112

**ЛИСТ ЗАСТУПНИКА НАЧАЛЬНИКА СПВ ОГПУ
ТА НАЧАЛЬНИКА 2-го ВІДДІЛЕННЯ ДО ГПУ УСРР**

5 червня 1934 р.

Совершенно секретно

Просим поспешить с исполнением н/№ 157995 от 19.V о Грушевском Михаиле Сергеевиче и проверить, находится ли в настоящее время на Украине его дочь Грушевская Екатерина Михайловна.

Заместитель начальника
СПО ОГПУ *Люшков*
Начальник 2-го отделения *Каган*

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.6, арк.112. Машинопис. Оригінал.

№ 113

**ЛИСТ ЗАСТУПНИКА НАЧАЛЬНИКА СПВ ОГПУ
І НАЧАЛЬНИКА 2-го ВІДДІЛЕННЯ СПВ
ДО ГПУ УСРР**

14 червня 1934 р.

Тов. Козельському.

Совершенно секретно, лично

Ваши данные от двух агентов о Грушевском представляют большой интерес. Необходимо через агентуру тщательно выяснить всех лиц, принимающих участие в организации побега, намечаемый план и технику организации.

Не исключено, что эта работа проводится по заданиям из-за кордона.

Обставьте наружным наблюдением основные связи Грушевского в Киеве. Установите круглосуточное наблюдение за Петровским и Ковалевской в Харькове.

Ориентируйте нас телеграфно о каждом новом факте, сообщенном агентурой.

Срочно проверьте и сообщите, что Вам известно об Иване Ивановиче Кирилловском, связанным с Грушевским, и кого из близких к Грушевскому людей зовут Надежда Аркадьевна.

Заместитель начальника СПО ОГПУ *Люшков*
Начальник 2-го отделения СПО *Каган*

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.6, арк.111. Машинопис. Оригінал.

№ 114

**ЛИСТ ПОМІЧНИКА НАЧАЛЬНИКА
СЕКРЕТНО-ПОЛІТИЧНОГО ВІДДІЛУ ГПУ УСРР
І ПОМІЧНИКА НАЧАЛЬНИКА 2-го ВІДДІЛЕННЯ
ДО ХАРКІВСЬКОГО ОБЛАСНОГО ВІДДІЛУ ГПУ**

22 червня 1934 р.

Литредактора издательства «На варті» Виктора Петровского и сотрудницу Партиздата, бывшую эсерку Ольгу Ковалевскую, сообщивших агентуре о предполагаемом побеге М. С. Грушевского за кордон, необходимо взять под

наружное наблюдение. Кроме того, необходимо активизировать встречи с/с с Петровским и Ковалевской. Агентуре дать указания об углублении первичных данных, по возможности выявив планы и технику организации побега или выявление источников этих сведений у Петровского и Ковалевской.

Особенное внимание обратить на заявление Ковалевской о том, что «подробности побега я не знаю, но должна быть в одном доме, где узнаю все более детально».

Результаты, не задерживая, сообщите внеочередным донесением.

Помощник начальника СПО ГПУ УССР Долинский
Помощник начальника 2-го отделения Шерстов

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.6, арк.96. Машинопис. Копія.

№ 115

ЛИСТ ПОМІЧНИКА НАЧАЛЬНИКА СЕКРЕТНО-ПОЛІТИЧНОГО ВІДДІЛУ ГПУ УСРР І ПОМІЧНИКА НАЧАЛЬНИКА 2-го ВІДДІЛЕННЯ ДО ЗАСТУПНИКА НАЧАЛЬНИКА СЕКРЕТНО- ПОЛІТИЧНОГО ВІДДІЛУ ОГПУ СРСР Г. ЛЮШКОВА

22 червня 1934 р.

Серия «К»

О Петровском и других

Сообщившие агентуре о предполагаемом побеге Грушевского М. С. за кордон литредактор издательства «На варті» Виктор Петровский и сотрудница Партиздата, бывшая эсерка Ковалевская Ольга, взяты под наружное наблюдение. Основные связи Грушевского по г. Киеву агентурно прорабатываются.

Харьковскому облотделу ГПУ даны указания об активизации работы с с/с. Кирилловский Иван Иванович нам неизвестен, приняты меры к установке.

Интересующая Вас Надежда Аркадьевна, по непроверенным данным, является родственницей Марии Аркадьевны Жуковской.

В работе с агентурой берем на максимальную разработку связей Грушевского на Украине.

О приезде на Украину Грушевской Екатерины нашей

агентуре Києва и Харькова нічого не известно, прийняты меры к всесторонней проверке.

О всех вновь добытых данных Вы будете телеграфно ориентированы.

Помощник начальника СПО ГПУ УССР Долинский
Помощник начальника 2-го отделения СПО Шерстов

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.6, арк.97. Машинопис. Копія.

№ 116

ІЗ ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО М. ГРУШЕВСЬКОГО

22 липня 1934 р.

Зустріч з проф. Тимченком — моїм колишнім професором по Варшавському університету — стояла у моєму плані найближчої роботи в Києві. Прискорила цю зустріч квартирна комбінація. Я висунув Тимченка як посередника у переговорах з Шамрай-Грушевською з приводу надання мені кімнати в будинку М. С. Грушевського, кербудом якого вона (Шамрай) є.

Розшукавши Тимченка, я натрапив на таку картину у нього: безпорядок, розкидані книжки в першій кімнаті, приготування до від'їзду... Згадавши студентські роки і потім зустріч з Тимченком у Харкові у 1927 і 1929 рр. у Кисловодську, ми з двох-трьох слів встановили між собою «контакт» після невеликої екскурсії у недалеке моє минуле (8-місячне перебування в ізоляції та безробіття протягом 9 місяців)... Після всього цього контакт і довіра набули цілком усталеного характеру... Я обережно перейшов до теми про М. С. Грушевського, де він, як себе почуває, чи працює тощо. Тимченко розповів, що Грушевський М. С. у Москві у «почесному засланні» (його вислів) разом зі своєю дружиною та донькою Катериною, почуває себе порівняно непогано, меншою мірою працює тощо, а тут, у його будинку, мешкає його брат Олександр Сергійович Грушевський з дружиною і сестра Грушевського — Шамрай Ганна Сергіївна. Тимченко розповів мені, що він дуже приятелює з Грушевськими взагалі і що у цей важкий час, коли йому запропонували вибиратись із своєї квартири, Шамрай пішла йому назустріч і запропонувала йому одну з кімнат у своєму будинку... Тимченко сказав мені, що він,

на жаль, не може скористатись такою цінною для нього послугою, оскільки ця кімната для нього замала і обіцяв замовити за мене [слово] перед Шамрай, щоб вона мене, як свою людину, впустила в свій будинок — в цю кімнату...

Безпосередньо від Тимченка, з вітаннями та поклонами, я пішов до Шамрай. Прийом був дуже хороший. Для Шамрай Тимченко великий авторитет. Довелось коротко розповісти свою біографію і легко торкнутись своїх злигоднів. Шамрай справила на мене враження дуже тонкої, вельми підозрілої особи.

Прийняв: Грушевський *

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.6, арк.103—105. Машинопис. Копія.

№ 117

ІЗ ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО М. ГРУШЕВСЬКОГО

23 липня 1934 р.

Вчора відбулась моя друга зустріч з Шамрай і Грушевською. Шамрай зустріла мене як дорогого, бажаного квартиранта. За цей проміжок часу Грушевські, як з'ясувалось з подальшої бесіди з Шамрай, встигли зв'язатись з Тимченком, який характеризував мене їм як старого, надійного українця, і наша сьогоднішня розмова відразу набула доволі відвертого характеру.

Щодо московських зв'язків М. С. Грушевського вдалося встановити, що до нього найближче всіх у Москві стоїть академік Сперанський, фахівець з давньої літератури. Шамрай, розповідаючи про те, що Грушевський працює в Москві повним ходом, скаржилась, однак, що йому часто бракує джерел (вся бібліотека Грушевського в Києві залишилась у його будинку) і що він користується у Москві переважно бібліотекою Сперанського.

Про Кримського Шамрай висловлюється як про стійкого українця, віддаючи йому належне. Щоправда, не розуміє, чому Кримський уцілів. «Кримський був разом з Єфремовим, Ніковським, а між тим вцілів, — так говорить вона. — Навіть сам Кримський висловлювався в тому на-

* Грушевський Микола Дмитрович, співробітник НКВД УСРР. — Авт.

прямку, що Левченко М. Г., найближчий його соратник, постраждав саме через нього, а сам Кримський залишився цілим і неушкодженим».

Про Тимченка Шамрай говорить так: «Євген Костянтинович прекрасно ставиться до нас, за що ми йому безмежно вдячні. Проте сказати із впевненістю, що Тимченко є опорою в Києві, поки що не можна».

Вихваляє Шамрай і академіка Василенка, але менше, ніж Тимченка, називає Василенка малоросом, українофілом. «Українцем, однак, Василенка не можна назвати»,— говорить вона.

...За її словами, старої української академічної громади, яка активно підтримувала б у Києві Грушевського, просто немає.

Коли я почав вивчати ґрунт стосовно середньої та молодшої генерації, то Шамрай відповіла, що всі наступники Грушевського розгромлені остаточно — в засланні тощо. Розповідаючи про свого сина Шамрая, якого Грушевський, від'їжджаючи до Москви, зробив якоюсь відповідальною особою по роботі в Істор. архів. музеї (здається), Шамрай, між іншим, підкреслила мужню, сміливу відповідь його з приводу зауваження, чому Грушевський, український академік, не друкує українською мовою своїх науково-історичних праць, а відсилає матеріал російською мовою в Ленінград для друкування. «Чи знаєте ви, мій син на це відповів: дивно було б, якби М. С. після всього, що з ним зробили на Україні, вчинив інакше».

Цікаво відзначити, що самі Грушевські (Шамрай, О. С. Грушевський, його дружина) весь час підтримували і підтримують зв'язок з М. С. Грушевським, надсилаючи йому до Москви книжки та різноманітні матеріали. Про це почала була досить жваво говорити охоча до слова Ольга Олександрівна, але Шамрай зупинила її, перервала. «Ми всі дуже активно підтримували зв'язок з М. С.,— почала вона так,— надсилали чимало матеріалів йому, але на цьому ґрунті й виникли, власне, неприємні ускладнення...». «Та які там ускладнення та неприємності»,— перервала її Шамрай.

Але про це я, зрозуміло, взнаю від О. А., у якої, власне, я знімаю кімнату. Слід також відзначити, що Шамрай кілька місяців тому була в Москві у Грушевського, як тільки почали, у зв'язку з постановою про переїзд з столиці до Києва, говорити, що у Грушевського віднімуть будинок. «На мої скарги,— так розповідає Шамрай про це,—

М. С. відповів, що був час, коли такі розмови були б миттєво припинені за розпорядженням уряду, а зараз нічого зробити не можна».

На моє запитання про те, чи охоче М. С. Грушевський ділиться тим, що з ним було, Шамрай відповіла, що він дуже мало говорить, як і всякий, хто був у ГПУ, що і як, скаже найбільш близькій людині дещо — і більше мовчить.

У розмові про ті утиски, що їх відчуває Грушевський у виданні своїх праць, я кинув фразу, що їх з задоволенням друкували б за кордоном. На це Шамрай відповіла, що Грушевський боїться, щоб з ним не трапилось такої неприємної історії, як з акад. Василенком (або з кимось іншим), який надрукував за кордоном свої праці, а потім, коли дізнались про це, зазнавав всіляких переслідувань.

«...Надрукувати за кордоном свої праці, це означає й самому туди поїхати потрібно слід за цим,— так почала розвивати свою думку в бесіді зі мною Шамрай,— а поїхати неможливо. Легально не пустять, а нелегально, напевно, неможливо...»

Вважаючи виїзд Грушевського за кордон вельми бажаним явищем і, власне, єдиним виходом із ситуації, що склалася, на її думку, Шамрай, однак, вважає, що здійснити це ніяк не можна.

Далі Шамрай висловила з приводу мене як майбутнього квартиранта, що вони розглядають мене як людину, яка входить одночасно ніби в їхню родину.

Показувала мені Шамрай кабінет Грушевського, в якому розташована його бібліотека.

На завершення Шамрай ще раз заявила, що мене їй Тимченко рекомендував як старого, ще передберезневого українця.

Прийняв: *Грушевський*

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.6, арк. 106—109. Машинопис. Копія.

№ 118

ЛИСТ ИЗ НКВД СРСР ДО НКВД УСРР

31 липня 1934 р.

Совершенно секретно

Тов. Рахлису

Наши агентурные сведения свидетельствуют о значительной осведомленности Грушевского Михаила Сергеевича о местонахождении и перемещении осужденных по Укр. нац. к.-р., в частности всех осужденных по УНЦ, и его большом интересе к ним.

В свете этого заслуживает внимания сообщение СПО УГБ Северного края от июля с. г., направленное Вам при № 018487 об информации украинской ссылки об осужденных по делам Укр. нац.к.-р. Наталкой Коцюбинской, проживающей в Новом Фастове.

Характерно, что Коцюбинская сообщает о Голубовиче и Чечеле то же, что говорит Грушевский.

Поскольку Коцюбинская информирует украинскую ссылку также о Грушевском, мы допускаем, что осведомленность их об осужденных имеет какой-то общий источник.

Считаем необходимым тщательную проработку связей Коцюбинской.

Просим особо обратить внимание на разработку связей на Москву.

Заместитель начальника СПО ГУГБ Люшков
Заместитель начальника 2-го отделения Сигоров

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.6, арк.99, Машинопис. Оригінал.

№ 119

НЕКРОЛОГ ПРО СМЕРТЬ
М. ГРУШЕВСЬКОГО,
ОПУБЛІКОВАНИЙ В ГАЗЕТІ «ПРАВДА»

М. С. ГРУШЕВСКИЙ

Михаил Сергеевич Грушевский родился в 1866 г. в бывшей Холмской губернии, входящей сейчас в состав Польши. Грушевский принадлежал к числу крупнейших

буржуазных историков Украины. Свою научную деятельность Грушевский начал при Киевском университете. Но в середине 90-х гг. царское правительство, преследовавшее даже буржуазную украинскую интеллигенцию, вынудило его эмигрировать за границу, во Львов, главный город тогдашней австрийской провинции Галиции, населенной в большинстве украинцами. При Львовском университете Грушевский читал курс истории Украины, состоял также в течение ряда лет председателем Научного товарищества имени Шевченко. Значительная часть исторических работ Грушевского, написанных им в Галиции, была запрещена царским правительством. После революции 1905 г. Грушевский продолжает свою работу над изучением украинской истории и литературы в Киеве. Главнейшие труды, которые он тогда написал: «История Руси-Украины» (многотомный труд, оставшийся неоконченным), «История украинской литературы» и т. д.

По своим политическим воззрениям в эти годы Грушевский принадлежал к либералам. После революции 1917 г. Грушевский примкнул к партии украинских социалистов-революционеров и стал председателем Центральной рады, пришедшей к власти при помощи немецких штыков. Однако германские империалисты сочли для себя более удобным отказаться от социалистической вывески Центральной рады. В апреле 1918 г. Центральная рада во главе с Грушевским была разогнана немецкими штыками и заменена откровенно реакционным монархическим правительством гетмана Скоропадского.

С этого времени М. С. Грушевский отошел от активного участия в гражданской войне на Украине, закончившейся в 1920 г. полной победой Советской власти.

Проживая до 1924 г. в эмиграции в Праге, Грушевский, на основании всего опыта гражданской войны, полного краха украинской контрреволюции, а также на основании ознакомления с огромной работой, развернутой на Украине Советской властью по восстановлению производительных сил и по развитию украинской культуры, пришел к убеждению, что только Советская власть способна обеспечить социальное и национальное освобождение украинского народа. Грушевский пришел также к убеждению, что тот путь революции и Советской власти, которым пошли трудящиеся массы Советской Украины, является единственным путем к освобождению также для трудящихся масс Западной Украины.

В 1924 г. Грушевский безоговорочно признал советское

правительство Украины и возбудил ходатайство перед Всеукраинским Центральным Исполнительным Комитетом о возвращении на Украину для продолжения научной работы. Это ходатайство было удовлетворено.

С того времени научная работа Грушевского по разработке истории Украины продолжалась на территории Советского Союза. В 1924 г. Грушевский стал членом Украинской Академии наук. В 1929 г. он был избран во Всесоюзную Академию наук.

Грушевский умер после тяжелой болезни в Кисловодске, в санатории Всесоюзного комитета содействия ученым, 25 ноября 1934 г.

Правда.— 1934.— 27 листоп.

№ 120

ПОСТАНОВА ДО СПРАВИ-ФОРМУЛЯРА НА М. ГРУШЕВСЬКОГО

15 квітня 1936 р.

Я, оперуполномоченный СПО УГБ НКВД УССР Гольдман, рассмотрев материал на граждан[ина] Грушевского Михаила Сергеевича и найдя, что Грушевский М. С. умер,

п о с т а н о в и л :

дело-формуляр прекратить и сдать в архив.

Уполномоченный СПО *Гольдман*

«Утверждаю»

Пом. начальника
СПО УГБ НКВД УССР,
капитан государственной
безопасности *Долинский*

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.5, арк.577, 577 зв.
Рукописно заповнений бланк. Оригінал.

№ 121

**ПОСТАНОВА
ДО СПРАВИ-ФОРМУЛЯРА НА М. ГРУШЕВСЬКОГО**

5 серпня 1936 р.

Я, помічник начальника 6-го відділення СПО УГБ НКВД УРСР Лифарь, розглянув матеріал на громадин[ина] Грушевського Михайла Сергеевича и, найдя, что Грушевский М. С. умер,

п о с т а н о в и л :

дело-формуляр прекратить и сдать в архив.

Пом. нач. 6-го отд. СПО Лифарь

«Утверждаю»

Начальник 6-го
отд. СПО УГБ (*nignus*)

ДА СБУ.— Справа-формуляр на М. Грушевського
№ 7537, т.6, арк.47, 47 зв.
Рукописно заповнений бланк. Оригінал.

№ 122

**ОГЛЯДОВА ДОВІДКА
ЗА АРХІВНО-СЛІДЧОЮ СПРАВОЮ № 27031 (34404)
В ОБВИНУВАЧЕННІ М. ГРУШЕВСЬКОГО**

10—11 вересня 1958 р.

Грушевский Михаил Сергеевич был арестован 23 марта 1931 г. по ордеру зам. председателя ОГПУ Ягоды и этапирован в г. Харьков в ГПУ УССР для ведения следствия. В анкете арестованный Грушевский указал, что он болен и просил вызвать к нему врача.

На допросе 28 марта 1931 г. Грушевский признал свою принадлежность к к.-р. организации, в которую входили также его сотрудники в прошлом Чечель, Христюк, Шраг, Голубович и др. Решительно осуждает всякие попытки борьбы с Советской властью и, понимая полную абсурдность их устремлений в этом направлении, торжественно обещает по мере возможности осветить все звенья указанной организации и все те темные силы, которые разными

путями подготавливают вооруженную борьбу с Советской властью. Допросил сотрудник ГПУ УССР Южный.

На допросе 3 апреля 1931 г. Грушевский М. С. показал, что его первенство в организации было нравственное. Харьковский центр информировал его о всех своих решениях принципиального характера; многих мелочей он может не знать.

Он, Грушевский, является идеологом организации и изучал международную ситуацию. В прошлом принимал деятельное участие во введении во II Интернационал украинских партий.

Впоследствии после его, Грушевского, отъезда из-за границы во II Интернационале оставалась делегация украинских социал-демократов. Необходимо было выяснить и установить позицию II Интернационала в украинском вопросе для дальнейшего построения деятельности организации. С этой целью он, Грушевский, посылал своих эмиссаров за границу для установления связей с украинской делегацией во II Интернационале. В 1925, 1927 и 1929 гг. за границу ездил Мазуренко, который должен был привезти соответствующие информации. Ему, Грушевскому, и другим членам организации было известно, что на Марсельском конгрессе II Интернационала в 1925 г. обсуждался вопрос об интервенции, поэтому требовалась подробная информация об этом.

В 1925 г. Мазуренко видел за границей Федоренко — председателя II Интернационала, который, однако, особо интересных сведений не сообщил, так как во II Интернационале играл небольшую роль.

В 1929 г. Мазуренко виделся с Винниченко, последний сообщил, что интервенцию нужно ожидать в 1930 г. Не знает, говорил ли он об этом с Брианом, но во всяком случае сведения, переданные Винниченко, были получены им от французских правительственных кругов.

Привезенные Мазуренко из-за границы сведения призывали напярчь все силы и проявить максимум активности, так как они, Грушевский и его организация, имели в своем распоряжении активную военную силу, набором коей ведала Галицийская военная организация во главе с Коссаком. Галичане должны были являться гвардией.

В структуре организации имелась повстанческая тройка, в функции которой входило руководство восстанием; насколько припоминает, как кандидаты для этой тройки назывались ему, Грушевскому, фамилии Христюка, Чечеля и Шрага. Эта тройка через кооператоров имела связь с

зажиточными элементами села, подготавливая их к повстанческой деятельности.

В мае 1930 г. в Киев к нему, Грушевскому, приезжали Лизанивский и Голубович, с которыми он имел продолжительный разговор о состоянии организации, о ее перспективах, в связи с намечавшейся интервенцией и проводимой коллективизацией.

С другими к.-р. организациями, русскими и т. д., у него контакта не было.

Руководящий центр организации состоял из эсеров и эсдеков, вернее, и «других элементов».

Программа украинского государства написана им, Грушевским. Он не знает, где она находится. Если подлинника ее нет в его, Грушевского, делах в Киеве, то, может быть, она находится у Лизанивского или Черкасского. Копия этой программы находилась у Лизанивского. У него, Грушевского, имеются документы о заграничных связях, относящихся к периоду 1919—1924 гг., но они неяркие. Во всяком случае он, Грушевский, обязывается доставить из своих архивов как программу, так и все, что может заинтересовать ГПУ УССР.

Допросил Грушевского М. С. председатель ГПУ УССР Балицкий В. в присутствии пом. нач. СПО Козельского и уполномоченного Короленко.

В рапорте начальника секретно-политического отдела ОГПУ Агранова от 4 апреля 1931 г., адресованном на имя зам. председателя ОГПУ Ягоды, указано, что согласно его, Ягоды, указаниям, он, Агранов, переговорил с доставленным в Москву академиком М. С. Грушевским — руководителем к.-р. «Украинского национального центра». Ответ Грушевского на поставленные ему вопросы в общем сводится к тому, что Грушевский подтвердил факт существования конспиративной украинской националистической организации.

Свою роль в этой организации он определяет как роль идеолога и руководителя и приписывает ее своему моральному авторитету, которым он пользовался среди левых кругов украинской интеллигенции, но отнюдь не своим политическим способностям. Грушевский утверждает, что с 1926 г. он в Харьков не выезжал. Связью между ним и «Харьковским центром» служил Черкасский. В «Харьковский центр» входили Лизанивский, Чечель, Шраг.

Грушевский старается сгладить острые углы и преуменьшить политическую роль и значение ликвидированной организации.

Он подтвердил существование в Харькове повстанческой тройки, причем указывает, что в 1926 г. в эту тройку намечались Чечель, Шраг и Христюк, но, по его словам, эти кандидатуры не были названы как окончательные, по деятельности военной организации ему ничего неизвестно.

Основным военным кадром являлась Галицийская военная организация, состоявшая из бывших участников галицийской армии, перешедших в 1920 г. на сторону Советской власти и являвшихся политическими эмигрантами.

По словам Грушевского, он и его единомышленники рассматривали галицийскую военную организацию как будущую гвардию правительства «Соборной Украины». Но значительная часть галичан, входивших в организацию, не знала о контрреволюционной роли, которую должна была сыграть эта организация в борьбе украинских националистов с Советской властью за независимость Украины.

Многие галичане рассматривали свою организацию как товарищество взаимопомощи политэмигрантам. Некоторые считали, что они будут сражаться под советскими знаменами против поляков.

Грушевский заявил, что на Украине был ряд коммунистов, которые оказывали членам нелегальной украинской националистической организации услуги, в смысле предоставления им ответственных должностей, квартир и т. п., не будучи, однако, посвященными в самый факт существования конспиративного националистического центра. По его словам, он, кроме Яворского, бывш[его] члена ВУАН, исключенного из КП(б)У, не знал ни одного коммуниста, вовлеченного в организацию.

Грушевский заявил, что вся деятельность центра сводилась к консолидации националистической интеллигенции (агрономов, инженеров, кооператоров, учителей и др.), к подготовке кадров и организации сил, которые были бы способны, в случае военного столкновения Советского Союза с западными государствами или в случае народного восстания, — отстаивать независимость Украины и создать сильную националистическую власть.

1922—1927 гг. украинские националисты возлагали надежды на возможность эволюции Советской власти в сторону капитализма и ее конечное перерождение.

Но с переходом Советской власти в развернутое социалистическое наступление, с началом ликвидации кулачества как класса перед украинскими националистами

возник вопрос о необходимости принятия каких-нибудь решительных мер.

В 1929 г. центр послал за границу Мазуренко для того, чтобы путем переговоров с зарубежными левыми украинскими кругами выяснить, возможно ли ожидать в близком будущем активного вмешательства капиталистических государств во внутренние дела Советского Союза.

Мазуренко по возвращении из-за границы информировал центр о своих переговорах с Винниченко, который сообщил ему о готовящейся в 1930 г. военной интервенции против СССР под руководством Франции. (Мазуренко в бытность свою в Берлине вел там переговоры с Мазепой и Феденко, входящими во II Интернационал украинских с.-д.).

Ликвидированная «Спілка визволення України» рассматривается организацией Грушевского как центр реакционных элементов украинской интеллигенции. Успешное преодоление Советской властью всех к.-р. выступлений кулачества против сплошной коллективизации, успехи в области выполнения пятилетки заставили украинский «левый центр» проверить свои силы и более основательно ориентироваться в создавшейся на Украине политической обстановке. С этой целью в мае 1930 г. ряд членов центра выехали на место. Привезенная ими информация представляла, по словам Грушевского, крайне безотрадную картину. Те крепкие хозяйственные слои крестьянства, которые центр рассматривал как свою основную центральную базу, оказались разбитыми, деморализованными и, безусловно, неспособными к сколько-нибудь серьезному сопротивлению социалистическому наступлению Советской власти. В деморализованном состоянии оказались и низовые элементы украинской интеллигенции, оставшейся опорой украинских националистов на селе.

Нелегальная организация продолжала, однако, существовать «по инерции», не будучи в силах прийти к определенному решению или вступить на путь немедленной решительной борьбы.

Ликвидация этой нелегальной организации, капитуляция ее руководителей и, в частности, его, Грушевского, явилась, по словам последнего, результатом поражения всех к.-р. сил, боровшихся против Советской власти на Украине.

Грушевский заверяет, что полученный жестокий урок является достаточной порукой в том, что ни он, ни его

единомышленники не попытаются второй раз нарушить лояльность и встать на путь авантюр.

Грушевский вместе с тем заявил, что главной задачей его жизни была борьба за независимую, свободную Украину, что главным и исконным врагом Украины он всегда считал Польшу, и он хотел бы поэтому, чтобы зарубежные враги Советского Союза, и в особенности Польша, не смогли бы использовать в своих целях факт существования антисоветской нелегальной организации, объединявшей широкие левые круги украинской интеллигенции.

Организация ликвидирована, ее участники понесли заслуженное поражение, и это должно остаться «внутренним семейным делом».

Факт раскрытия и ликвидации этой организации не следовало бы поэтому придать широкой международной огласке. Грушевский считает, что лучшим выходом было бы его личное обращение, поддержанное его арестованными единомышленниками, с личными письмами к ряду украинских деятелей за рубежом. В этих письмах он, коснувшись мотивов, толкавших украинскую интеллигенцию на борьбу с Советской властью до 1930 г., дал бы анализ причин, которые привели теперь к необходимости решительного отказа от продолжения этой борьбы и разрыва с теми элементами, которые упорно настаивали бы на дальнейшей необходимости борьбы.

В этих письмах Грушевский указал бы на то, что коллективизация сельского хозяйства и ликвидация кулачества не только не означают гибели украинской культуры, но, наоборот, приводят и приведут к невиданному расцвету этой культуры, росту благосостояния широчайших народных масс; что успехи в деле выполнения пятилетки совершенно преобразовывают страну, поднимая ее на небывалый уровень экономического развития и т. д. Грушевский заявил, что сделает все, что от него потребуются для того, чтобы ликвидация к.-р. организации на Украине не могла быть использована врагами СССР, и готов дать отпор всяким попыткам возрождения антисоветского националистического движения на Украине.

Далее в этом рапорте нач. секретно-политического отдела ОГПУ Агранова указано, что Грушевский после переговоров с тов. Мессингом был освобожден сегодня в 4 часа дня.

В рапорте начальника секретно-политического отдела ОГПУ Агранова от 15 апреля 1931 г., адресованном зам. председателя ОГПУ Ягоде, указано, что 15 апреля 1931 г. им,

Аграновым, был вызван М. С. Грушевский для переговоров по вопросу о его индивидуальных обращениях к ряду деятелей украинского национально-демократического движения за рубежом. В процессе беседы были затронуты вопросы, относящиеся к области нелегальной деятельности Грушевского в Советской Украине. Когда им, Аграновым, был задан Грушевскому вопрос о характере его связи с галицийской военной организацией, входящей в состав «Украинского национального центра», тот заявил, что все его показания, данные им в ГПУ УССР, являются преувеличенными.

В частности, неверными являются следующие моменты:

1. Показания об имевших место в Харькове в 1924 г. и последующих годах политических совещаниях двух группировках украинских эсеров: а) группировки Лизанивского, Голубовича, Петренко и др., не покидавшей Украины, и б) эмигрантской группировки Чечеля, Жуковского, Шрага и др.

По словам Грушевского, на этих совещаниях он не присутствовал и о них ему ничего не известно.

2. Показание о повстанчестве и существовании повстанческой тройки украинского центра. Никакой повстанческой организации, возглавлявшейся близкими к нему, Грушевскому, кругами, не существовало и никаких повстанческих тенденций в среде его политических друзей не было.

3. Неверно также показание о командировании за границу в 1929 г. Мазуренко и свидании последнего в Париже с Винниченко. Мазуренко действительно ездил за границу, но без какого бы то ни было санкционирования этой поездки Грушевским и его друзьями и без всяких поручений политического или иного характера. О характере этой поездки и переговорах Мазуренко с Винниченко Грушевский узнал из показаний самого Мазуренко, данного последним в ГПУ Украины.

На вопрос о том, что же побудило его дать те показания, которые зафиксированы в ряде протоколов допроса, Грушевский расплакался и заявил: «Мне трудно говорить об этом. Я не принадлежу к породе героев и не выдержал 9-ти часового ночного допроса. Я старик, силы мои давно надорваны. В тюрьму я был заключен, находясь в гриппозном состоянии. Не выдержал резкого натиска следователей. Никакого физического воздействия ко мне не было применено. Но мне был предъявлен целый ряд томов, где чуть ли не на каждой странице фигурировала моя фамилия. Меня

убеждали в том, что я, как идейный вождь своего движения, должен взять на себя ответственность за контрреволюционную деятельность организации в целом и действия отдельных ее руководителей и подтвердить данные ими показания, что, безусловно, приведет к смягчению участи всех привлеченных по этому делу лиц.

В состоянии полной безвыходности и отчаяния я согласился подтвердить показания Мазуренко, Чечеля, Гр. Коссака и других. Мне предъявили ряд протоколов и дали прочесть выдержки из них».

На его, Агранова, замечание о том, что его имя не случайно упоминается в показаниях целого ряда его единомышленников, разоблачивших контрреволюционную сущность организации и ее нелегальную деятельность, Грушевский сказал, что, по его мнению, показания ряда известных ему лиц, возможно, даны по тем же мотивам, которыми руководствовался и он лично, а именно: убеждением в том, что дачей нужных следователю показаний они облегчат судьбу всех привлеченных по делу лиц.

На вопрос о том, чем же объяснить тот факт, что он, Грушевский, в день своего приезда в Москву, в беседе с ним, Аграновым, отнюдь не носившей характера допроса, подтвердил данные им в Харькове показания, Грушевский ответил, что подтвердил он эти показания по инерции, находясь еще в подавленном состоянии, вызванном его арестом и следственным производством. Кроме того, у него в момент разговора с ним, Аграновым, не хватило духу и решимости отказаться от данных им преувеличенных показаний.

Грушевский заявил также, что при первом допросе в Харькове он дал показания о том, что встречался на Украине с целым рядом своих политических друзей, что между ними часто велись беседы на политические темы и что в их беседах и настроениях проявлялось резко отрицательное отношение к ряду основных моментов политики Советской власти, в особенности к сплошной коллективизации и ликвидации кулачества как класса, в чем они усматривали угрозу самому существованию украинской национальной культуры. По словам Грушевского, следователь ему заявил, что это показание не может быть от него принято, и потребовал от него безусловного подтверждения имевшихся против него в деле показаний.

Грушевский далее говорил о том, что вообще никакой антисоветской агрессии ни он, ни его единомышленники не проявляли и никаких планов активной борьбы с Совет-

ской властью они не строили. Еще в недавние годы он смотрел на Советский Союз как на зарю обновляющегося мира. Но он, сохранивший еще старые народнические традиции, испугался колхозного движения и решительного социалистического наступления Советской власти в деревне. Политические колебания среди «левых кругов украинской интеллигенции», кроме того, получили сильный толчок в результате широких репрессий против украинских националистов, имевших место в связи с процессом СВУ в 1930 г.

Победоносный ход выполнения пятилетки и урок, полученный теперь им и его друзьями, окончательно убедил и его в необходимости решительно изменить свои политические позиции и стать на путь поддержки Советской власти в деле осуществления грандиозных планов социалистического строительства.

Через пять дней Грушевский обязался принести проекты писем к некоторым украинским деятелям, находящимся в эмиграции, и некоторым чехословацким ученым.

Грушевский, между прочим, сказал, что он посетил Ф. М. Конара (члена ВКП(б)), которого он знал еще по Львову, в дореволюционные годы, когда Конар был еще студентом. О посещении Грушевского ему, Агранову, позвонил и Конар 13 апреля 1931 г. Конар сообщил, что Грушевский рассказал ему о своем деле, о том, что в этом деле есть преувеличения, которые, по мнению Грушевского, возможно, объясняются польской провокацией. Конар сказал ему, Агранову, что Грушевского следовало бы приструнить, чтобы он о своем деле никому ничего лишнего не болтал.

Грушевский несколько раз был на квартире у Ломова и посещает члена коллегии Наркомзема СССР Цилько. Грушевский разъезжает по городу на машине Наркомзема и Н. К. Фин (том 8).

Из имеющихся в деле протоколов допроса Грушевского Михаила Сергеевича видно, что 31 марта 1931 г. в г. Харькове его допрашивал дважды сотрудник ГПУ УССР Южный, 1 апреля 1931 г. Грушевский также был допрошен Южным.

В деле Грушевского Михаила Сергеевича имеется копия письма председателя Совета народных комиссаров УССР Чубаря, председателя ГПУ УССР Балицкого и управделами СНК УССР Бега, адресованного Киевскому губотделу ГПУ и председателю Киевского губисполкома от 14 февраля 1924 г., в котором указано, что Совет народных комиссаров

УССР, по ходатайству Украинской Академии наук, предоставляет академику Грушевскому Михаилу Сергеевичу право свободного проживания на территории УССР, не вменяя ему в вину и не предъявляя к нему никаких обвинений за его прежнюю политическую деятельность, а посему упомянутый академик Грушевский обыскам, арестам и преследованию не подлежит (т.4, л.д.7).

Постановлением пом. нач. 6-го отделения СПО УГБ НКВД УССР Лифаря от 5 августа 1933 г. * дело в отношении Грушевского Михаила Сергеевича прекращено в связи с его смертью. (т.9, л.д.47).

Грушевский Михаил Сергеевич не давал каких-либо показаний о преступной деятельности Грушевской Екатерины Михайловны и Грушевского Александра Сергеевича.

Архивное дело № 27031 в 9 томах по обвинению Грушевского находится на хранении в учетно-архивном отделе КГБ при СМ УССР.

Помощник военного прокурора
Киевского военного округа
подполковник юстиции
Козин

ДА СБУ.— Спр. № 50407 фц, т.2, арк.227—236.
Машинпис. Копія.

№ 123

ОГЛЯДОВА ДОВІДКА ЗА АРХІВНО-СЛІДЧОЮ СПРАВОЮ № 47525 ПО ОБВИНУВАЧЕННЮ О. ГРУШЕВСЬКОГО

27 грудня 1958 р.

Грушевский Александр Сергеевич арестован 9 августа 1938 г. начальником 2-го отделения IV отдела УГБ НКВД УССР Казиным с утверждения пом. нач. IV отдела УГБ НКВД УССР Юфа, как один из руководящих участников антисоветской украинской националистической террористической организации. Первый раз Грушевский был допрошен лишь 14.III 1939 г.

* Тут помилка. Насправді — 5 серпня 1936 р. — Авт.)

На предварительном следствии Грушевский Александр Сергеевич в предъявленном ему обвинении по ст. ст. 54—8 и 54—11 УК УССР виновным себя не признал и показал, что участником антисоветской националистической организации он не являлся и подрывной работы не проводил. В Академии наук УССР работал председателем историко-географической комиссии и, являясь профессором, саботажем не занимался и вражеских идей не проводил.

В своей практической деятельности научной он, Грушевский, будучи убежденным украинским националистом «самостийником» и последователем идей своего брата академика Грушевского М. С.— в прошлом председателя Центральной Рады и члена ЦК Украинской партии социал-революционеров, проводил установки и различные теории в своих работах, которые носили явно антисоветский, националистический характер. Однако это делалось им и другими сотрудниками академии не сознательно, с целью принести определенный вред советской науке, а диктовалось внутренними националистическими убеждениями.

В 1931 г. во время критики работы комиссии академика Грушевского указывалось на вредный характер работ этой комиссией, и в частности ему, Грушевскому А. С., было указано на вредность ряда его работ.

Начиная с 1930 г. им, Грушевским А. С., не была издана ни одна работа, но не потому, что саботировал, а потому, что не находил возможности к изданию имевшихся в рукописях работ.

Однако никакой организационной связи на почве антисоветской деятельности с кем-либо из научных работников академии у него, Грушевского А. С., и других сотрудников комиссии академика Грушевского М. С. не было.

Он, Грушевский Александр Сергеевич, формально ни в какой партии не состоял.

В 1917 г., будучи связан по научной деятельности с видными деятелями партии УСД Ткаченко Михаилом и Стешенко Иваном, был ими привлечен к участию в работе издательства партии украинских эсдеков. Так как он, Грушевский, полностью разделял политическую платформу этой партии, то на предложение принять участие в работе партии дал свое согласие и некоторое время работал.

Вскоре после образования в Киеве Центральной Рады, председателем которой был его брат М. С. Грушевский, членами — Винниченко, Шраг, Веселовский, Стешенко и

другие, он, Грушевский А. С., также был привлечен к работе в Центральной Раде и работал в одной из комиссий по народному образованию и организации учебных заведений.

Осенью 1917 г., после организации в городе Киеве Украинского университета, он перешел туда на работу и в деятельности Центральной Рады участия не принимал.

Весной 1919 г. во время отступления петлюровских войск с Украины Грушевский М. С. эмигрировал за границу, а он, Грушевский А. С., остался в Киеве и до 1924 г. поддерживал с Грушевским М. С., находившимся в Чехии, письменную связь, информировал его о положении на Украине и о научной деятельности академии. От него получал информацию о положении украинской эмиграции.

В 1924 г. Грушевский М. С. возвратился из эмиграции, и вся переписка с закордоном, с галицкими учеными, проживавшими в Польше, — Студинским и Колессой, видными националистическими деятелями Галиции, была сосредоточена в руках Грушевского М. С.

В 1929 г. Студинский и Колесса приезжали в Киев, были на квартире Грушевского М. С. и в его присутствии вели наряду с научными и политического характера разговоры о положении на превращение Советской Украины в «Самостийну Украину». Он, Грушевский, в свою очередь информировал их о положении украинской интеллигенции на Украине, причем излагалось все это в явно антисоветском духе. Каких-либо разговоров о конкретных формах борьбы с Советской властью не было.

В какую-либо антисоветскую организацию он, Грушевский А. С., никем не привлекался, не привлекал его и Грушевский М. С. и организованной борьбы с Советской властью не вел.

Из лиц, осужденных за антисоветскую деятельность, он, Грушевский А. С., поддерживал регулярную переписку с украинскими националистами Макаренко, Коцюбинской и Глушко, информируя их о положении дел в Академии наук, и от них получал сообщения о их жизни в ссылке.

На втором допросе 16 марта 1939 г. Грушевский Александр Сергеевич на вопрос пом. начальника 6-го отделения II отдела УГБ НКВД УССР сержанта госбезопасности Краковского о том, что он, Грушевский, на протяжении ряда месяцев упорно отрицает свою принадлежность к антисоветской украинской националистической организации, Грушевский показал, что больше того, что он сказал на прошлом допросе, он сказать ничего не может. Участником

антисоветской националистической организации он не является, хотя по убеждениям являлся украинским националистом «самостийником». Его, Грушевского, националистическая деятельность не носила организационного характера, так как участником националистической организации не являлся.

Показания Клименко Филиппа Васильевича, Носова Анатолия Зиновьевича, Попова А. И., Петруни Федора Евстафьевича, Мирза-Авакьянц Наталии Юстовны, Каминского Вячеслава Арсентьевича, арестованных по другим делам и давших показания о том, что Грушевский Михаил Сергеевич создал антисоветскую украинскую националистическую организацию, в которую вошел и Грушевский Александр Сергеевич, последний не подтвердил и заявил, что участия в организации он не принимал и при установлении связей с местными молодыми научными работниками и учительством не имел намерения их использовать для антисоветской работы, так как таких указаний от Грушевского М. С. он не получал.

Связь с периферией мыслилась им для установления контакта в научной деятельности.

Участие в работе журнала «Украина» он принимал, но редактировал его Грушевский М. С., а не он, Грушевский Александр Сергеевич. Его, Грушевского А. С., работы действительно в значительной части отражали буржуазно-националистические идеи и являлись вредными в советской деятельности. Однако в антисоветской организации он не состоял и показания Грушевской Екатерины Михайловны в этой части категорически отрицает, так как сам в контрреволюционной организации никогда не состоял и никого в организацию не вербовал.

На очной ставке со Штепой Константином Федосевичем Грушевский Александр Сергеевич показания Штепы о том, что он, Грушевский, знал его, Штепу, как участника подпольной антисоветской националистической организации и был лично связан с Грушевским А. С. по линии организации, не подтвердил и заявил, что участником антисоветской националистической организации не был.

По постановлению Особого совещания при НКВД СССР от 5 октября 1939 г. Грушевский Александр Сергеевич за участие в антисоветской националистической организации сослан в один из районов Казахстана сроком на 5 лет.

По жалобам жены Грушевского А. С. гр-ки Грушевской

Ольги Александровны в 1957 г. дело Грушевского Александра Сергеевича пересматривалось.

Постановлением прокуратуры УССР от 11 июля 1957 г. жалоба гр-ки Грушевской О. А. оставлена без удовлетворения и надзорное производство по делу Грушевского А. С. прекращено. Копия указанного постановления прилагается к обзорной справке.

В деле имеется справка 1-го спецотдела УВД Павлодарской области от 11 мая 1957 г. за № 9/2684с о том, что Грушевский Александр Сергеевич значится отбывавшим ссылку в Иртышском районе Павлодарской области, который (так у тексті. — *Рег.*) якобы весной 1942 г. умер в одном из совхозов или колхозов Иртышского района. Актовой записи о смерти Грушевского в сельсоветах района не имеется.

Грушевская Екатерина Михайловна умерла 30 марта 1943 г. в Темлаге.

В отношении Штепы Константина Федосеевича 20 августа 1948 г. 4-м управлением МГБ СССР объявлен розыск. Постановлением УКГБ при СМ УССР по Киевской области от 27 февраля 1956 г. розыск Штепы прекращен, т. к. проверкой установлено, что он проживает в г. Обер-Амергау (Западная Германия) и состоит на службе в американской разведке. Дело № 3709 находится на хранении в учетно-архивном отделе КГБ при СМ УССР.

Архивно-следственное дело № 47525 по обвинению Грушевского Александра Сергеевича находится на хранении в учетно-архивном отделении КГБ при СМ УССР.

Помощник военного прокурора
Киевского военного округа
подполковник юстиции
Козин

ДА СБУ.— Спр. № 50407 фп, т.2, арк.240—244.
Машинпис. Копія.

**ПОСТАНОВА
ПРО ПРИПИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ
ЩОДО М. ГРУШЕВСЬКОГО**

5 квітня 1991 р.

Начальник Слідчого відділу КДБ Української РСР полковник юстиції Пристайко В. І., розглянувши матеріали архівної кримінальної справи № 34404 відносно Грушевського Михайла Сергійовича у зв'язку з виконанням вказівки Генерального прокурора СРСР та Голови Комітету державної безпеки СРСР № 42с (13) 40с від 30 квітня 1988 р.,

Встановив:

У грудні 1930 р. органами ДПУ УРСР порушено кримінальну справу, за якою протягом 1930—1931 рр. до кримінальної відповідальності притягнуто 50 представників української інтелігенції за участь у так званому «Українському національному центрі», постановою Колегії ОДПУ СРСР від 7 лютого 1932 р. всі покарані позбавленням волі у таборах на різні строки.

Згідно з обвинувальним висновком вони були визнані винними «у підготовці і проведенні контрреволюційної націоналістичної і шкідницької діяльності, у створенні, керівництві та участі в контрреволюційній організації «Український національний центр» (УНЦ), складовою частиною якої була галицька «Українська військова організація» (УВО), що мала на меті повалення Радянської влади на Україні шляхом збройного повстання» (а.с.336—342).

На попередньому слідстві організатором і ідейним натхненником УНЦ і її складової частини УВО на Україні на підставі свідчень обвинувачених було визнано академіка Всеукраїнської Академії наук Грушевського Михайла Сергійовича, 1866 р. народження, уродженця м. Хелма, громадянина СРСР, українця, безпартійного, з вищою освітою, історика за фахом.

23 березня 1931 р. під час наукового відрядження до м. Москви Грушевський був заарештований співробітниками ОДПУ СРСР і супроводжений до м. Харкова, де в той час провадилось слідство у справі учасників УНЦ—УВО (а.с.1—3).

На допитах 28, 30, 31 березня і 1 квітня 1931 р. заарештований визнав свою причетність до контрреволюційної організації, про що дав показання і рішуче засудив будь-які спроби боротьби з Радянською владою.

Аналогічні свідчення він дав і на допиті 3 квітня 1931 р., проведеному головою ДПУ УРСР Балицьким (а.с.17—39).

Того ж дня Грушевський М. С., перебуваючи під вартою, був доставлений до Москви, де 15 квітня 1931 р. розповів начальникові секретно-політичного відділу ОДПУ СРСР Агранову про те, що він «не витримав натиску слідчих, а тому показання відносно діяльності УНЦ, дані в ДПУ УРСР, є перебільшеними і не відповідають дійсності».

Стосовно причини самообмови і дачі неправдивих свідчень на інших осіб Грушевський М. С. пояснив таке: «Я не належу до породи героїв і не витримав 9-годинного нічного допиту. Я стара людина, сили мої давно підірвані, мене ув'язнено у грипозному стані. Не витримав різкого натиску слідчих. Фізичний вплив відносно мене не застосовувався. Але мені пред'явили цілий ряд томів, де мало не на кожній сторінці фігурувало моє прізвище. Мене переконали в тому, що я, як ідейний натхненник свого руху, і повинен взяти повністю на себе відповідальність за контрреволюційну діяльність організації в цілому і дії окремих керівників, підтвердити дані ними зізнання, що, безумовно, сприятиме пом'якшенню участі всіх притягнених у цій справі. Перебуваючи у безвихідному стані і відчаї, я погодився підтвердити свідчення Мазуренка, Чечеля, Коссака та ін...»

Викладаючи наведений зміст розмови з Грушевським М. С. у своєму рапорті на ім'я заступника голови ОДПУ Ягоди Г. Г., Агранов зробив висновок про те, що «...ніякої повстанської організації, очолюваної близькими до нього, Грушевського, колами, не було і ніяких повстанських тенденцій серед його політичних друзів не було». 4 квітня 1931 р. Грушевського М. С. звільнено з-під варті (а.с.313—317).

15 квітня 1931 р. з Грушевським М. С. проводилась повторна розмова, про що свідчить фрагмент її запису, долучений до матеріалів кримінальної справи. Цього разу він конкретизував, що в його свідченнях «невірними» є таке:

1. Покази про політичні наради в Харкові у 1929 р. і наступних роках двох угруповань українських есерів...
2. Покази про повстанців та існування трійки повстанців українського центру...
3. Невірними є також покази про відрядження Мазу-

ренка за кордон у 1929 р. і побачення його у Парижі з Винниченком» (а.с.318—319).

У 1958 р. проводилась додаткова перевірка за кримінальною справою відносно Шумського О. Я., Бей-Орловського Ф. В., Максимовича К. А., Турянського Р. В. і Палієва Є. І., які обвинувачувалися в участі та керівництві контрреволюційною організацією «Українська військова організація» (УВО). Цією перевіркою встановлено, що кримінальна справа відносно названих осіб у 1933 р. була сфабрикована. Військова Колегія Верховного Суду СРСР 11 вересня 1958 р. скасувала постанову Колегії ОДПУ СРСР від 5 вересня 1933 р. відносно Шумського О. Я. та інших за відсутністю в їх діях складу злочину, констатувавши у своїй ухвалі, що «...справа про існування на території УРСР розгалуженої контрреволюційної організації УВО органами слідства сфальсифікована» (а.с.403—404).

Проведеною в 1959 р. додатковою перевіркою за кримінальною справою відносно Бадан-Яворенка А. І., якого обвинувачували в тому, що він, будучи членом УВО, «займався шпигунською діяльністю на користь німецької розвідки», встановлено також, що він був репресований безпідставно. У зв'язку з цим 18 лютого 1959 р. Військовий трибунал Київського військового округу своєю ухвалою відмінив постанову судової трійки при Колегії ДПУ УРСР від 23 вересня 1933 р., за якою Бадан-Яворенко А. І. був позбавлений волі на 10 років, за відсутністю складу злочину (а.с.405).

На тих же підставах були припинені кримінальні справи відносно Васильківського М. М. — президією Харківського обласного суду 9 січня 1959 р.; Височанського П. Ф. — судовою колегією в кримінальних справах Верховного Суду УРСР 18 січня 1973 р.; Коссака Г. І. — Військовим трибуналом Московського військового округу 14 січня 1987 р., які були репресовані за участь в УНЦ серед 50-ти його учасників. Решта 47 осіб, репресованих постановою Колегії ОДПУ СРСР від 7 лютого 1932 р., реабілітовані у 1989 р. на підставі матеріалів додаткової перевірки згідно з Указом Президії Верховної Ради Союзу РСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи по відновленню справедливості відносно жертв репресій, що мали місце у 30—40-х рр. та початку 50-х рр.» (а.с.342—343).

Грушевський М. С. після звільнення у 1931 р. з-під варті до кримінальної відповідальності не притягувався, у 1934 р. помер, а рішення відносно нього по цій справі не приймалось.

Посилання у висновку у справі учасників так званого «Українського національного центру» (а.с.344) на припинення кримінальної справи відносно Грушевського М. С. у 1933 р.— безпідставне, позаяк базується лише на даних оперативно-довідкового відділу Республіканського інформаційного центру МВС УРСР, куди свого часу була закладена помилкова інформація.

Під час попереднього слідства до справи були долучені копії протоколів допитів звинувачених у приналежності до так званої контрреволюційної організації «Спілка визволення України» (СВУ), де неодноразово вказано прізвище Грушевського М. С., який підтримував тісні наукові та ділові стосунки з обвинуваченими до моменту їх арештів. У 1989 р. у справі учасників СВУ проведена додаткова перевірка, яка показала безпідставність обвинувачення репресованих за цією справою, і в зв'язку з цим судова колегія Верховного Суду УРСР 11 вересня 1989 року припинила кримінальну справу за відсутністю в діях засуджених складу злочину (а.с.354—402).

Враховуючи викладене та керуючись ст.130, ч.1 ст.213 і ст.214 Кримінально-процесуального кодексу Української РСР,

П о с т а н о в и в :

1. Кримінальну справу відносно Грушевського Михайла Сергійовича на підставі п.2 ст.6 КПК УРСР припинити за відсутністю в його діях складу злочину.

2. Копію цієї постанови надіслати Прокурору Української РСР.

Начальник Слідчого відділу
КДБ УРСР полковник юстиції *В. І. Пристайко*

ЧЕРЕЗ ТЕРНИ — В БЕЗСМЕРТЯ

Україна змирала, і ті стѣжки, які вона своїм дітям визначила, щоб іти на духові височини, стали найближчими напрямками до смерті її дітям.

Т. Осьмачка

Автори цього дослідження не випадково визначили радянське десятиліття М. Грушевського як «трагічне». Адже й справді він був приречений — і як чільний діяч визвольних змагань УНР, і як уособлювач мислячої й незалежної України, незнищений і закличний прапор її відродження, і, нарешті, як представник духовної верхівки нації.

Колишній в'язень ГУЛАГу, непримиренний борець проти московського тоталітаризму І. Багрянний, якому пощастило вибратися на Захід, про ту криваву епоху, в яку тривала й вимучлива одісея М. Грушевського, писав: «...Чорні, ганебні дні людської історії, коли на очах усього вільного світу творилася макабрична розправа Сталіна і його опричини над українським народом...»

Національне питання, особливо в Україні, більшовицький вождь вирішував так само затято і з таким садизмом, як і долі окремих людей, рокованих ним на заклання. (Згадаймо його сентенцію, від якої тягне могильним холодом: «Есть человек — есть проблема, нет человека — нет проблемы»). Мабуть, виходячи з цього людоджерського постулату, «батько народів», озираючи хижим поглядом Україну, яка попри голодомори, масові відстріли й ув'язнення залишалася все ж Україною, а отже, й «проблемою», хотів насильницьки пересилити всю її людність у «Сибір неісходиму».

А тим часом, з моменту окупації України Кремлем, тривав шалений і безупинний процес, який можна назвати її розукраїненням. Нищення українства, а, таким чином, і плекану ним ідею волі й незалежності найрадикальніше було здійснювати шляхом масових репресій щодо носіїв цієї ідеї — від академіка до хліборобів.

Ясна річ, що цей диявольський зашморг не міг оминати М. Грушевського і з вищезначених причин, і тому, що він

не став прислужником режиму. Колись, ще тільки при перших відблисках комуністичної займанщини, П. Тичина тривожно запитував: «Хіба й собі поцілувати пантофлю Папи?» Імперія примусу приневолила до цього мільйони, але академік М. Грушевський не піддався. Як кваліфікували позицію вченого його пильнувальники, він «скептично ставиться до всіх починань партії та влади, а також до марксистської ідеології», він «гнувся, але не ламався», «зброї не склав».

Ще на порозі молодості, у 23 роки, майбутній провідник нації писав:

Нема долі у неволі:
і миле — не миле!
Або згинуть, або жити,
а скніти несила...

Цей поклики ж и т и, ще із студентських літ, був не чим іншим, як самооблізацією для служіння Україні. Ще тоді він жагуче прагнув стати письменником (його прозові спроби благословив І. Нечуй-Левицький), видавцем, але судилося інше — в довічний бран взяла його покровитель-ка історії муза Кліо. На цьому терені своє призначення Грушевський окреслив чітко: «Написання суцільної історії України рано — ще в київських часах, стало моєю задушевною гадкою, до певної міри питанням честі своєї і свого покоління».

Це, мабуть, рідкісний випадок: найвидатніший історик народу, неперевершений інтерпретатор його минувшини з усіма колізіями, злетами і спадами, став, коли пробив час і рухнуло царське самодержавство, в авангарді творення нової історії цього народу. Звісно, були в нього й хиби, й нерозважливі кроки, бракувало досвіду розбудовника держави. Але ж бо оцінювати прорахунки великих мужів минулого з висоти нових століть йому (як і кожному б) було набагато легше, ніж покликаному долею до цієї когорти великих — та ще й на епохальному розломі історії, — чинити все безпомильно й ідеально.

У своїх візіях на політику більшовиків щодо України та інших політичних партій — і перед поверненням на Батьківщину, і вже тут — Михайло Сергійович був надмірно оптимістичним і довірливим. Та кожен дивиться на світ своїми очима, виважуючи його власним сумлінням. Звідки було Грушевському, переконаному й послідовному демократові, одразу розпізнати подвійний характер моралі більшовицьких вождів, усієї їхньої ідеології і практики? Він

був заколисаний і присліплений не тільки їхніми гаслами, а й певними реаліями, зокрема курсом на українізацію. Тому наївно сподівався, що КП(б)У поділиться владою з УПСР (лист до Х. Раковського від 15.XI 1921 р.). У цьому ж зверненні є й таке «враження» автора: «...період гострої окупаційної боротьби, котру Російська Комуністична партія і її галузь КП(б)У вели на Україні, власне, закінчився».

Навіть через півроку після повернення на Батьківщину Грушевський був у полоні ілюзій, що видно з листа до Т. Починка в США: «Я тут, не вважаючи на всі дефекти, чую себе тут, в Українській республіці, котру ми зачали будувати 1917 р., і сподіваюсь, що дефекти вирівнюються з часом...». Але ж та республіка підпливла кров'ю Крут, була прошита кулями Базару і, врешті-решт, опинилась під окупаційним чоботом, конвульсивно здригаючись у спонтанному спротиві. А дефекти «не вирівнювалися», а навпаки — переростали в норму.

Та й що могли принести в Україну «совнегідники», «кремлівська банда злочинців»? — таку атестацію дав їм В. Винниченко, який у щоденнику того ж 1924 р., що й лист Грушевського до Т. Починка, знавіснілій владній силі в СРСР виніс такий присуд: «Справді, на страшному угноєнні з крові, голоду, терору, насильств, обману і лицемірства виросла й живе ця огидна рослина, звана РКП». Йому ж належить образна констатація того, що з більшовицького яйця вилупився червоний фашизм.

Грушевський пішов на компроміс з більшовицькою владою, не братаючись з нею. «Я большевикам ніякий не приятель, мало хто стільки потерпів від них, як я, і далі терплю...» — це з листа вченого до Т. Починка від 5 липня 1923 р. І тут же нарікання на знищення в Україні транспорту його книжок (ідеться про видану Дніпросоюзом «Історію України, прилажену для програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх»), на заборону його видань.

Автор монографії «Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866—1934): У 50-ліття смерті» («Сучасність», 1986) Л. Винар у розділі «Погром і знищення історичної школи Грушевського» наводить цілком таємну директиву, підписану уповноваженим Повноважного представництва ОГПУ (серпень 1925 р.), про визнання «Истории Украины-Руси» идеолога украинского национализма проф. Грушевского «враждебной и вредной для сов[етской] власти лженаучной историей». Місцевим органам ГПУ пропонувалося «фиксировать всех тех, кто прояв-

ляет интерес к упомянутой книге и ее распространяет среди населения».

А ще на початку 1922 р. на одній із ідеологічних нарад у ЦК КП(б)У висловлювалося занепокоєння з приводу того, що «немає жодного села, де не було б «Історії» Грушевського, а наша компартія до цього часу нічого в селі цій «Історії» не протиставила». Та, як бачили вище, таки протиставила руками ОГПУ вказівку про взяття на облік читачів і розповсюджувачів цієї «Історії».

Симптоми неприхованого недовір'я до М. Грушевського були очевидні, приховане недовір'я ГПУ — в цитованій директиві та інших документах. Та попри все це, повертаючись в Україну, М. Грушевський мріяв про її «національне розкріпачення», вірив у те, що можна «разом з російським конем запрягти нашого українського до соціалістичної Революції».

Цікаво порівняти ці сподівання поворотця (як він сам себе називав) М. Грушевського і сумніви В. Винниченка, який упродовж 1925 р. постійно виважував у щоденнику можливість свого повернення та його наслідки: «Питання повороту мучить. Їхати на Україну тепер — значить знову йти на розп'яття. З якої речі мушу брати на себе цей хрест? Хто мене жене на це? Чого сам себе кагаю?» (15 вересня); «Труднощі повороту на Україну опукло висуваються, як тільки цю думку наближаю до уяви. Чужість, підозрілість, ворожість нового середовища. Ворожість і старого... Залежність, підлеглість, скутість, зобов'язаність на всякі дії, навіть гидкі» (9 жовтня).

Такою гіркою чашею бачилося повернення Винниченкові. Тільки бачилося, а Михайлові Сергійовичу судилося ту чашу випити до дна. Згадаймо характеристику тієї, післяповоротної, доби, дану в щоденнику С. Єфремова: «Підлішого часу не було й не буде» (1928 р.).

Попри політичні висхідні, у ставленні до Грушевського неабияку роль відігравав і суто людський чинник, обумовлений неординарністю його особистості. «Надто сильною є привабливість Грушевського, надто великий його авторитет» — у таких оцінках ГПУ не було рації вдаватися до необ'єктивності.

За рік-два свого радянського побуту М. Грушевський, зіткнувшись із засиллям і всесиллям бюрократії, вже чудово орієнтувався в реаліях, а головне, відчував, звідки вітер віє. Тому, не приховуючи цього свого розуміння, міг одверто заявити голові комісії для чистки ВУАН: «Це буде все в чекістському порядку розв'язуватись», а в розмові

з колегою скрушно мовити: «Можуть прийти, що захочуть».

Усвідомлював він і глибинні причини усунення з постів наркомів освіти Г. Гринька та О. Шумського («були представниками українців»). І відчував свою безборонність, незважаючи на охоронні грамоти і запевнення можновладців у його передоторканості. Але ті обіцянки були хисткими на тлі репресій, що насувалися з незвідоротністю льодовика. Адже ще в серпні 1922 р. XII Всеросійська конференція РКП(б) прийняла резолюцію «Про антирадянські партії й течії», в якій схвалювала переслідування есерів, меншовиків та ін. Академік Грушевський становив тимчасовий виняток. Відносно, звичайно, оскільки ніякі індульгенції влади не могли застрахувати його від справи-формуляра в ГПУ та пов'язаних з цим інсинуацій.

Прикметно, що духовна еліта в Україні, як і її найвидатніший представник, відчувала віяння часу й ясно бачила причини наростаючого свавілля.

Академік М. Яворський, наприклад, заявляв, що репресії в Україні — це наслідок «центральної національної політики ЦК ВКП(б), яка спрямована на знищення українського народу».

Коментуючи колотнечу в ВУАН, виснажливу академічну війну, І. Лизанівський пояснював: «Радянські верхи свідомо роздмухували гризню в Академії і з задоволенням терли руки, спостерігаючи цю ганебну для українців картину».

Українська інтелігенція, яка перебувала у вільному світі, з боєм стежила за погромницькими акціями в УСРР. Нелегко було О. Ольжичу констатувати таке: «Життя-бо, навіть творче, в тих особливих умовах мало різнитися від смерті». Відгукнувся цей гарячий публіцист і на адміністративно-поліційні утиски ВУАН: «Дальшим голосним ударом стала ліквідація катедри історії, катедри Грушевського та журналу «Україна», що мало значити остаточне розбиття «націоналістичних» та «ідеалістичних» тенденцій у науці історії». Тут же скептично зауважує про доплив до ВУАН партійних діячів, які «нічого, крім партійної кваліфікації, за собою не мали». Зате здобулися на комосередок у ВУАН, «прищепили комбацилу й самому тулубові академії», про що ратував у своїх публікаціях один вельми відданий системі вчений.

А професор Збаразький, який стояв на чолі Всесоюзної асоціації робітників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву, так перейнявся цим

сприянням, що навіть запропонував асоціації викликати на змагання ОГПУ в розкритті шкідництва.

Такі були сумні карби доби: не тільки нищилися кращі — освічені, духовні, шляхетні, а й відбувалася селекція гірших — недолугих кар'єристів, донощиків, задрісників, прислужників, людей бідного інтелекту й непомірних амбіцій.

Загляньмо до послужного списку одного із таких витворів цієї селекції — аспіранта-історика, таємного наглядача за Грушевським. Ось щаблі його кар'єри, типової в ті часи: секретар партосередку ІНО, голова студкому, голова комісії для чистки студентства ІНО. Ставши за допомогою своїх шефів аспірантом ВУАН, він тепер допомагав «чистити» і її, вишукуючи там «петлюрівців» і «фашистів».

А тим часом неодмінний секретар ВУАН академік О. Корчак-Чепурківський вів страшну статистику, підраховуючи щоденну кількість арештів у цій установі.

Все це — параметри трагедії М. Грушевського, яка не піддається ні виміру, ні повному осягу.

Не з холодної цікавості, а з суто людського спожаління хотілося б знати: коли ж для самого Михайла Сергійовича те десятилітнє сходження на Голгофу було найнестерпнішим? Тоді, коли вчинили погром його установам і постійно не довіряли, не випускали в наукові відрядження за кордон, боячись його втечі? Чи тоді, коли 23 березня 1931 р. вперше опинився за масивними дверима ОГПУ і, заповнивши анкету заарештованого, у графі «примечания заключенного» вивів: «Я болен, прошу прислати доктора»?

До речі, та анкета мала таку промовисту повну назву: «Анкета № для арестов[анных] и задержанных с зачислением за ОГПУ» (багато з заповнювачів тих анкет лишалися «с зачислением за ОГПУ» довічно).

Чи тоді, коли під тиском слідства (а в ГПУ щодо цього були умільці — чого варта погроза запроторити на 10 років на Соловки єдину доньку вченого Катерину) обмовив себе і своїх товаришів, усупереч усякій логіці (ніби тим полегшить їх становище), накинув їм неіснуючі повстанки і т. ін. (що, в свою чергу, вони, приневолені слідством, вчинили супроти нього)?

Чи під час тяжких і пекучих роздумів у квітневі дні 1931 р. перед тим, як знайшов сили «очиститися» від неіснуючих гріхів і визнати перед могутнім представником ОГПУ свою людську слабкість і податливість?

Думається, в цій «чорній книзі» погрому найбільшніше читати саме сповідь академіка 15 квітня 1931 р. Я. Агранов

доповідав: «На вопрос о том, что же побудило его дать те показания, которые зафиксированы в ряде протоколов допроса, Грушевский расплакался и заявил...» Вражає ось що — у кабінеті впливового начальника ОГПУ плакав не просто визначний учений (таких, мабуть, там перебуло немало), а колишній Голова Центральної Ради, провідник УНР. То були не тільки його сльози, а й сльози наших поразок і втрат — цим potwierджується думка О. Шульгина про тісний зв'язок трагедії Грушевського з трагедією України.

За епіграф до цієї післямови, який є своєрідним ключем до розуміння цієї всенародної трагедії, взято рядки із споминів Т. Осьмачки, котрий виніс на своїй долі і нетрі ГУЛАГу, й імітацію тяжкої недуги, й поневіряння на чужині, і втрати близьких. Тож він, маючи зірке око митця і вистрадавши антиукраїнську політику системи особисто, міг дати великій Руїні століття, уламком якої став, такий панорамний і переконливий опис:

«І я зараз все це хотів би забути і не маю сили. Тим більше, що до цього пристає і життя громадське, так само знівечене, як і моє особисте. Бо тодішнє українство було розбите на мільйони окремих шматочків, які жили кожен окремо переляканий, з окремою думкою і окремою підозрою до іншого шматка життя. І всі вони порізнені, поокремлювані ходили, працювали, збивали один одного з ніг і натискалися і розходилися, неначе якась маса людей, що заблудили у глибоких катакомбах і не можуть виблудитися на денний світ і світло. І тоді наше жагуче бажання єдності чекісти перетворювали у бунтівничі гуртки, і через те так легко викривали всякі організації, і так легко утворювали хаос у наших почуваннях, заморожених жахом самоти і безсердешності...»

В державній погромницькій кампанії проти М. Грушевського впадають у вічі такі деталі: в одному з документів ГПУ йдеться про «лагерь М. Грушевского», а стаття А. Річицького «Проти буржуазної науки» (1931), спрямована проти вченого та його школи, закінчувалася войовничим покликом: «Проти цієї інтервенції буржуазної науки, проти ворожої нам клясової ідеології ми й мусимо скерувати наші гармати й багнети та дати найрішучішу їй відсіч пролетарською зброєю марксо-ленінської науки». І хоча всі ці «гармати й багнети» з ідеологічного арсеналу, однак це ще раз підтверджує: Грушевському було оголошено бій не на життя, а на смерть.

Рід Грушевських винищили до кореня (дочка вченого Катерина, брат Олександр, небіж С. Шамрай). Такий метод

боротьби з українством у 30-ті роки став всеохоплюючим: згадаймо долі Миколи і Марка Вороних, родину Людмили Старицької-Черняхівської, братів Агатангела і Юхима Кримських, рясне родинне древо Крушельницьких, Василя Бобинського та його дружину з сином... Це відомі імена, але ж у цьому мартиролозі ще тисячі й тисячі родинних гнізд, зруйнованих, понівечених, розсіяних по тундрах, Соловках та Колимах. Дочка розстріляного системою українського патріота, учасника бою під Крутами Івана Шарого (батько його Ілля Григорович згинув на Соловках, старший брат Дмитро також був знищений, і чимало земляків із рідного села Вереміївки опинилося в ГУЛАГу), відома журналістка із США Людмила Шара-Воллянська, прочитавши в архіві СБУ справу свого батька, жахнулася. «Очі розчахнулися», — так описала вона свій стан, коли побачила масове побоїще невинних людей, які мали українську душу.

«Все було упокорене», — характеризував 30-ті роки І. Багрянний, наголошуючи на тому, що «ця система терору була не тільки системою терору фізичного, а й (і це найголовніше!) системою терору духовного».

Слід сказати, що автори обіжників ГПУ про український сепаратизм чи про настрої інтелігенції добре знали патріотичне середовище і спрямовували свої удари в найбільш вразливі місця.

Коментуючи доповідь наркома освіти УСРР О. Шумського на зборах партосередку Наркомату у листопаді 1926 р., яка стала першим відкритим осудом ученого після повернення в Україну, Р. Пиріг, автор дослідження «Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття, 1924—1934», зауважує: «У ній рельєфно простежуються дві основні сюжетні лінії — розвінчання Хвильового, неокласиків (Зеров, Рильський) на літературному фронті та Грушевського — на науковому». Шумський тоді заявив: «Чого не договорив у поезії М. Рильський, те яскраво договорив акад. Грушевський в одвертій листі до вчасників його ювілею 3 жовтня цього року».

До речі, сталося так, що М. Рильський і М. Грушевський були заарештовані органами ГПУ майже одночасно — перший у Києві 19 березня 1931 р., а другий — у Москві 23 березня.

Цікаво, що арешт М. Грушевського київські чекісти використовували для добуття потрібних зізнань від своїх підопічних. Про це, з розповідей М. Рильського, його син Б. Рильський писав: «Під час першої зустрічі з мамою, яку

дозволили десь за місяць після арешту, батько чи не першим запитанням поставив таке: «Що із Грушевським?» Мама здивовано відповіла: «Нічого, живий і здоровий, десь недавно бачила його статтю...»

Коли Максима Тадейовича відвезли до Лук'янівки, то він ледве не з криком ускочив до камери: «Хлопці! Грушевський на волі!» Виявляється, на допитах заявили про арешт Грушевського, про його свідчення щодо розгалуженої мережі націоналістичних організацій, яка буцімто існувала на Україні. І от дехто із в'язнів не витримав і підписав зізнання про свої «провини», зв'язки з «викритим» Грушевським та його організацією...

Наступного дня після батькового повідомлення всі, хто «признався» у своїх гріхах, писали листи, в яких відмовлялися від попередніх «свідчень» (див.: *Рильський Б. Те, що приснилось навесні... // Україна.— 1989.— № 23.— С.14—16*).

З-поміж багатьох питань, пов'язаних з тактикою і позицією М. Грушевського, привертає увагу тема села. І не тільки тому, що саме село було соціальною базою УПСР, до якої тривалий час належав М. Грушевський. Село було основою національного материка, а тому атаки режиму на нього розпочалися ще задовго до «великого перелому». Вже суд Верховного Надзвичайного Трибуналу над українськими есерами 1921 р. був ударом, хоч і непрямим, також і по селу.

Не випадково М. Грушевський на своєму ювілейному святі в Київському ІНО спожалів: «Історично склалося так, що українська нація не має своєї органічної робітничої кляси». А після свята в листі-зверненні до громадськості, в основу якого покладено цитований виступ, бачив такий вихід із того становища: «Робітнича свідомо-українська верства не має в національній житті нашої батьківщини такої удільної ваги, яка потрібна для нормального розвитку і активності нації. І тільки з моментом, коли вповні, на сто відсотків усвідомлена маса почне заливати міста України — досі ще так мало українські, її фабрики, і шахти, і порти і буде українізувати міське життя й робітничий пролетаріат, а не підпадати русифікації в його рамках, тільки тоді українське національне життя здобуде потрібну повноту і завершеність, і з повною силою розвинеться орієнтація на верству робітничу...»

Здавалося б, цілком закономірні прагнення й діалектично виважена перспектива. Але ж бо ні: того ж 1926 р., 26 квітня, Сталін у листі «Тов. Кагановичу та іншим членам

ПБ ЦК КП(б)У» рішуче засудив вимогу Хвильового про «негайну дерусифікацію пролетаріату», бо в далекосяжні плани Москви не входило здобуття «потрібної повноти і завершеності» національного життя в Україні. Там визрівали інші задуми...

Тож зрозуміло, чому в обіжнику ГПУ «Про український сепаратизм» від 4 вересня 1926 р. ставилася вимога «ув'язувати роботу по українській інтелігенції з роботою по селу». А Л. Каганович на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У у березні 1928 р. заявив: «Українська ж контрреволюція свої погляди спрямовує на політику, на село».

Перспективу ж українізації пролетаріату, з таким ентузіазмом окреслену М. Грушевським, В. Затонський назвав «програмою хуторянської куркульської культури».

Навесні 1927 р. розпочалися арешти кооперативних діячів, які стояли на заваді майбутній «суцільній колективізації», а апокаліптичне винищення українського села 1932—1933 рр. проблему українізації пролетаріату розв'язало у стилі доби — за схемою Сталіна, а не Грушевського.

Щодо постійних сутичок у ВУАН дехто схильний списувати їх виключно на амбітність М. Грушевського, його тяжкий характер і т.ін. Забуваючи, що його супротивники С. Єфремов і А. Кримський, з свого боку, вели себе далеко не шляхетно. Заявив же останній, що журнал «Україна» заважає розвиткові фізико-математичних наук. Та, як справедливо зауважує Р. Пиріг, «не слід ігнорувати і його [Грушевського] власне честолюбство». Відомі нарікання на М. Грушевського за «неприкритий гнів» до колег часів його головування у Львівському НТШ, є у нього і критичні виступи, сповнені надмірного сарказму. Ось який каскад негативних, в'їдливих епітетів лише до викладу «Історії України-Руси» М. Аркаса: «...виклад — сухий, схематичний, неінтересний, незручний, примітивний, стереотиповий, банальний, бідний».

Але ж за той «неприкритий гнів» М. Грушевського боронив І. Франко, пояснюючи в одному з листів, що, «заставши адміністрацію Товариства в повнім патріархальнім безладді, його голова всюди вносив залізну витривалість, бистрий розум і дисципліну — і робив собі ворогів...».

Та й Б. Мартос, який близько знав М. Грушевського під час визвольних змагань, авторитетно засвідчує: Михайло Сергійович «не намагався бути «вождем» або «диктатором», що не раз прямують до своєї мети шляхом обману й терору».

Просто ГПУ вміло й підступно використовувало людські вади обох ворогуючих груп у ВУАН, стримання яких від примирення переросло із звичайної установки в глобальну тактику.

Хто цю тактику втілював у життя, видно із розділу про чекістів — пильнувальників академіка М. Грушевського і всієї інтелектуальної України. Здебільшого це були малоосвічені, але затяті провідники червоної диктатури. Про одного з їхніх московських кураторів, члена колегії ОГПУ Т. Дерибаса, російський прозаїк Б. Ширяєв, який звідав Соловки, писав: «Дерибас был более чем садистом: он был каким-то концентратом зла всех видов. «Лейденской банкой», заряженной дьяволом в аду. Он ненавидел все и всех... Если коллегия ОГПУ считает ножом гильотины революции, то он был острием этого ножа. Его ненавидели и боялись даже члены этой всемогущей коллегии» (Ширяев Б. Неугасимая лампада // Смена. — 1990. — №3. — С. 88—93).

Оскільки М. Грушевський був визнаний «табором» і до того ж ворожим, то він весь час, як тільки ступив на рідну землю після повернення з еміграції, перебував в облозі. Аморальна, безсоромна система не тільки переслідувала вченого-патріота, а й вдавалася до єзуїтських випадів проти нього. Так, комуністична фракція ВУАН у грудні 1930 р. обвинуватила М. Грушевського в «поширенні чуток про його утиски».

Яких тільки ярликів не чіпляли на «буржуазного інтервента» М. Грушевського! Однак, коли він відійшов у безсмертя, система поквапилася перетягти його ім'я, авторитет у свій табір, не віддати його народові (невидання і приховання праць історика — то тільки зовнішні вияви тієї узурпації). Газета «Правда» в некролозі на смерть академіка (до речі, тільки тут було вміщено його портрет, в українській пресі на це чомусь не відважилися) проголосувала бажане за дійсне: «Грушевский ...пришел к убеждению, что только Советская власть способна обеспечить социальное и национальное освобождение украинского народа».

Михайла Сергійовича поховали на Байковому цвинтарі в Києві, поблизу центральної алеї, але надгробок з його рельєфом спеціально встановили тильною стороною до алеї, щоб могила привертала якнайменше уваги. Його піддавали забуттю, шельмуванню, та він, як воскреслий фенікс, повертається до нас у всій своїй величі, в ореолі мучеництва і слави.

Варто згадати про один епізод із історії, сказати б, спинання на ноги чи продирання крізь заборони нашого грушевськознавства та протидію йому всеможного ЦК КПУ і так званих офіційних літописців. 21 липня 1988 р. газета «Літературна Україна» в популярній рубриці «Постаті» опублікувала розлоге есе С. Білоконя «Михайло Грушевський». Цей позитивний виступ, що виявився дуже на часі, сприйняли в багнети друковані органи ЦК КПУ. До ЦК посипалися підписані й анонімні доноси — все це разом викликало можновладний гнів першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького, який піддав різкій критиці публікацію С. Білоконя на пленумі ЦК КПУ 10 жовтня 1988 р. (див.: Рад. Україна. — 1988. — 11 жовт.).

І тільки нині, в незалежній Україні, з М. Грушевського, як і з багатьох інших імен, знято табу і можна осягнути його подвижницьке і страдницьке життя. В цьому особливо допоможе і книжка В. Пристайка та Ю. Шаповала. Високе її поцінування таким авторитетним грушевськознавцем, як доктор Л. Винар, може служити авторам якнайкращою атестацією. Попередня їхня спільна праця про «СВУ» здобула вельми прихильне ставлення громадськості. Віддаючи належне обом з цього творчого дуету — генералові В. Пристайку, який брав участь в аналізі багатьох заведених на «ворогів народу» кримінальних справ з метою їх реабілітації, і докторові Ю. Шаповалу, який своїми дослідженнями тоталітарної системи допомагає «зрозуміти будову диктатури, що вкорінилася в суспільстві під гаслом соціальної справедливості», — журнал «Віче» (1996. — № 12. — С. 146—147) зазначає: «Не дивно, що В. Пристайко і Ю. Шаповал об'єднали свої зусилля для створення книги... Зосереджений у книзі В. Пристайка і Ю. Шаповала документальний матеріал дає добру нагоду для роздумів над таємницями радянської історії».

Спільні зусилля авторів увінчалися успіхом і в цьому виданні, яке також розкриває чимало таємниць. Дослідники, поєднуючи високий професіоналізм, наукову сумлінність і громадянську відповідальність, володіють ще однією важливою рисою — одержимістю першовідкривачів. Тому їхня праця новаторська, унікальна своїм наповненням.

Іван ІЛЬЄНКО

ПЕРЕЛІК ДОКУМЕНТІВ І МАТЕРІАЛІВ

1. Лист начальника Київського губернського відділу ГПУ, начальника Секретно-оперативної частини, начальника Контррозвідального відділу до начальника Контррозвідального відділу ГПУ УСРР В. Іванова.
2. Повідомлення про М. Грушевського.
3. Постанова до справи-формуляра № 1023.
4. Оперативна записка до справи-формуляра № 1023.
5. Лист начальника Секретно-оперативної частини ГПУ УСРР, начальника Контррозвідального відділу ГПУ УСРР та уповноваженого 5-ї групи до Київського губернського відділу ГПУ.
6. Витяг із листа Контррозвідального відділу ГПУ УСРР до Київського губернського відділу ГПУ.
7. Повідомлення про М. Грушевського.
8. Лист начальника СОУ ГПУ УСРР до начальника Київського окрвідділу ГПУ.
9. Із повідомлення про М. Грушевського.
10. Меморандум до справи-формуляра на М. Грушевського.
11. Лист начальника Секретно-оперативного управління ГПУ УСРР, помічника начальника Секретного відділу та уповноваженого Секретного відділу до начальника Київського окружного відділу ГПУ.
12. Постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про Українську Академію наук».
13. Лист начальника Київського окружного відділу ГПУ та начальника Секретного відділення до голови ГПУ УСРР В. Балицького.
14. Із таємного обіжника ГПУ УСРР «Про український сепаратизм».
15. Постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про ювілей Грушевського».
16. Обіжник ГПУ УСРР «Про ювілей академіка Грушевського»
17. Лист начальника Секретно-оперативного управління ГПУ УСРР, помічника начальника Секретного відділу та тимчасово виконуючого обов'язки начальника 1-го відділення Секретного відділу до начальника Секретного відділу ОГПУ СРСР Т. Дерібаса.
18. Запис у щоденнику С. Єфремова.
19. Із повідомлення про М. Грушевського.
20. Лист начальника Секретно-оперативного управління ГПУ, начальника Секретного відділу та тимчасово виконуючого обов'язки начальника 1-го відділення Секретного відділу до начальника Київського окружного відділу ГПУ.
21. Із оперативної записки про М. Грушевського.
22. Лист начальника Київського окружного відділу ГПУ і начальника Секретного відділу до начальника Секретного відділу ГПУ УСРР В. Горожанина.
23. Із книги Г. Костюка «Зустрічі і прощання: Спогади».
24. Витяг із перлюстрованого листа О. Оглобина до М. Слабченка.
25. Лист начальника Секретно-оперативного управління ГПУ УСРР і начальника Секретного відділу ГПУ УСРР до начальника Секретного відділу ОГПУ СРСР Т. Дерібаса.

26. Спецдоповідь ГПУ УСРР, подана до ОГПУ СРСР, про ювілей М. Грушевського.
27. Лист Секретного відділу ГПУ УСРР до уповноваженого розвідки з проханням встановити нагляд за М. Грушевським.
28. Лист із Київського окружного відділу ГПУ до голови ГПУ УСРР В. Балицького.
29. Копія перлюстрованого листа до М. Грушевського.
30. Лист тимчасового начальника Київського окружного відділу ГПУ і начальника Секретного відділення до начальника Секретного відділу ГПУ УСРР.
31. Витяг із повідомлення про М. Грушевського.
32. Доповідна записка голови ГПУ УСРР В. Балицького «Про академіка М. С. Грушевського».
33. Постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про Академію наук».
34. З доповіді Л. Кагановича на лютнево-березневому (1927 р.) пленумі ЦК КП(б)У.
35. Повідомлення начальника Контррозвідувального відділу ГПУ УСРР та начальника Іноземного відділу ГПУ УСРР постійному представникові ОГПУ в УСРР.
36. Вказівка голови ГПУ УСРР начальникові Київського окружного відділу ГПУ.
37. Витяг із повідомлення про М. Грушевського.
38. Лист начальника Київського окружного відділу ГПУ УСРР до начальника Секретного відділу ГПУ УСРР з приводу обшуку у М. Грушевського.
39. Повідомлення начальника Київського окружного відділу ГПУ УСРР голові ГПУ УСРР В. Балицькому про розслідування факту обшуку у М. Грушевського.
40. клопотання М. Грушевського перед Особливою нарадою при Раднаркомі СРСР про академіка К. Харламповича.
41. Копія перлюстрованого листа М. Грушевського до К. Харламповича.
42. Повідомлення про М. Грушевського Київського окружного відділу ГПУ Секретному відділові ГПУ УСРР.
43. Витяг із перлюстрованого листа В. Юркевича до М. Грушевського.
44. Лист начальника Секретного відділення Київського окружного відділу ГПУ до начальника Секретного відділу ГПУ УСРР.
45. Робоче зведення за матеріалами повідомлення відділу політичного контролю ГПУ УСРР.
46. Лист начальника Київського окружного відділу ГПУ та начальника Секретного відділення до Секретного відділу ГПУ УСРР.
47. Оперативна записка Секретного відділення Київського окружного відділу ГПУ.
48. Повідомлення про ВУАН з Київського окружного відділу ГПУ начальникові Секретного відділу ГПУ УСРР.
49. Заява М. Грушевського до історико-філологічного відділу ВУАН та Укрнауки.
50. Повідомлення про М. Грушевського.
51. Лист А. Кримського до Укрнауки з приводу наукового відрядження М. Грушевського за кордон.
52. Витяг із перлюстрованого листа В. Перетца до В. Адріанової-Перетц.
53. Лист начальника Секретного відділу ГПУ УСРР та начальника 2-го відділення до начальника Київського окружного відділу ГПУ.
54. Довідка начальника 2-го відділення Секретного відділу ГПУ УСРР.
55. Перлюстрована телеграма М. Грушевського до Ф. Савченка.
56. Копія звіту про ВУАН, надіслана з ГПУ УСРР до Київського окружного відділу ГПУ.
57. Витяг із перлюстрованого листа К. Антиповича до М. Слабченка.

58. Витяг із оперативної записки про Загальні збори ВУАН.
59. Витяг із меморандуму Київського окружного відділу ГПУ.
60. Висновок начальника Секретного відділу ГПУ УСРР щодо відрядження М. Грушевського за кордон.
61. Лист наркома освіти УСРР М. Скрипника до ЦК КП(б)У.
62. Витяг із спецзведення Київського окружного відділу ГПУ.
63. Оперативна записка Секретного відділу ГПУ УСРР.
64. Лист завідуючого агітаційно-пропагандистським відділом ЦК ВКП(б) А. Криницького до ЦК КП(б)У.
65. Із повідомлення про ВУАН.
66. Витяг із спецзведення Київського окружного відділу ГПУ.
67. Повідомлення про М. Грушевського.
68. Перлюстрований лист В. Винниченка до М. Грушевського.
69. Перлюстрований лист М. Грушевського до В. Винниченка.
70. Доповідна начальника Київського окружного відділу ГПУ секретареві Київського окружного комітету КП(б)У М. Демченку про М. Грушевського.
71. Перлюстрований лист В. Винниченка до М. Грушевського.
72. Запит начальника Київського окружного відділу ГПУ до повноважного представника ОГПУ в Ленінградському військовому окрузі (Копія — начальникові Секретного відділу ГПУ УСРР).
73. Повідомлення про ситуацію в ВУАН.
74. Запис у щоденнику С. Єфремова.
75. Постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про Академію наук».
76. Перлюстрований лист неодмінного секретаря АН СРСР С. Ольденбурга до М. Грушевського.
77. Повідомлення з Білоцерківського окружного відділу ГПУ Київському окружному відділові ГПУ.
78. Із повідомлення про М. Грушевського.
79. Із повідомлення про М. Грушевського.
80. Лист начальника Секретного відділу ГПУ УСРР до начальника Київського окружного відділу ГПУ.
81. Витяг із відомостей Секретного відділу ОГПУ СРСР, надісланий ГПУ УСРР до Київського окружного відділу ГПУ.
82. Повідомлення про М. Грушевського.
83. Витяг із спецзведення Київського окружного відділу ГПУ.
84. Лист начальника Секретного відділу ГПУ УСРР до начальника Київського окружного відділу ГПУ.
85. Із повідомлення про М. Грушевського.
86. Спецзведення Київського окружного відділу ГПУ УСРР про М. Грушевського.
87. Повідомлення про М. Грушевського.
88. Із повідомлення про М. Грушевського.
89. Із повідомлення про М. Грушевського.
90. Із повідомлення про М. Грушевського.
91. Довідка начальника Секретно-оперативного управління ГПУ УСРР І. Леплевського та начальника Секретного відділу ГПУ УСРР Г. Люшкова про справу «Українського національного центру».
92. Довідка уповноваженого Секретного відділу ГПУ УСРР І. Соколова (Шейніса) про М. Грушевського.
93. Свідчення М. Чечеля.
94. Свідчення М. Чечеля.
95. Постанова політбюро ЦК КП(б)У «Справа «Національного центру» (Про Грушевського)».
96. Ордер ОГПУ СРСР на арешт М. Грушевського.
97. Супровідний лист про М. Грушевського з ОГПУ СРСР до ГПУ УСРР.
98. Протокол допиту М. Грушевського.

99. Лист з ОГПУ СРСР до ГПУ УСРР.
100. Свідчення М. Грушевського.
101. Із статті А. Хвилі «Буржуазно-націоналістична трибуна» (про журнал «Україна»).
102. Протокол допиту М. Грушевського головою ГПУ УСРР В. Балицьким.
103. Рапорт начальника Секретно-політичного відділу ОГПУ СРСР Я. Агранова заступникові голови ОГПУ Г. Ягоді.
104. Лист голови ГПУ УСРР В. Балицького голові Раднаркому УСРР В. Чубарю.
105. Запис розмови начальника Секретно-політичного відділу ОГПУ СРСР Я. Агранова з М. Грушевським.
106. Службова записка начальника Секретно-оперативного управління ОГПУ СРСР Ю. Євдокимова В. Балицькому.
107. Із статті А. Річицького «Проти інтервенції буржуазної науки».
108. Лист начальника Київського обласного відділу ГПУ та помічника начальника Секретно-політичного відділення до начальника Секретно-політичного відділу ОГПУ СРСР.
109. Із статті Т. Постоловської «Особливості класової боротьби на Україні в період між XVI і XVII партз'їздами»...
110. Повідомлення тимчасово виконуючого обов'язки начальника Секретно-політичного відділу ГПУ УСРР і начальника 2-го відділення начальника Секретно-політичного відділу ОГПУ СРСР Г. Молчанову.
111. Лист начальника Секретно-політичного відділу ОГПУ СРСР та помічника начальника 2-го відділення до ГПУ УСРР.
112. Лист заступника начальника СПВ ОГПУ та начальника 2-го відділення до ГПУ УСРР.
113. Лист заступника начальника СПВ ГПУ і начальника 2-го відділення СПВ до ГПУ УСРР.
114. Лист помічника начальника Секретно-політичного відділу ГПУ УСРР і помічника начальника 2-го відділення до Харківського обласного відділу ГПУ.
115. Лист помічника начальника Секретно-політичного відділу ГПУ УСРР і помічника начальника 2-го відділення до заступника начальника Секретно-політичного відділу ОГПУ СРСР Г. Люшкова.
116. Із повідомлення про М. Грушевського.
117. Із повідомлення про М. Грушевського.
118. Лист із НКВД СРСР до НКВД УСРР.
119. Некролог про смерть М. Грушевського, опублікований в газеті «Правда».
120. Постанова до справи-формуляра на М. Грушевського.
121. Постанова до справи-формуляра на М. Грушевського.
122. Оглядова довідка за архівно-слідчою справою № 27031 (34404) в обвинуваченні М. Грушевського.
123. Оглядова довідка за архівно-слідчою справою № 47525 в обвинуваченні О. Грушевського.
124. Постанова про припинення кримінальної справи щодо М. Грушевського.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

А.с.	— аркуш справи
АМССР	— Автономная Молдавская Советская Социалистическая Республика (Автономна Молдавська Радянська Соціалістична Республіка)
арк.	— аркуш
арх.	— архівний
АТО ГПУ Юза	— Агентурно-Транспортный отдел Государственного Политического Управления Юго-Запада (Агентурно-Транспортний відділ Державного Політичного Управління Південно-Заходу)
б.	— бувший (правильно: колишній); бывший
б.р.	— біжучого року
вр.	— временно
врид	— временно исполняющий должность
ВУАН	— Всеукраїнська Академія наук
Вукопспілка	— Всеукраїнська спілка кооператорів
ВУЦВК	— Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
ВУЦИК	— Всеукраинский Центральный Исполнительный Комитет
ВЦИК	— Всесоюзный Центральный Исполнительный Комитет
ВУЧК	— Всеукраинская Чрезвычайная Комиссия (Всеукраїнська Надзвичайна Комісія)
ВЧК	— Всероссийская Чрезвычайная Комиссия (Всеросійська Надзвичайна Комісія)
ГИУ	— Государственное издательство Украины
ГПУ	— Государственное Политическое Управление (Державне Політичне Управління)
гр.	— группа
Громком	— Громадський комітет
губчека	— губернская чрезвычайная комиссия
ГУГБ	— Главное управление государственной безопасности
А.А.Р.	— доктор
ДА	— Державний архів
ДВУ	— Державне видавництво України
друк.арк.	— друкований аркуш
збірн.узак.	— збірник узаконень
зв.	— зворот (аркуша)
ІНО	— Інститут народної освіти
ИНО	— Иностранный отдел (Іноземний відділ)
КГБ	— Комитет государственной безопасности
КДБ	— Комітет державної безпеки
КІНО	— Київський інститут народної освіти

КОО	— Киевский окружной отдел (Київський окружний відділ)
КПК	— Кримінально-процесуальний кодекс
КПУ	— Комуністична партія України
к.-р.	— контрреволюційний; контрреволюція
КРВ	— контррозвідувальний відділ; контррозвідувальне відділення
КРО	— контрразведывательный отдел; контрразведывательное отделение
л.д.	— лист дела
Л.Н.Вісник	— Літературно-науковий вісник
МГБ	— Министерство государственной безопасности
Мининдел	— Министерство иностранных дел
н.	— наш
Наркомзем	— Народный Комиссариат земледелия (Народний Комісаріат землеробства)
Наркомфин, Н.К.Фин.	— Народный Комиссариат Финансов (Народний Комісаріат Фінансів)
надемівський	— від УНДО (див. нижче)
НКВД	— Народный Комиссариат Внутренних Дел (Народний Комісаріат Внутрішніх Справ)
НКО	— Народний Комісаріат Освіти
НКПрос	— Народный Комиссариат Просвещения
НТШ	— Наукове товариство імені Шевченка
ОВ	— оперативний відділ; оперативне відділення; особливий відділ
ОГПУ	— Объединенное Государственное Политическое Управление (Об'єднане Державне Політичне Управління, ОДПУ)
ОДТО	— Отдельный дорожно-транспортный отдел (Окремий дорожньо-транспортний відділ)
ОГУ	— обліково-інформаційне управління
ОИК	— окружной исполнительный комитет (окружний виконавчий комітет)
оп.	— опис
ОПК	— окружний партійний комітет
ОЦР	— отдел центральной регистрации (відділ центральної реєстрації)
п.	— пан; пункт
ПБ	— політичне бюро
полпредство	— полномочное представительство (повноважне представництво)
пом.	— помещканья; помічник
работпрос	— работник просвещения (працівник освіти)
Раднарком	— Рада Народних Комісарів
РВР	— революційно-військова рада
РКП(б)	— Російська комуністична партія (більшовиків)
РОЮЖОК ТО	— районное отделение Южного окружного транспортного отдела (районне відділення Південного окружного транспортного відділу)
РСДРП(б)	— Російська соціал-демократична робітничка партія (більшовиків)
РСЧА	— Робітничо-селянська Червона Армія

РТО	— районное транспортное отделение (районне транспортне відділення)
с.	— секретно
с.,ст.	— сторінка
СБУ	— Служба безпеки України
с.д.	— сего дня
с.м.	— сего месяца
СМ	— Совет Министров (Рада Міністрів)
СНК, Совнарком	— Совет Народных Комиссаров (Рада Народних Комісарів)
сорабкоп	— союз работников кооперации
СОУ	— секретно-оперативне управління
СОЧ	— секретно-оперативна частина
спр.	— справа
с/с, сексот	— секретный сотрудник (секретний співробітник)
ст.	— стаття
ТВО	— тимчасово виконуючий обов'язки
ТКП	— Трудовая Крестьянская партия (Трудова Селянська партія)
т. р.	— того року
ТСП	— Трудовая Селянська партія
УАН	— Українська Академія наук
УВО	— Українська військова організація
УІЖ	— «Український історичний журнал»
УК	— Уголовный кодекс
УКП	— Українська комуністична партія
Українкустар-спілка	— Українська спілка кустарів
Укрмет	— «Український метал» (об'єднання)
Укрнаука	— Управління у справах науки при НКО УСРР
Укр.нац.к.-р.	— українська націоналістична контрреволюція
УНДО	— Українське національно-демократичне об'єднання
УНР	— Українська Народна Республіка
УНЦ	— Український національний центр
УПСД	— Українська партія соціалістів-демократів
УПСР	— Українська партія соціалістів-революціонерів
УРНГ	— Українська Рада народного господарства
УРСР	— Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСД	— Українські соціалісти-демократи
УСІ	— Український соціологічний інститут
УСРР	— Українська Соціалістична Радянська Республіка (перша назва УРСР)
УЧОСО	— учетно-осведомительный отдел (обліково-вивідувальний відділ)
ф.	— фонд
ф.п.	— фонд прекращенных дел
ЦДАГОУ	— Центральный державный архив громадських об'єднань України
ЦКК	— центральна контрольна комісія
ЦУПЧРЕЗКОМ	— Центральное управление чрезвычайных комиссий (Центральне управління надзвичайних комісій) — тимчасовий орган, який діяв у республіці на початку 20-х років замість ВУЧК

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Абутов О. 140, 148, 149
Авдієнко 180
Агранов Я. 99, 100, 101, 102, 105,
106—107, 260, 264, 267, 291, 294,
295, 296, 297, 304, 312
Адріанова-Перетц В. 204
Азарко 241
Алфімов 89
Антипович К. 210
Антонович В. 155
Аркас М. 316
- Бабченко 70, 189
Багалій Д. 20, 72, 77, 79, 87, 88, 90,
91, 94, 157, 162, 165, 168, 169, 179,
181, 216, 233, 234, 237
Багалій О. 214
Багряний І. 307, 314
Бадан-Яворенко А. 305
Базаров 218
Бакунін М. 36
Баланін В. 26, 185
Балицький В. 27, 33, 42, 46, 50, 57,
59, 60, 64, 68, 70, 99, 102, 105, 107,
113, 127, 141, 169, 170, 175, 181,
184, 185, 186, 187, 246, 258, 260,
264, 267, 291, 297, 304
Баран М. 45, 160
Баранович О. 214, 234, 243
Безпалько 241
Бей-Орловський Ф. 305
Бернштейн 77, 216, 218
Бесараб 187
Білий В. 94
Білокінь С. 317
Біляч 241
Біляшявський М. 20
Бобинський В. 314
Боголюбов 187
Бойко 188
Болабольченко А. 120
Бордика 188
Бріан — 259, 290
- Бронштейн 72
Бузескул 34
Бузина О. 119
Бурдига Ф. 70, 189
Бухарін М. 218
Буценко О. 33, 181
Бушон 222, 225
- Ванштейн 72
Василенко М. 73, 79, 80, 86, 123,
125, 160, 227, 284, 285
Васильківський М. 98, 305
Васильченко 89
Верменич Я. 124
Вернадський В. 75
Веселовський С. 142, 242, 299
Винар Л. 9, 17, 87, 119, 121, 125,
126, 127, 300, 318
Винниченко В. 23, 27, 32, 36, 46,
49, 53, 84, 120, 121, 123, 158, 221,
222, 224, 225, 249, 259, 265, 290,
295, 299, 309, 310, 318
Височанський П. 94, 241, 242, 305
Вишневецький 242
Вільямс Р. 218
Вітман 242
Воблий К. 73, 75, 91, 93, 105, 211,
212, 214, 243
Войцехівський О. 194
Волін М. 80
Володимир св. 155
Вороненко В. 123, 125
Вороний Марко 313
Вороний Микола 313
Врангель 36
- Гаврилей Ю. 94
Гавриленко 91, 245
Гензель 218
Геринович 160
Гермайзе О. 35, 57, 79, 83, 84, 125,
144, 160, 165, 177, 214, 230

Гехтман І. 80
Гірчак Є. 243, 244
Глушко С. 35, 92, 138, 232, 233, 237,
239, 300
Гнатюк 143
Глядківський П. 67, 236, 239
Голубович В. 24, 25, 94, 95, 97, 99,
100, 104, 105, 120, 135, 136, 242,
245, 246, 248, 249, 250, 265, 289,
291, 295,
Гольдман 170, 204, 218, 219, 220,
276, 288
Горбунов 279
Горін П. 80, 85
Городецька О. 80
Городовенко Н. 242
Горожанин В. 41, 42, 53, 107—108,
152, 154, 163, 174, 186, 205, 207,
231
Грабовий 96, 241, 242
Граве 77, 216
Гражуль (Дорін) В. 39, 105, 108—
109, 138, 145, 153, 154, 170, 172,
174, 187, 194, 197, 198, 199, 202
Гречанюк С. 119
Гречко 241
Григор'єв 249
Гринько Г. 60, 180, 311
Грушевська К. М. 9, 20, 21, 70, 92,
94, 102, 103, 188, 222, 234, 239,
279, 281, 298, 301, 302, 312, 313
Грушевська М. С. 9, 48, 94, 102, 103
Грушевська О. О. 103, 284, 301—302
Грушевський М. Д. 283, 285
Грушевський О. С. 9, 20, 22, 66,
102, 103, 105, 119, 137, 282, 284,
298—302
Грушко 230
Губкін 218
Гуревич З. 79, 80, 83
Гусев В. 121
Гюннер 218

Деборін 218
Де-Метц 141
Демченко 257
Демченко М. 223
Дем'янчук 277
Денікін 211
Дерибас Т. 40, 149, 163, 317
Десняк В. 80
Джавахов 232
Діброва 242
Добродицький М. 52, 109—110,
132

Долинський (Глазберг) С. 97, 110,
278, 281, 282, 288
Дорошенко 24, 66, 120
Дорошенко В. 221
Дорошкевич О. 131, 181, 242, 245
Дояренко 218
Драгоманов М. 36, 37, 43, 155, 166,
177, 255, 270
Дукельський С. 120
Дюркгейм Е. 83

Еймонтов Г. 22, 132, 133, 136
Енгельс Ф. 92
Ерстенюк 277

Євдокимов Ю. 102, 267
Єгоров 218
Єнукідзе А. 58
Єремїїв М. 79
Єршов 34
Єфимовський В. (Євфимовський)
35, 67
Єфремов С. 16, 19, 20, 23, 37, 39,
43, 44, 45, 46, 50, 51, 52, 53, 54, 63,
64, 65, 66, 67, 72, 73, 74, 76, 78, 81,
82, 83, 84, 99, 100, 120, 121, 122,
124, 126, 130, 131, 132, 134, 137,
138, 139, 143, 144, 150, 151, 153,
154, 164, 165, 175, 180, 181, 182,
183, 192, 194, 197, 200, 201, 202,
203, 205, 206, 209, 212, 213, 217,
219, 220, 226, 227, 228, 231, 257,
258, 277, 310, 316

Железнов 218
Жуковська М. 91, 92, 191, 200,
201, 232, 237, 239, 244, 291
Жуковський О. 24, 27, 31, 249,
250, 261, 265, 295

Заболотний Д. 72, 74, 75, 212, 214,
227
Загрецький М. 94
Зайц 230
Залізник В. 31
Западний С. 39, 42, 57, 70, 111—
112, 132, 145, 154, 170, 172, 184,
187, 189, 194, 198, 199, 202
Запорожець 248
Запорожський 135
Заруба В. 17, 87, 119, 126
Затонський В. 30, 33, 36, 43, 147,
180, 181, 316

Збаразький 311
Зеров М. 49, 165, 177, 198, 217, 314
Зінько (Флейшман) З. 96
Золотарьов В. 13
Зубкін 247

Іванов В. 51, 52, 110—111, 130, 132,
135, 223, 224, 226

Іванов М. 27
Іваницький 214
Іванова 163, 210
Ільєнко І. 13, 126
Іонінас 159, 167

Каган 279, 280

Каган М. 112

Каганович Л. 57, 58, 59, 60, 68, 123,
124, 180, 181, 182, 192, 315, 316

Казін 298

Калінін М. 140, 195, 196

Камишан О. 87, 90, 94, 127, 234,
237, 238, 239

Камінський В. 301

Канатсьєв 242

Карачківський 91, 92, 200, 201,
237, 239

Каргальський 242

Карпека 232

Карлсон К. 39, 40, 67, 112, 113, 137,
140, 148, 149, 152, 163, 206

Карпенко Г. 80

Кацнельсон З. 113

Кириловський І. 280, 281

Кияниця П. 77, 125

Кіржаєв С. 17, 119, 121, 124, 125,
126, 127

Кістяківський 218

Клименко П. 301

Клію 308

Ковалевська 280, 281

Ковалевський 34

Коган 98

Кожухов 89

Козак 63, 174

Козельський Б. (Голованєвський Б.)
41, 68, 97, 113—114, 127, 140,
148, 149, 152, 174, 184, 205, 207,
260, 278, 280, 291

Козицький П. 165

Козін 298, 302

Кокешко С. 90, 94, 237

Колесса Ф. 7, 35, 192, 300

Коліух Д. 95, 97, 179, 241, 242

Кон Ф. 27

Конар Ф. 267, 297

Кононенко 96, 242

Константин Константинович, вели-
кий князь 223, 224, 225, 226

Копержинський З. 91, 92, 245

Корнюшин 147, 187, 193, 201

Короленко 246, 260, 291

Корчак-Чепурківський О. 74, 75,
139, 203, 206, 211, 219, 231, 312

Косицький 132

Косіор С. 84, 113

Коссак Г. 96, 101, 185, 241, 242,
250, 259, 266, 290, 296, 304, 305

Коссак І. 167, 250

Костомаров М. 155, 221

Костюк Г. 17, 46, 47, 48, 119, 122,
155, 162

Коцюбинська Н. 104, 105, 286, 300

Коцюбинський М. 143

Кравцов Д. 67

Кривець Ю. Х. 114, 135

Крилов 77, 216, 218

Кримський А. 19, 20, 23, 34, 37, 43,
44, 46, 50, 52, 53, 63, 64, 65, 66, 67,
71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 81, 84, 93,
130, 131, 137, 138, 139, 145, 153,
164, 165, 175, 180, 181, 182, 192,
197, 198, 199, 200, 201, 202, 203,
204, 205, 206, 209, 211, 212, 213,
214, 216, 219, 243, 283, 284, 314,
316

Кримський Ю. 314

Криницький А. 77, 218

Крушельницькі 314

Кудрін 242

Кузів В. 19

Кулаковський П. 13

Куліш П. 181

Лакиза І. 57, 187

Ларін Ю. 58

Лебеденко 241

Лебедь Д. 27

Левитський Л. 160

Левицький 34

Левицький Л. 45, 52, 53, 72, 74,
154, 185, 199, 200, 205, 214, 227,
228

Левицький М. 29, 30, 33, 34, 59, 60,
81

Левченко М. 75, 179, 214, 284

Ленін В. 24, 35, 120, 275

Леонтович М. 165

Леплевський І. 95, 96, 114—115,
127, 241, 243

Лея 238

Лизанівський І. 24, 25, 31, 41, 43,
53, 94, 95, 97, 99, 100, 104, 120,
135, 136, 166, 175, 176, 177, 205,
242, 245, 246, 249, 250, 259, 260,
261, 265, 291, 295, 311
Линиченко 242
Липинський В. 79
Липський В. 19, 44, 130, 150, 157,
168, 177, 201
Литвиненко 242
Лифар Д. 115—116, 289, 298
Лобода А. 20, 219
Лозієв П. 64
Ломов Г. 267
Лукін 218
Луначарський А. 159
Любавський 218
Любинський 145, 240, 244
Любченко П. 43, 45, 46, 49, 66, 74,
147, 158, 159, 167, 181, 228
Лютий 186
Люшков Г. 95, 96, 104, 116—117, 127,
232, 235, 241, 243, 279, 280, 281, 286

Мазепа Ісаак 262, 293
Мазуренко В. 24, 26, 31, 97, 101,
185, 242, 250, 259, 260, 262, 265,
293, 295, 296, 304
Макаренко М. 300
Макарушка 96, 241, 242,
Максимович К. 250, 305
Максимович М. 155, 192, 193
Малик Я. 8, 119
Мандзюк 230
Мануїльський Д. 27, 120
Маркс К. 275
Мартос Б. 316
Маслов 218
Махно Н. 36
Мебель С. 80
Меженко Ю. 218
Мельгунов С. 11
Мельник 96, 241, 242
Менжинський В. 81, 228
Мессінг С. 100, 264, 294
Миловидов 35
Мірза-Авак'янц Н. 301
Міхновський М. 131
Могилянський М. 54, 55, 62, 123,
145, 146, 268, 269, 270, 271
Молотов В. 27, 28
Молчанов Г. 117—118, 278, 279
Мордовцев Д. 37
Моркотун 31
Мусієнко О. 126

Надсон 218
Нансен Ф. 137
Нестор Літописець 160
Нечипоренко 67
Нечуй-Левицький І. 308
Ніковський А. 25, 31, 63, 164, 174,
258
Новицький О. 20, 91, 219
Носов А. 301

Огієнко І. 257
Оглоблин О. 34, 47, 90, 162, 163, 234
Озерський Ю. 65, 73, 76, 192, 199,
205, 206, 213
Окиншевич 243
Ольденбург С. 223, 224, 225, 226,
229
Ольжич О. 311
Омельченко П. 230
Осьмачка Т. 307, 313

Падун-Лук'янова Л. 17, 119, 127
Палієв Є. 305
Пархоменко 35
Патон Є. 105
Перетц В. 20, 51, 53, 201, 202, 204,
205, 206, 207, 211, 219, 223, 224,
225, 226
Петлюра С. 36, 198, 257
Петренко Н. 25, 41, 43, 94, 104,
105, 120, 166, 175, 177, 249, 265,
295
Петровський В. 34, 280, 281
Петровський Г. 33
Петруня Ф. 301
Пилипенко С. 193, 194
Пиріг Р. 8, 13, 17, 48, 50, 51, 94, 102,
119, 120, 121, 122, 123, 125, 126,
127, 314, 316
Писаржевський 77, 216
Підгасцький 131
Підмогильний В. 217, 218
Пій XI 257
Пічета 160
Плотников 77, 211, 216
Плужник Є. 217, 218
Подобєдов 247
Покальчук 91
Покровський М. 53, 80, 85, 159,
218
Помп'янський 183
Понів О. 249
Попов М. 25, 120
Попов О. 26, 242, 301
Порш М. 31

- Постишев П. 25, 42, 43, 113
 Постоловська Т. 276
 Потульницький В. 120
 Починок Т. 309
 Пристайко В. 6, 7, 8, 9, 13, 119, 125,
 303, 306, 318, 332, 333
 Приходько А. 76, 192
 Проколов 187
 Птуха 91, 144, 211
 Пустовойтов 94, 98
 Пшенніков О. 13
- Разін С. 37**
 Раковський Х. 27, 28, 29, 120, 309
 Рахліс 286
 Резников 96, 242
 Решодько Л. 119
 Риков О. 140
 Рильський Б. 314, 315
 Рильський М. 314, 315
 Річицький А. 268, 275, 313
 Розанов 276
 Романович-Ткаченко Н. 137
 Романюк 277
 Рубач М. 79, 80
 Рябінін-Склярєвський 35
 Рябко 145
 Рязанов 218
 Ряшю Я. 56, 57
- Сабалдир 138**
 Савченко Ф. (Хв.) 35, 44, 47, 64,
 71, 81, 83, 88, 90, 91, 92, 94, 95,
 126, 150, 164, 169, 177, 180, 181,
 184, 185, 192, 193, 194, 200, 201,
 207, 228, 233, 234, 236, 237, 242,
 244
 Санцевич А. 126
 Сараєв 230
 Свенціцький 167
 Свідзінський М. 80
 Севрюк О. 43
 Семко 167
 Семковський 144
 Сидоров 286
 Симінський К. 74, 211
 Симоновська Л. 13
 Скоропадський П. 36, 84
 Скрипник М. 25, 52, 57, 58, 66, 69,
 71, 72, 73, 75, 76, 77, 81, 82, 85, 94,
 180, 182, 192, 211, 216, 228
 Слабченко М. 47, 75, 87, 88, 153,
 162, 164, 165, 210
 Славатинський 248
 Слащов 31
- Смаль-Стоцький 197**
 Соколов 93, 238
 Соколов (Шейніс) І. 243, 245
 Солодуб П. 179
 Сохань П. 17, 119, 121, 124, 125,
 126, 127
 Сперанський 103, 283
 Сталін Й. 60, 307, 315, 316
 Старицька-Черняхівська Л. 313,
 314
 Степаненко А. 95, 105, 175, 242
 Стешенко І. 299
 Студинський К. 35, 66, 76, 86, 88,
 142, 157, 158, 167, 168, 169, 177,
 179, 192, 201, 212, 213, 219, 227,
 233, 245, 300.
 Сулима 34, 242
 Сухенко 43
 Сухино-Хоменко В. 80
- Такке (Угер-Долореску) П. 70,**
 105, 118, 137, 139, 174, 187, 189,
 196, 202, 212
 Тарнавський 242
 Тепило 242
 Терниченко А. 198
 Тимченко Є. 66, 103, 105, 219, 282,
 283, 284
 Тичина П. 308
 Ткаченко М. 94, 299
 Томашівський С. 93, 127, 244
 Турянський Р. 305
 Тутківський П. 44, 51, 75, 150, 151,
 157, 164, 177, 211, 212
 Тютюнник Ю. 31, 63, 174
- Угаров 72
 Ульяновський В. 119, 121, 124, 125,
 126, 127
- Феденко П. 259, 262, 293**
 Федоренко (Чернігів) 35
 Федоренко 290
 Федоров М. 95
 Филипович Є. 95, 97, 100, 242, 246
 Филипович М. 95
 Филипович П. 141
 Фільштинський 227, 231
 Франко І. 43, 45, 161, 165, 166, 177,
 255, 277, 316
 Фрейман 218
 Фріче 218
 Фріш М. 32, 121

Харлампович К. 66, 69, 70, 73, 190,
191, 195, 197
Хвилювий М. 146, 156, 179, 314,
315
Хвиля А. 219, 228, 251
Хименко Г. 120
Хмельницький Б. 221
Холоденко 174
Холодний 242
Христюк П. 24, 25, 26, 29, 30, 31,
95, 97, 99, 100, 179, 242, 246, 248,
249, 250, 259, 261, 289, 290, 292

Цілько 267, 297

Часник 120
Челпанов 218
Черкаський Т. 31, 53, 104, 205, 250,
260, 261, 291
Черненко 241, 242
Чернявський В. 85
Чехівський В. 121, 156
Чечель М. 24, 25, 26, 28, 29, 31, 32,
43, 94, 95, 97, 99, 101, 104, 136,
166, 177, 241, 242, 245, 246, 248,
249, 250, 259, 261, 265, 266, 289,
290, 291, 292, 295, 296, 304
Чикаленко 164, 165
Чубар В. 27, 33, 57, 60, 99, 180, 229,
264, 297

Шаля 43
Шамрай Г. 103, 188, 282, 283, 284,
285
Шамрай О. 34
Шамрай С. 20, 70, 92, 188, 189, 232,
237, 238, 284, 313
Шаповал М. 30, 31, 32, 53, 96, 121,
249
Шаповал Ю. 6, 7, 8, 9, 13, 119, 125,
127, 318, 332, 333
Шара-Волянська Л. 314
Шарий Д. 314
Шарий І. Г. 314
Шарий І. І. 314
Шахматов О. 223, 224, 225, 226

Шварцбарт (Шварцбард) С. 198
Шевченко Т. 8, 16, 22, 33, 43, 45,
75, 132, 142, 155, 157, 158, 165,
166, 177, 221, 245, 248, 255, 287
Шептицький А. 193
Шерстов 281, 282
Шишов Д. 95
Ширяев Б. 317
Шліхтер О. 88, 244
Шмальгаузен І. 91, 153, 165, 177
Шміт Ф. 20
Шраг М. 24, 25, 26, 28, 29, 31, 32,
95, 97, 98, 99, 175, 179, 241, 242,
248, 249, 250, 259, 261, 265, 289,
290, 291, 292, 295, 299
Штепа К. 34, 82, 91, 301, 302
Штефан 249, 250
Шульгин О. 11, 313
Шумський О. 27, 50, 57, 59, 60, 123,
141, 147, 171, 175, 180, 305, 311,
314

Щепкін Н. 95
Щепотьєв В. 35
Щербаківський Д. 69
Щербина В. 92
Щербицький В. 317
Щотківський 239
Щупак С. 193

Южний 94, 99, 245, 246, 248, 250,
290, 297
Юринець В. 36, 37, 122, 275
Юркевич В. 92, 195, 196
Юф 298

Яворський М. 56, 57, 65, 78, 79, 80,
84, 85, 86, 88, 125, 126, 143, 250,
292
Ягода Г. 8, 99, 101, 105, 247, 260,
264, 291, 295, 304
Якір Й. 113
Яковлєв (Епштейн) Я. 29, 30
Яната 53, 205
Ярослав Ю. 25, 95, 120, 242
Ярославський О. 185
Яснопольський 91

Про авторів книжки

Володимир ПРИСТАЙКО, 1941 р. народження, генерал-майор юстиції, заступник Голови Служби безпеки України (СБУ), член Колегії СБУ. Брав активну участь у додаткових перевірках багатьох справ і процесів доби сталінізму в Україні. Один із авторів Закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», прийнятого Верховною Радою України 17 квітня 1991 р., Закону «Про Службу безпеки України» від 25 березня 1992 р. Член Виконкому Спілки юристів України та член Наглядової Ради Української Правничої Фундації, заслужений юрист України (з 1992 р.). Співавтор книжок «Жертви репресій» (1993), «Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти» (1995, спільно з Ю. Шаповалом) та інших публікацій. Лауреат премії Служби безпеки України (1996).

Юрій ШАПОВАЛ, 1953 р. народження, доктор історичних наук, автор книжок «Контраргумент — правда» (1989), «У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні» (1990), «Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії» (1993), «Людина і система. Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні» (1994), «Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти» (1995, спільно з В. Пристайком), численних наукових розвідок, присвячених проблемам політичної історії України ХХ століття, життєписам багатьох діячів. Був упорядником і одним з авторів збірників статей «Про минуле — заради майбутнього» (1989), «Маршрутами історії» (1990), «Пам'ятати заради життя» (1993). Друкувався у Великобританії, Італії, Канаді, Німеччині, Польщі, Росії, США. Лауреат премії імені М. Костомарова Національної Академії наук України (1996), премії Служби безпеки України (1996).

About the Authors

Volodymyr PRYSTAIKO, born in 1941, is a major-general and deputy director of the Ukrainian Security Service. He has actively helped to rehabilitate the victims of Stalinism in Ukraine. He was one of the authors of the law on «The Rehabilitation of Victims of Political Repression in Ukraine» (April 17, 1991) and the law on «The Ukrainian Secret Service» (March 25, 1992). He is a member of the Board of Directors of the Union of Ukrainian Jurists and a member of the Board of Overseers of the Ukrainian Legal Foundation. In 1992 he was named an Honored Jurist of Ukraine. He has co-authored *The Victims of Repression* (1993) and *The Union for the Liberation of Ukraine: Unknown Documents and Facts* (1995, with Yuri Shapoval). He has won the Prize of the Ukrainian Security Service (1996).

Yuri SHAPOVAL, born in 1953, holds a Ph.D. in History and is the author of *Truth Answers the Argument* (1989), *Stalinism in Ukraine* (1990), *Ukraine from the 1920s to the 1950s: Pages from An Unwritten History* (1993), *The Individual and the System.: An Attempt to Create a Picture of the Totalitarian Age in Ukraine* (1994), *The Case of the Union for the Liberation of Ukraine: Unknown Documents and Facts* (1995, with V. Prystaiko), and numerous works on the history of Ukraine in the twentieth century. He edited *About the Past For the Sake of the Future* (1989), *Along the Paths of History* (1990), and *To Remember for the Sake of Life* (1993), and published articles in British, Italian, Canadian, German, Polish, Russian, and American journals. In 1996 he won the M. Kostomarov Prize of the National Academy of Sciences of Ukraine and the Prize of the Ukrainian Security Service.

Зміст

Переднє слово	5
Від авторів	10

ЧАСТИНА 1

«Політичних поглядів, як і правопису, не змінює...»	15
Розділ 1. Компроміс повернення	19
Розділ 2. Триумф	34
Розділ 3. «До большевиків він таки не пристав...»	54
Розділ 4. Розправа .	79
Розділ 5. «Грушевськознавці» з ГПУ — НКВД: життя і доля	105
Джерела та література	119

ЧАСТИНА 2

Документи і матеріали	129
Від редактора	307
Перелік документів і матеріалів	319
Список скорочень	323
Іменний покажчик	326
Про авторів книжки	332

Contents

Preface	5
From the Authors	10

PART 1

«I will not change my political beliefs nor my orthography...»	15
Chapter 1. Hrushevsky's Return: A. Compromise	19
Chapter 2. Triumph	34
Chapter 3. «He Never Became a Communist Ally...»	54
Chapter 4. The Regime's Treatment of Hrushevsky	79
Chapter 5. «Specialists» on Hrushevsky in the GPU—NKVD: Live and Fate	105
Sourcec and Literature	119

PART 2

Documents and Materials	129
From the Editor	307
Index of Published Documents and Materials	319
Abbreviations	323
Name Index	326
About the Authors	332

Пристайко В., Шаповал Ю.

П77 Михайло Грушевський і ГПУ — НКВД. Трагічне десятиліття: 1924—1934.— К.: Україна, 1996.— 335 с., [16] арк. іл.
ISBN 966-524-014-5

На підставі унікальних, недоступних раніше документів і матеріалів простежуються останні трагічні десять років життя і діяльності видатного українського політика і вченого Михайла Грушевського. Це роки, коли після повернення з еміграції на Батьківщину навесні 1924 р. і до самої смерті в листопаді 1934-го він перебував під постійним наглядом ГПУ — НКВД. Чому так сталося? Як впливало на долю М. Грушевського те, що він опинився в колі пильної уваги чекістів? На ці та багато інших запитань дають відповідь автори цієї книжки.

Розрахована на фахівців, усіх, хто цікавиться історією України.

П 0503020902 — 028
201 — 96

Без оголошення

ББК 63.3(4 УКР)61—8

Науково-документальне видання

*ПРИСТАЙКО Володимир Ілліч,
ШАПОВАЛ Юрій Іванович*

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І ГПУ — НКВД Трагічне десятиліття: 1924—1934

Редактор *Т. Теліженко*
Художник *Я. Савицька*
Художній редактор *Б. Прокопенко*
Технічний редактор *З. Онищук*
Коректори *Л. Марківська, Р. Попович*
Комп'ютерна верстка *Н. Колосової, Л. Босенко*

Оригінал-макет підготовлений до друку у комп'ютерному відділі
видавництва «Україна».

Підписано до друку 26.08.96. Формат 84×108^{1/32}. Папір офсетний № 1.
Друк високий. Гарнітура Балтика. Ум.-друк. арк. 19,32.
Ум.фарб.-відб. 19,74. Обл.-вид.арк. 16,19+ вкл. 1,41. Тираж 5000 пр. Зам. №6-246.

Свідоцтво № 0091-5770-ДП. 08.07.94.

Державне спеціалізоване видавництво «Україна».
252025, Київ-25, вул. Десятинна, 4/6.

Акціонерне товариство «Київська книжкова фабрика».
252054, Київ-54, вул. Воровського, 24.

2-50

О.Г.П.У.

О.Г.П.У.

О.Г.П.У.

АРХИВ

СЛЕД. ФОНД

ДЕЛО № 567938

УКРАИНСК. НАЦ. ЦЕНТР

1931

СЛЕДСТВЕН. МАТЕРИАЛ

ТОМ № 112

№ 567938

НАЦ. ЦЕНТР

СИ

ТОМ № 117

7938

117 ТОМАХ
81 ФП

Арх. № 508-117 ТОМАХ

59061 ФП

Володимир ПРИСТАЙКО, Юрій ШАПОВАЛ

**У книзі вперше публікується
добірка унікальних і недоступних
раніше документів і матеріалів
з архівів ГПУ — НКВД.**

**На їх основі автори досліджують
останні роки життя і діяльності
Михайла Грушевського — видатного
українського політика і вченого,
який після повернення з еміграції
і до самої смерті перебував
під постійним наглядом чекістів**